

ΠΕΡΙΦΕΡΕΙΑ ΚΡΗΤΗΣ

Παραγωγή, απασχόληση, ανάπτυξη

ΝΙΚΟΛΑΟΣ ΡΟΔΟΥΣΑΚΗΣ
ΕΛΙΝΑ ΔΡΑΚΑΚΗ
ΕΥΑΓΓΕΛΟΣ ΝΙΚΟΛΑΪΔΗΣ
ΣΤΕΛΛΑ ΜΙΧΟΠΟΥΛΟΥ

ΑΘΗΝΑ
2026

Ινστιτούτο Εργασίας Γ.Σ.Ε.Ε.

Ινστιτούτο Εργασίας Γ.Σ.Ε.Ε.

ΠΕΡΙΦΕΡΕΙΑ ΚΡΗΤΗΣ

Παραγωγή, απασχόληση, ανάπτυξη

Νικόλαος Ροδουσάκης

Ελίνα Δρακάκη

Ευάγγελος Νικολαΐδης

Στέλλα Μιχοπούλου

ΑΘΗΝΑ 2026

ΠΕΡΙΦΕΡΕΙΑ
ΚΡΗΤΗΣ

Παραγωγή, απασχόληση, ανάπτυξη

ΠΕΡΙΦΕΡΕΙΑ ΚΡΗΤΗΣ
Παραγωγή, απασχόληση, ανάπτυξη

Νικόλαος Ροδουσάκης
Ελίνα Δρακάκη
Ευάγγελος Νικολαΐδης
Στέλλα Μιχοπούλου

Copyright © INE ΓΣΕΕ
ISBN: 978-6 18-234-044-8

ΙΝΣΤΙΤΟΥΤΟ ΕΡΓΑΣΙΑΣ ΓΣΕΕ
Εμμ. Μπενάκη 7 1Α, 10681, Αθήνα
Τηλ. 2 10 8202257
E-mail: info@inegsee.gr
www.inegsee.gr

Οι απόψεις που διατυπώνονται στο παρόν κείμενο
είναι των συγγραφέων και δεν εκφράζουν κατ' ανάγκη
τις θέσεις του INE ΓΣΕΕ.

Γλωσσική επιμέλεια - Διορθώσεις: Βαρβάρα Καρζή

Σελιδοποίηση – Εκτύπωση: ΚΑΜΠΥΛΗ ΑΕΒΕ
Αντιγόνης 60, 104 42 Αθήνα
Τηλ.: 2 10 5156810-20-30
e-mail: info@kambili.gr, www. kambili.gr

*Απαγορεύεται η με οποιονδήποτε τρόπο ανατύπωση
ή μετάφραση όλου ή μέρους του κειμένου χωρίς την άδεια του εκδότη.
Επίσης, η αναδημοσίευση (όλου ή μέρους του) χωρίς αναφορά της πηγής.*

Πίνακας περιεχομένων

ΕΙΣΑΓΩΓΗ	9
1. Διαρθρωτική ανάλυση της Περιφέρειας Κρήτης	13
1.1 Το επίπεδο ανάπτυξης της Ελλάδας και της Περιφέρειας Κρήτης στην ΕΕ-27.....	13
1.2 Η συμμετοχή της Περιφέρειας Κρήτης στο ΑΕΠ.....	15
1.3 Το κατά κεφαλήν ΑΕΠ στη χώρα, στην Περιφέρεια Κρήτης και στους νομούς της.....	16
1.4 Ακαθάριστες επενδύσεις παγίου κεφαλαίου.....	20
1.5 Διαρθρωτικές αλλαγές σε τομεακό και κλαδικό επίπεδο.....	23
2. Ορισμένες κρίσιμες πτυχές της οικονομίας της Περιφέρειας Κρήτης	29
2.1 Αγροτροφικό σύστημα.....	29
2.1.1 Πρωτογενής τομέας.....	29
2.1.2 Καλλιεργούμενες εκτάσεις.....	35
2.1.3 Βαθμός μεταποίησης αγροτικών προϊόντων – Βιομηχανία τροφίμων-ποτών.....	37
2.2 Μεταποίηση.....	40
2.3 Τουρισμός.....	46
2.3.1 Τουριστική ζήτηση.....	46
2.3.2 Τουριστική δαπάνη.....	50
2.3.3 Τουριστικές εισπράξεις.....	52
2.3.4 Ξενοδοχειακή δομή και δυναμικό.....	54
2.3.5 Πληρότητα.....	55
2.3.6 Μέση τιμή δωματίου.....	55
2.3.7 Δείκτες απόδοσης.....	56
2.4 Δυναμική εξέλιξη των βασικών μεγεθών της Κρήτης έναντι της υπόλοιπης Ελλάδας.....	56
2.5 Εξαγωγές.....	58
3. Ανάλυση περιφερειακής εξειδίκευσης	61
3.1 Πρωτογενής τομέας.....	64

3.2 Δευτερογενής τομέας και μεταποίηση.....	64
3.3 Κατασκευές.....	64
3.4 Εμπόριο, μεταφορές και τουρισμός.....	65
3.5 Υπηρεσίες έντασης γνώσης.....	65
3.6 Δημόσιες και κοινωνικές υπηρεσίες.....	65
4. Οι κλαδικές διασυνδέσεις της Περιφέρειας Κρήτης.....	67
4.1 Οι προς τα πίσω διασυνδέσεις.....	68
4.2 Οι προς τα μπρος διασυνδέσεις.....	69
4.3 Η τετραμερής ταξινόμηση των παραγωγικών κλάδων της Κρήτης.....	71
4.4 Πολλαπλασιαστές προϊόντος και απασχόλησης.....	73
4.5 Πολλαπλασιαστές προϊόντος και απασχόλησης της Κρήτης.....	75
5. Η κατάσταση της αγοράς εργασίας.....	79
5.1 Δομικά χαρακτηριστικά: Εργατικό δυναμικό, απασχόληση και ανεργία.....	79
5.1.1 Εργατικό δυναμικό.....	79
5.1.2 Ποσοστό απασχόλησης.....	81
5.1.3 Τομεακή διάρθρωση της απασχόλησης.....	83
5.1.4 Κλαδική κατανομή της απασχόλησης.....	84
5.1.5 Θέση στην εργασία.....	86
5.1.6 Απασχόληση ανά τάξη μεγέθους στις επιχειρήσεις.....	87
5.1.7 Ανεργία.....	88
5.1.8 Ο δείκτης «χαλαρότητα της αγοράς εργασίας».....	90
5.1.9 Αιτία, σύνθεση και προέλευση της ανεργίας.....	91
5.2 Ποιότητα της απασχόλησης και όροι εργασίας.....	93
5.2.1 Χρόνος εργασίας.....	93
5.2.2 Όροι εργασίας και πρότυπα εργασιακών σχέσεων.....	96
5.2.3 Μόνιμη και προσωρινή/ορισμένου χρόνου απασχόληση.....	98
5.2.4 Ανασφάλιστη εργασία.....	101
5.2.5 Αμοιβές της εργασίας.....	102

5.3	Εξειδίκευση και αξιοποίηση δεξιοτήτων του ανθρώπινου δυναμικού.....	105
6.	Κοινωνικές συνθήκες και περιφερειακές ανισότητες	121
6.1	Εισαγωγή.....	121
6.2	Φτώχεια, κοινωνικός αποκλεισμός, υλική υστέρηση και οικονομική ευαλωτότητα. Μια περιφερειακή ανασκόπηση.....	122
6.2.1	Κίνδυνος φτώχειας ή κοινωνικού αποκλεισμού.....	122
6.2.2	Σοβαρή υλική και κοινωνική στέρηση.....	125
6.2.3	Κάλυψη βασικών υλικών αναγκών.....	127
6.2.4	Αδυναμία επαρκούς θέρμανσης.....	128
6.2.5	Άτομα που διαβιούν σε νοικοκυριά με οφειλές.....	130
6.2.6	Αδυναμία κάλυψης έκτακτων οικονομικών δαπανών.....	131
6.2.7	Άτομα που διαβιούν σε νοικοκυριά με πολύ χαμηλή ένταση εργασίας.....	133
7.	Συμπεράσματα – Πλαίσιο προτάσεων	135
	ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ.....	143
	ΠΑΡΑΡΤΗΜΑΤΑ.....	145
	Παράρτημα Ι.....	146
	Παράρτημα ΙΙ.....	171

Εισαγωγή

Η Κρήτη συνιστά μια ιδιαίτερη μικρογραφία του αναπτυξιακού προτύπου της ελληνικής οικονομίας. Ως μικρογραφία, εντάσσεται στο αναπτυξιακό πρότυπο της ελληνικής οικονομίας και αντλεί από αυτό. Συγκεκριμένα, τα βασικά χαρακτηριστικά της οικονομίας της Κρήτης, τα οποία ομοιάζουν με αυτά της ελληνικής οικονομίας, είναι τα εξής:

- ο υπερμεγέθης τριτογενής τομέας, με βασικό πυλώνα τις οικονομικές δραστηριότητες που συνδέονται με την τουριστική ζήτηση,
- η περιορισμένη και χαμηλού-μέσου τεχνολογικού επιπέδου μεταποίηση, καθώς είναι συνδεδεμένη κυρίως με τον πρωτογενή τομέα και έχει σχετικά περιορισμένο ρόλο στην ανάπτυξη κλαδικών διασυνδέσεων και συνεπώς στην τοπικά παραγόμενη προστιθέμενη αξία, και
- η αυξημένη συμμετοχή του πρωτογενούς τομέα, ο οποίος αντλεί εισόδημα κυρίως από τη διάρθρωση της παραγωγής και τον εξαγωγικό προσανατολισμό (κηπευτικά, δενδρώδεις καλλιέργειες) παρά από τον βαθμό επεξεργασίας των προϊόντων του.

Η ιδιαιτερότητα της συγκεκριμένης μικρογραφίας προέρχεται σε σημαντικό βαθμό από τον νησιωτικό χαρακτήρα της. Παρ' όλα αυτά, η Κρήτη συνιστά μια ιδιόμορφη περίπτωση νησιωτικότητας, καθώς το μέγεθος, ο φυσικός πλούτος και η γεωμορφολογία της αντισταθμίζουν αρκετούς από τους περιορισμούς μιας τυπικής νησιωτικής περιοχής. Βέβαια, οι εν λόγω αποκλίσεις δεν είναι αρκετές ώστε η Κρήτη να είναι σε θέση να υπερβεί τους περιορισμούς που συνδέονται με τη δημιουργία οικονομιών κλίμακας και υψηλού βαθμού ολοκλήρωσης, με ό,τι αυτό συνεπάγεται για τα όρια του υφιστάμενου παραγωγικού προτύπου και, συνεπώς, για την αναγκαιότητα για πολιτικές με στόχο αφενός την αποτελεσματικότερη διαχείριση και αφετέρου την υπέρβαση των σχετικών δομικών περιορισμών.

Λόγω της περιορισμένης γεωγραφικά αγοράς, οι διασυνδέσεις με την ηπειρωτική χώρα και το εξωτερικό αποκτούν καθοριστική βαρύτητα. Συγχρόνως, οι αξιόπιστες και λειτουργικές μεταφορές αποτελούν μια εκ των ων ουκ άνευ προϋπόθεση των διασυνδέσεων, ενώ για τις επωφελείς διασυνδέσεις κρίσιμη παράμετρος αποτελεί η ανταγωνιστικότητα.

Η μονομερής εξάρτηση από τις θαλάσσιες μεταφορές και τις αερομεταφορές αφενός έχει συντελέσει σε μεγάλο βαθμό στη χωρική συγκέντρωση των οικονομικών δραστηριοτήτων σε περιοχές με πρόσβαση σε λιμάνι ή/και αεροδρόμιο, αφετέρου επιβαρύνει κρίσιμες παραμέτρους που σχετίζονται με το κόστος και τον χρόνο μετακίνησης/μεταφοράς, την αξιοποίηση ευρύτερων χωρικών ενοτήτων, τη διάχυση της ανάπτυξης, ακόμη και με τις ακραίες καιρικές συνθήκες. Πρόκειται για κομβικής σημασίας πτυχές της περιφερειακής-νησιωτικής οικονομίας, οι οποίες επηρεάζουν την ανταγωνιστικότητα της. Η αντιστάθμιση των εν λόγω περιορισμών εγείρει απαιτήσεις τόσο για την ύπαρξη λειτουργικών υποδομών ενδοπεριφερειακής συνδεσιμότητας όσο και για την παραγωγή προϊόντων υψηλότερης τιμής και τοπικής προστιθέμενης αξίας. Επιπλέον,

όσο αφορά την ανταγωνιστικότητα, θα πρέπει να συνυπολογιστεί το γεγονός ότι η ιδιαίτερα σημαντική τουριστική οικονομία για την Κρήτη συνιστά μια ιδιόμορφη εξαγωγική δραστηριότητα και η αποδοτικότητά της εγείρει ανάλογες απαιτήσεις. Η συγκεκριμένη επισήμανση έχει ιδιαίτερη σημασία, καθώς το γεγονός ότι τα εισοδήματα του εισερχόμενου τουρισμού απορροφώνται στην εσωτερική αγορά, και όχι στις αγορές του εξωτερικού, ενδέχεται να διαλάθει την ανάλογη μέριμνα για τη σημασία του ανταγωνισμού.

Η οικονομία της Κρήτης στηρίζεται σε μεγάλο βαθμό σε δύο βασικές οικονομικές δραστηριότητες –στον πρωτογενή τομέα και στον τουρισμό–, οι οποίες χαρακτηρίζονται από έντονο εποχικό χαρακτήρα, με συνέπεια η εποχικότητα να διαχέεται σε ένα ευρύτερο τμήμα της περιφερειακής οικονομίας. Η εποχικότητα των βασικών οικονομικών δραστηριοτήτων δημιουργεί αιχμές προσφοράς και ζήτησης σε σειρά οικονομικών παραμέτρων (όπως είναι η παραγωγή, η απασχόληση, τα εισοδήματα, η συνύπαρξη αιχμών-κορεσμού και υποαπασχόλησης του εξοπλισμού και των υποδομών, η χωρική κατανομή των οικονομικών δραστηριοτήτων κ.ά.), δημιουργώντας συγχρόνως την ανάγκη, αλλά και τη δυνατότητα, για πολυαπασχόληση του οικονομικά ενεργού πληθυσμού.

Η τομεακή και κλαδική σύνθεση της οικονομίας στην Κρήτη και η απορρέουσα περιφερειακή εξειδίκευση δημιουργούν εύλογα ερωτήματα για την πυκνότητα των κλαδικών διασυνδέσεων και τις δυνατότητες για παραγωγή τοπικής προστιθέμενης αξίας. Συνεπώς, πρόκειται για ζητήματα των οποίων η εξέταση κατέχει κεντρική θέση στην παρούσα μελέτη. Η αναπτυξιακή διαδρομή της Κρήτης επηρεάζεται σε σημαντικό βαθμό από τα ιδιαίτερα χαρακτηριστικά των επιμέρους νομών¹ της. Πρόκειται για νομούς με σαφή-διακριτά χαρακτηριστικά που επηρεάζουν καθοριστικά την αναπτυξιακή διαδρομή τους, αποδίδοντας, συγχρόνως, και την ποικιλομορφία της οικονομίας.

Το παραγωγικό υπόδειγμα, βάσει του οποίου προσδιορίζονται τα ποσοτικά και τα ποιοτικά στοιχεία της απασχόλησης, είναι η συνισταμένη πολλών αλληλένδετων παραγόντων (γεωγραφικών, οικονομικών, κοινωνικών, περιβαλλοντικών, πολιτισμικών κ.ά.). Ειδικά, η εξάρτηση από την υψηλή προστιθέμενη αξία του πρωτογενούς τομέα και του τουρισμού συναρτάται άμεσα με τη διασφάλιση των σχετικών προϋποθέσεων που συνδέονται με την ορθολογική διαχείριση του φυσικού περιβάλλοντος και κυρίως των υδάτινων πόρων. Υπογραμμίζεται ότι αφενός ο πρωτογενής τομέας είναι ο μεγαλύτερος καταναλωτής νερού, και αφετέρου η κατανάλωση νερού από τους επισκέπτες είναι τριπλάσια της κατανάλωσης των μόνιμων κατοίκων. Ωστόσο, η παρούσα μελέτη, λαμβάνοντας υπόψη τον πολυπαραγοντικό χαρακτήρα της αναπτυξιακής διαδικασίας, επικεντρώνεται πρωτίστως στις παραγωγικές και στις οικονομικές πτυχές της, ενώ η ανάλυση των θεμάτων γίνεται υπό την οπτική τού πώς επηρεάζονται οι συνθήκες βιώσιμης ανάπτυξης της Κρήτης.

Τα χαρακτηριστικά της αγοράς εργασίας, η απασχόληση, η ανεργία, η υποαπασχόληση

1 Η διοικητική διαίρεση σε νομούς καταργήθηκε με το Πρόγραμμα «Καλλικράτης» (Ν. 3852/2010). Τη θέση τους πήραν οι 74 Περιφερειακές Ενότητες, οι οποίες σε μεγάλο βαθμό αντιστοιχούν στα γεωγραφικά όρια των νομών. Στην παρούσα μελέτη, για λόγους απλούστευσης και συνέχειας με προηγούμενες χρονικές περιόδους, χρησιμοποιείται και η ονομασία των νομών.

ση, η ετεροαπασχόληση, τα εισοδήματα και το επίπεδο των δεξιοτήτων εξετάζονται σε συνάρτηση με το αναπτυξιακό υπόδειγμα, την κλαδική σύνθεση, την εποχικότητα των οικονομικών δραστηριοτήτων και την περιορισμένη και χαμηλού τεχνολογικού επιπέδου παραγωγική βάση, καθώς πρόκειται για αλληλένδετα θέματα.

Από τη μελέτη αναδεικνύονται τα δομικά όρια του υφιστάμενου αναπτυξιακού προτύπου και, συνεπώς, η αναγκαιότητα τόσο για την ποιοτική αναβάθμισή του όσο και για τον διαρθρωτικό μετασχηματισμό του. Και στις δύο συμπληρωματικές εκδοχές, το ανθρώπινο δυναμικό και οι υποδομές έρευνας και ανάπτυξης (E&A) συνιστούν σημαντικές εφεδρείες, πλην όμως αξιοποιούνται σε σχετικά χαμηλό βαθμό. Συγχρόνως, με έμφαση αναδεικνύεται στη μελέτη η αλληλεπίδραση ανάμεσα στην παραγωγική δομή, στα ποιοτικά χαρακτηριστικά της αγοράς εργασίας και στις κοινωνικές συνθήκες. Αυτή η βασική διαπίστωση συνιστά τη βάση για τη διατύπωση προτάσεων ολιστικού χαρακτήρα.

Βασικός στόχος της μελέτης είναι η διατύπωση ενός πλαισίου προτάσεων ολιστικού χαρακτήρα με έμφαση στην ενίσχυση της υφιστάμενης παραγωγικής δομής με ποιοτικά χαρακτηριστικά (π.χ. αύξηση της τοπικά παραγόμενης προστιθέμενης αξίας) και στην αναγκαιότητα για έναν διαρθρωτικό αναπροσανατολισμό της οικονομίας, ώστε να καταστεί ανθεκτικότερη σε κρίσεις εξωγενούς προέλευσης. Ως βασικές παράμετροι για την επίτευξη του στόχου κρίνονται η ποιότητα της εργασίας, η σταθερότητα του εισοδήματος, η αξιοποίηση του ανθρώπινου κεφαλαίου και ο περιορισμός της κοινωνικής επισφάλειας.

Στη συγγραφή των κειμένων συνέβαλαν ο Νίκος Ροδουσάκης (Κεφάλαια 1, 3, 4, 7 και Υποκεφάλαιο 2.3), ο Ευάγγελος Νικολαΐδης (Εισαγωγή και Κεφάλαιο 2, εκτός από το Υποκεφάλαιο 2.3), η Ελίνα Δρακάκη (Κεφάλαιο 5) και η Στέλλα Μιχοπούλου (Κεφάλαιο 6).

Η μελέτη διαρθρώνεται ως εξής: Στο Κεφάλαιο 1 παρουσιάζεται το αναπτυξιακό πρότυπο της Κρήτης. Εξετάζονται το επίπεδο ανάπτυξης και το ειδικό βάρος της Περιφέρειας, οι ενδοπεριφερειακές διαφοροποιήσεις, η συμμετοχή στο Ακαθάριστο Εγχώριο Προϊόν (ΑΕΠ), οι επενδύσεις παγίου κεφαλαίου και οι βασικές διαρθρωτικές μεταβολές. Στο Κεφάλαιο 2 αναλύονται οι κρίσιμες πτυχές της οικονομίας της Κρήτης: το αγροτροφικό σύστημα, η μεταποίηση, ο τουρισμός και οι εξαγωγές. Στο Κεφάλαιο 3 εξετάζεται η περιφερειακή εξειδίκευση μέσω του Μονοτοπικού Δείκτη Εντοπισμού και παρουσιάζεται η συγκριτική εξέλιξη των κλάδων για την περίοδο 2009-2022. Στο Κεφάλαιο 4 αναλύονται οι κλαδικές διασυνδέσεις στην οικονομία της Κρήτης, ταξινομούνται οι κλάδοι με βάση τις προς τα πίσω και προς τα εμπρός διασυνδέσεις, παρουσιάζονται οι κανονικοποιημένοι δείκτες, γίνεται εφαρμογή της τετραμερούς ταξινόμησης και υπολογίζονται οι πολλαπλασιαστές προϊόντος και απασχόλησης. Στο Κεφάλαιο 5 εξετάζονται τα βασικά διαρθρωτικά χαρακτηριστικά της απασχόλησης και της αγοράς εργασίας, αναλύονται η ποιότητα της απασχόλησης και οι όροι εργασίας, καθώς, επίσης, η εξειδίκευση και οι δεξιότητες του ανθρώπινου δυναμικού. Στο Κεφάλαιο 6 εξετάζονται οι κοινωνικές συνθήκες στην Περιφέρεια Κρήτης σε σύγκριση με το σύνολο της χώρας και τις λοιπές περιφέρειες, ώστε να αναδειχθούν οι ειδικές μορφές κοινωνικής

ευαλωτότητας που συνδέονται με τα ιδιαίτερα χαρακτηριστικά της και να τεκμηριωθούν στοχευμένες πολιτικές για την αντιμετώπισή τους. Στο Κεφάλαιο 7 συνοψίζονται τα βασικά συμπεράσματα και διατυπώνονται προτάσεις πολιτικής και αναπτυξιακές κατευθύνσεις.

Στο Παράρτημα I παρατίθενται πίνακες και διαγράμματα που τεκμηριώνουν περαιτέρω την ανάλυση των θεμάτων που εξετάστηκαν, ενώ στο Παράρτημα II ερμηνεύεται η τετραμερής ταξινόμηση των παραγωγικών κλάδων, η οποία αναλύεται στο Κεφάλαιο 4.

1. Διαρθρωτική ανάλυση της Περιφέρειας Κρήτης

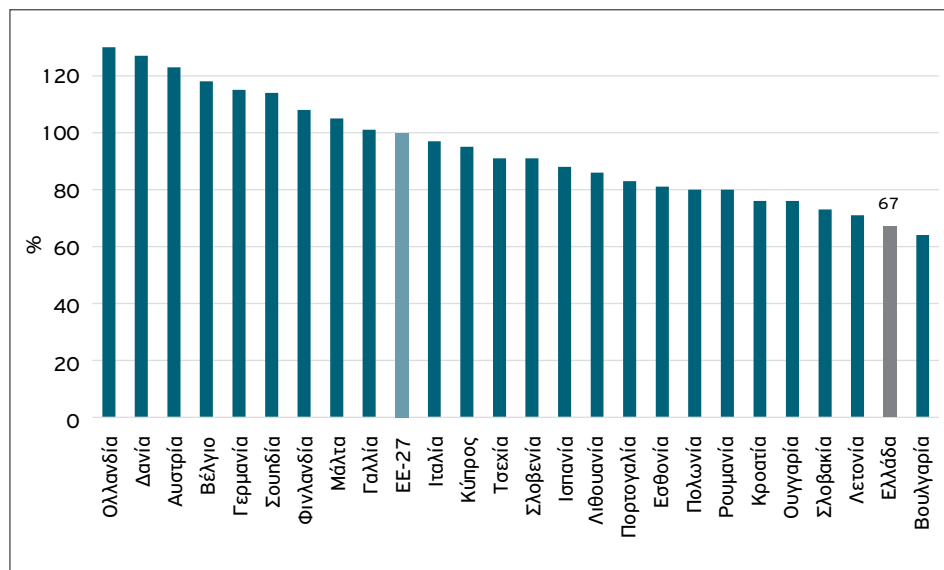
1.1 Το επίπεδο ανάπτυξης της Ελλάδας και της Περιφέρειας Κρήτης στην ΕΕ-27

Το κατά κεφαλήν ΑΕΠ της Ελλάδας το 2023, σε μονάδες αγοραστικής δύναμης (PPS), αντιστοιχεί στο 67% του μέσου όρου της ΕΕ-27, κατατάσσοντας τη χώρα προτελευταία, πάνω από τη Βουλγαρία (Διάγραμμα 1.1). Η κατανομή του περιφερειακού ΑΕΠ στην Ελλάδα καταδεικνύει τις σημαντικές περιφερειακές ανισότητες, με ορισμένες περιφέρειες να βρίσκονται πολύ κοντά στο 60% του ευρωπαϊκού μέσου όρου, ενώ άλλες να υπολείπονται αισθητά. Η Κρήτη βρίσκεται περίπου στο 59% του μέσου όρου της ΕΕ-27, τοποθετούμενη σε ένα ενδιάμεσο επίπεδο (Διάγραμμα 1.2).

Η αναπτυξιακή πορεία της Κρήτης, παρότι πιο δυναμική συγκριτικά με άλλες περιφέρειες της χώρας, επηρεάζεται από μια σειρά διαρθρωτικών πιέσεων που περιορίζουν σε ορισμένες περιόδους τις δυνατότητες για διεύρυνση της παραγωγικής βάσης και τη δημιουργία νέων θέσεων εργασίας. Οι επιπτώσεις αυτών των πιέσεων αποτυπώνονται σε κρίσιμους δείκτες οι οποίοι προσδιορίζουν το επίπεδο ανάπτυξης, τη διάρθρωση της οικονομίας, τις υποδομές, την επιχειρηματικότητα, την ανταγωνιστικότητα, τα χαρακτηριστικά του εργατικού δυναμικού και τη δημογραφική εξέλιξη. Συνολικά, αυτές οι δομικές αδυναμίες δυσχεραίνουν την πλήρη αξιοποίηση των ευκαιριών που αναδύονται στο διεθνές οικονομικό περιβάλλον, ειδικά σε κλάδους υψηλής εξειδίκευσης και τεχνολογικού περιεχομένου.

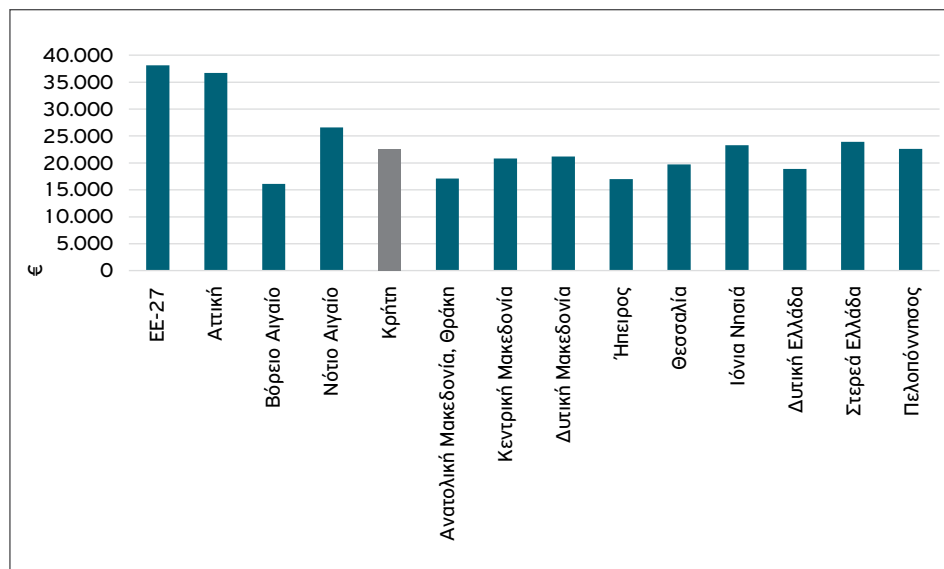
Η Κρήτη, αν και δεν ανήκει στις λιγότερο αναπτυγμένες περιφέρειες της Ελλάδας και της Ευρωπαϊκής Ένωσης (ΕΕ), εξακολουθεί να υπολείπεται σημαντικά του μέσου ευρωπαϊκού επιπέδου. Στο Διάγραμμα 1.3 παρατηρούμε ότι, την περίοδο 2000-2022 (με έτος βάσης το 2009), η εξέλιξη της ακαθάριστης προστιθέμενης αξίας (ΑΠΑ) της Περιφέρειας ακολουθεί, σε γενικές γραμμές, την πορεία της χώρας: άνοδος έως το 2009, απότομη πτώση κατά την περίοδο της κρίσης (2009-2013), στασιμότητα έως το 2019, υποχώρηση το 2020 λόγω της πανδημίας και ισχυρή ανάκαμψη την επόμενη διετία. Η Κρήτη εμφανίζει δυναμική αντιστοιχία με τον εθνικό μέσο όρο, με ορισμένες διαφοροποιήσεις: ελαφρώς υψηλότερη επίδοση προ κρίσης, ισχυρό πλήγμα το 2020 λόγω της εξαιρετικά υψηλής εξάρτησης από τον τουρισμό και ομαλή επιστροφή στην αναπτυξιακή τροχιά μετά το 2021. Συνολικά, η πορεία της ΑΠΑ υποδηλώνει στενή σύνδεση της περιφερειακής οικονομίας με τις εθνικές μακροοικονομικές τάσεις αλλά και με τους κύκλους του διεθνούς τουρισμού.

Διάγραμμα 1.1: Κατά κεφαλήν ΑΕΠ (PPS) ανά χώρα, το 2023 (ΕΕ-27 = 100%)

Πηγή: ΕΛΣΤΑΤ (επεξεργασία συγγραφέων)

Διάγραμμα 1.2: Κατά κεφαλήν ΑΕΠ στην ΕΕ-27, στην Ελλάδα και στις περιφέρειες (2023)

Πηγή: ΕΛΣΤΑΤ (επεξεργασία συγγραφέων)

Διάγραμμα 1.3: Ποσοστιαία (%) μεταβολή της ΑΠΑ στο σύνολο χώρας και στην Περιφέρεια Κρήτης (2009 = 100)

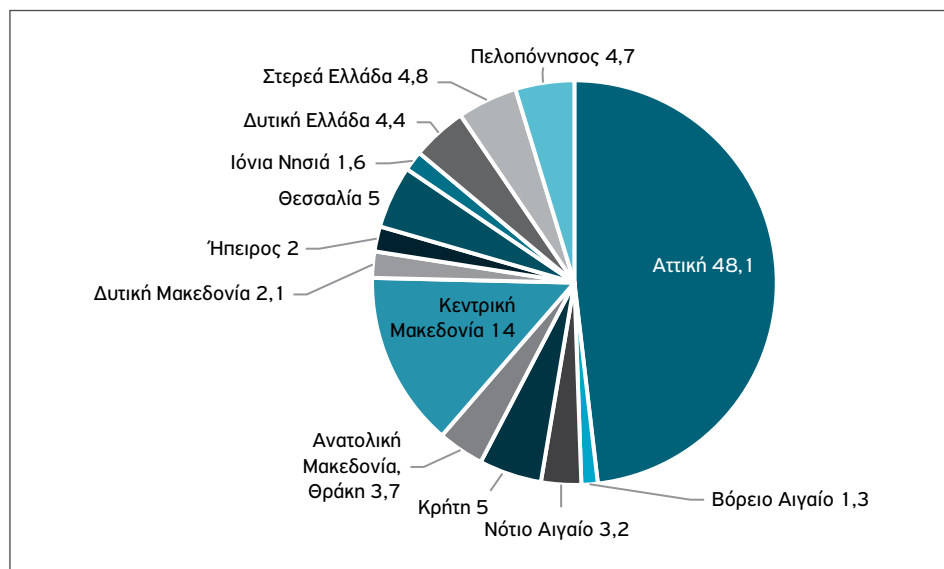
Πηγή: ΕΛΣΤΑΤ (επεξεργασία συγγραφέων)

1.2 Η συμμετοχή της Περιφέρειας Κρήτης στο ΑΕΠ

Η περιφερειακή διάρθρωση της οικονομικής δραστηριότητας αποτελεί κρίσιμο παράγοντα για την οικονομική ανάπτυξη, την ανταγωνιστικότητα και τη χωρική συνοχή. Η κατανομή του ΑΕΠ στις περιφέρειες αποτυπώνει τη συμβολή των επιμέρους περιοχών στην εθνική οικονομία και τον βαθμό συγκέντρωσης της οικονομικής δραστηριότητας. Στο Διάγραμμα 1.4, απεικονίζεται η συμμετοχή των περιφερειών στο ΑΕΠ και αναδεικνύονται οι διαπεριφερειακές ανισότητες που χαρακτηρίζουν τη χώρα. Η Αττική κυριαρχεί συντριπτικά, συνεισφέροντας το 48,1% του συνολικού ΑΕΠ, μια ένδειξη της υπερσυγκέντρωσης των παραγωγικών δραστηριοτήτων στο μητροπολιτικό κέντρο. Ακολουθεί, με σημαντική απόσταση, η Κεντρική Μακεδονία με 14%. Η Κρήτη, παρά το σχετικά μικρό (6%) πληθυσμιακό της μέγεθος, διαθέτει αξιοσημείωτη οικονομική βαρύτητα και, με συμμετοχή 5%, τοποθετείται στο ανώτερο τμήμα των λοιπών περιφερειών της χώρας, όπως και η Θεσσαλία, και συγκροτεί, μαζί με άλλες μεσαίου μεγέθους περιφέρειες, ένα περιορισμένο αλλά σταθερό μερίδιο της εθνικής παραγωγής. Οι μικρότερες περιφέρειες, όπως το Βόρειο Αιγαίο και τα Ιόνια Νησιά έχουν οριακή συμβολή, 1,3% και 1,6% αντιστοίχως.

Στο Διάγραμμα Π-1 απεικονίζεται η διαχρονική πορεία της συμμετοχής της Κρήτης, στο ΑΕΠ, η οποία διαμορφώνεται, χωρίς μεγάλες διακυμάνσεις, γύρω στο 5%, υποδηλώνοντας μία περιφέρεια με σταθερή αλλά περιορισμένη συμβολή στην εθνική οικονομική δραστηριότητα. Η σταθερότητα αυτή αντανακλά τον διαχρονικό ρόλο της Κρήτης ως περιφέρειας με ισχυρή αλλά όχι διευρυμένη οικονομική δραστηριότητα.

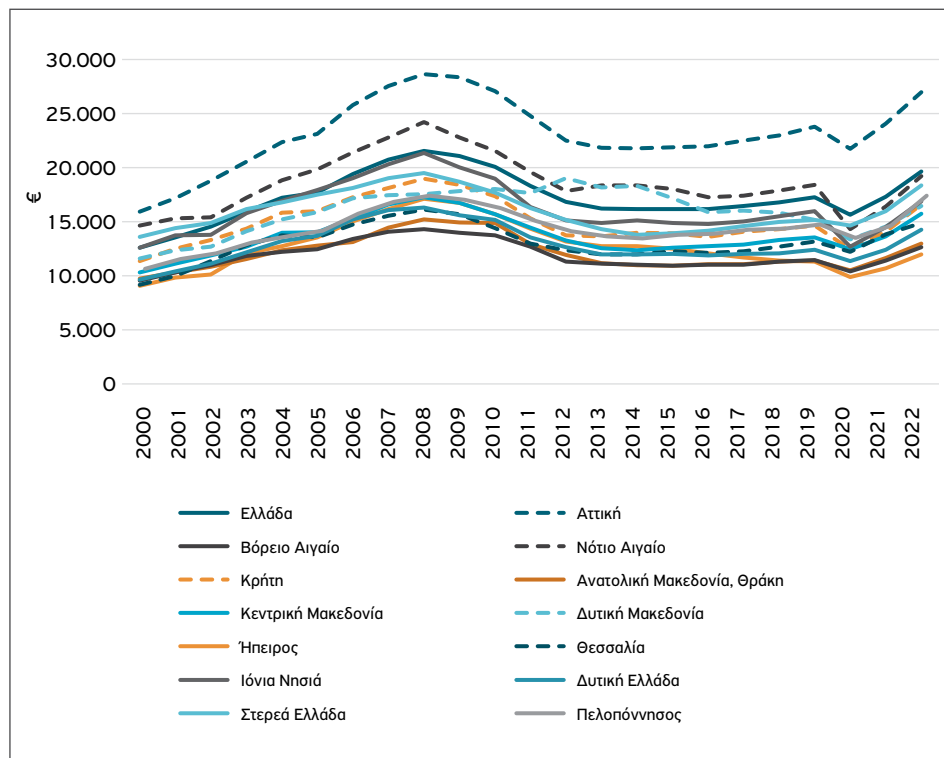
Διάγραμμα 1.4: Ποσοστιαία (%) συμμετοχή των περιφερειών στο ΑΕΠ (2022)

Πηγή: ΕΛΣΤΑΤ (επεξεργασία συγγραφέων)

1.3 Το κατά κεφαλήν ΑΕΠ στη χώρα, στην Περιφέρεια Κρήτης και στους νομούς της

Το κατά κεφαλήν ΑΕΠ της Κρήτης διατηρείται διαχρονικά σε επίπεδο ελαφρώς χαμηλότερο από τον εθνικό μέσο όρο, χωρίς, ωστόσο, η περιφέρεια να συγκαταλέγεται στις λιγότερο αναπτυγμένες της χώρας. Στην περίοδο 2009-2022, το κατά κεφαλήν ΑΕΠ της Κρήτης μειώθηκε από 18.428 ευρώ σε 16.618 ευρώ (-9,8%), εξέλιξη που την τοποθετεί στη μεσαία βαθμίδα της εθνικής κατάταξης (Διάγραμμα 1.5). Το 2022 η Κρήτη βρίσκεται περίπου στην 6η-7η θέση ανάμεσα στις 13 περιφέρειες, σε απόσταση από τις κορυφαίες (Αττική, Νότιο Αιγαίο) αλλά σημαντικά υψηλότερα από τις αδύναμες περιφέρειες της ηπειρωτικής χώρας.

Διάγραμμα 1.5: Κατά κεφαλήν ΑΕΠ ανά περιφέρεια (σε ευρώ, τρέχουσες τιμές)

Πηγή: ΕΛΣΤΑΤ (επεξεργασία συγγραφέων)

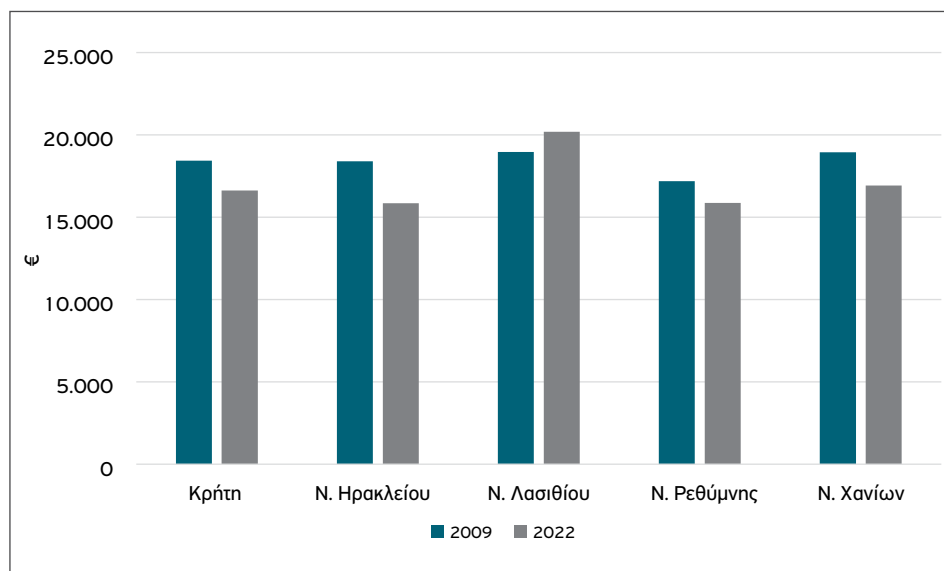
Ο μέσος όρος του κατά κεφαλήν ΑΕΠ της Περιφέρειας το 2022 διαμορφώνεται στα 16.618 ευρώ, με σημαντικές ενδοπεριφερειακές αποκλίσεις (Πίνακας 1.1). Στην πρώτη θέση βρίσκεται ο Ν. Λασιθίου, με 20.180 ευρώ, δηλαδή περίπου 21% υψηλότερα από τον μέσο όρο της Κρήτης και στο 103% του εθνικού μέσου. Ακολουθεί ο Ν. Χανίων με 16.917 ευρώ, επίπεδο σχεδόν ταυτόσημο με τον περιφερειακό μέσο και στο 86% του εθνικού. Κάτω από τον μέσο όρο της Περιφέρειας βρίσκονται ο Ν. Ηρακλείου και ο Ν. Ρεθύμνης, αμφότεροι με 15.848 και 15.855 ευρώ αντίστοιχα, δηλαδή περίπου 5% χαμηλότερα από τον μέσο όρο της Κρήτης και στο 81% του εθνικού κατά κεφαλήν ΑΕΠ. Η διαφορά μεταξύ πρώτης και τελευταίας θέσης εντός της Περιφέρειας φτάνει το 27%, ένδειξη σαφούς αλλά όχι ακραίας ενδοπεριφερειακής ανισότητας.

Πίνακας 1.1: Κατάταξη της Περιφέρειας Κρήτης και των νομών της σύμφωνα με το κατά κεφαλήν ΑΕΠ (2022)

Περιοχή	Κατά κεφαλήν ΑΕΠ	Ελλάδα = 100	Κρήτη = 100
	(ευρώ)	(%)	(%)
Ελλάδα	19.647	100	118
Κρήτη	16.618	85	100
Ν. Ηρακλείου	15.848	81	95
Ν. Λασιθίου	20.180	103	121
Ν. Ρεθύμνης	15.855	81	95
Ν. Χανίων	16.917	86	102

Πηγή: ΕΛΣΤΑΤ (επεξεργασία συγγραφέων)

Διάγραμμα 1.6: Μεταβολή στο κατά κεφαλήν ΑΕΠ των νομών της Περιφέρειας Κρήτης, 2009-2022 (σε ευρώ, τρέχουσες τιμές)

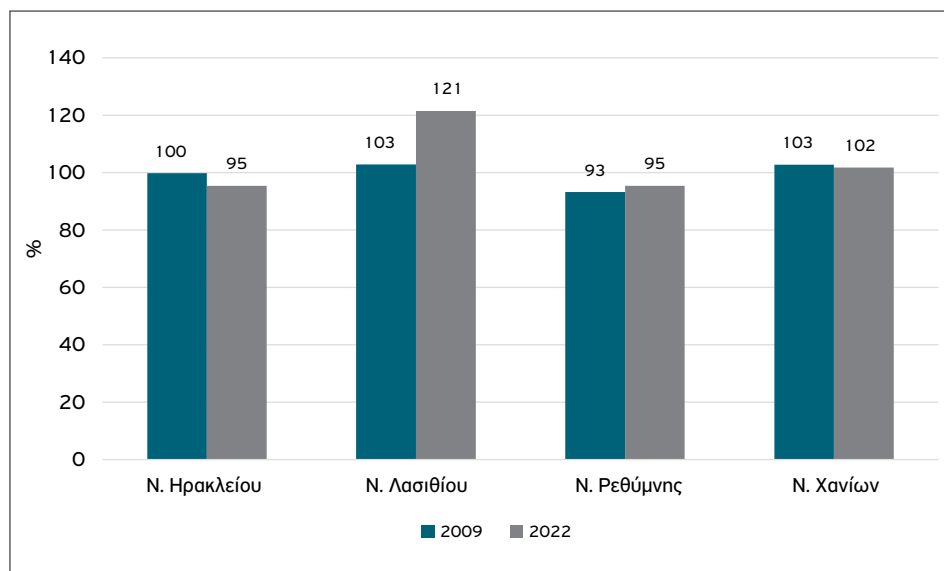

Πηγή: ΕΛΣΤΑΤ (επεξεργασία συγγραφέων)

Η διαχρονική πορεία του κατά κεφαλήν ΑΕΠ ανά νομό (2009-2022) αποκαλύπτει μικτές τάσεις: ενώ συνολικά η Κρήτη υποχώρησε κατά περίπου -9,8%, ο Ν. Λασιθίου αποτελεί εξαίρεση, καθώς το κατά κεφαλήν ΑΕΠ αυξήθηκε από 18.958 ευρώ σε 20.180 ευρώ (+6,4%). Στους υπόλοιπους νομούς καταγράφονται μειώσεις: Ν. Ηρακλείου -13,8%, Ν. Ρεθύμνης -7,7% και Ν. Χανίων -10,6% (Διάγραμμα 1.6).

Λαμβάνοντας ως βάση σύγκρισης το σύνολο της Περιφέρειας (Κρήτη = 100%), ο Ν. Λασιθίου ενισχύει σημαντικά τη σχετική θέση του (από 103% σε 121%), ο Ν. Χανίων παραμένει σταθερά λίγο υψηλότερα από τον περιφερειακό μέσο (από 103% σε 102%), ο Ν. Ηρακλείου υποχωρεί (από 100% σε 95%), ενώ ο Ν. Ρεθύμνης βελτιώνει τη θέση του ελαφρώς (από 93% σε 95%) (Διάγραμμα 1.7).

Διάγραμμα 1.7: Κατά κεφαλήν ΑΕΠ των νομών της Περιφέρειας Κρήτης, 2009 και 2022 (Κρήτη = 100) (%)

Πηγή: ΕΛΣΤΑΤ (επεξεργασία συγγραφέων)

Οι νομοί της Κρήτης ακολουθούν διαφορετικές τροχιές και στην εθνική κατάταξη: ο Ν. Λασιθίου αναρριχήθηκε θεαματικά –από τη 12η θέση το 2009 στην 6η το 2022–, ξεπερνώντας περιοχές με υψηλό εισόδημα. Ο Ν. Χανίων υποχώρησε από τη 13η στη 16η θέση, παραμένοντας, ωστόσο, στο ανώτερο τμήμα της κατάταξης. Ο Ν. Ηρακλείου έπεσε από τη 15η στην 21η θέση, κοντά στο επίπεδο του Ν. Ρεθύμνης, αντανakλώντας τη σημαντική μείωση του κατά κεφαλήν ΑΕΠ. Ο Ν. Ρεθύμνης ανήλθε από την 22η στην 20ή θέση, δηλαδή παρουσίασε σχετική σταθερότητα σε σχέση με άλλους νομούς της χώρας (Πίνακας Π-1).

Συνολικά, η Κρήτη εμφανίζει δύο αντίρροπες τάσεις: α) έναν νομό (Ν. Λασιθίου) που ενισχύει εντυπωσιακά τη θέση του στην εθνική κατάταξη, και β) τρεις νομούς που καταγράφουν μείωση εισοδημάτων, αλλά παραμένουν στο μεσαίο-άνω τμήμα της χώρας.

Εκτός από το κεφαλήν ΑΕΠ, ενδοπεριφερειακές διαφοροποιήσεις εντοπίζονται και ως προς τη συμβολή των νομών στην ακαθάριστη προστιθέμενη αξία της Περιφέρειας.

Η γεωγραφική κατανομή αντανακλά την υψηλή συγκέντρωση των οικονομικών δραστηριοτήτων γύρω από τον Ν. Ηρακλείου, καθώς συγκεντρώνει σχεδόν τη μισή ΑΠΑ της Περιφέρειας, με 47% το 2022 (από 49% το 2009), λειτουργώντας ως ο βασικός οικονομικός πόλος. Ο Ν. Λασιθίου και ο Ν. Ρεθύμνης συνεισφέρουν από 13%-14%, ενώ ο Ν. Χανίων διατηρεί σταθερά υψηλή συμμετοχή, περίπου 26% (Πίνακας 1.2).

Πίνακας 1.2: ΑΠΑ κατά νομό

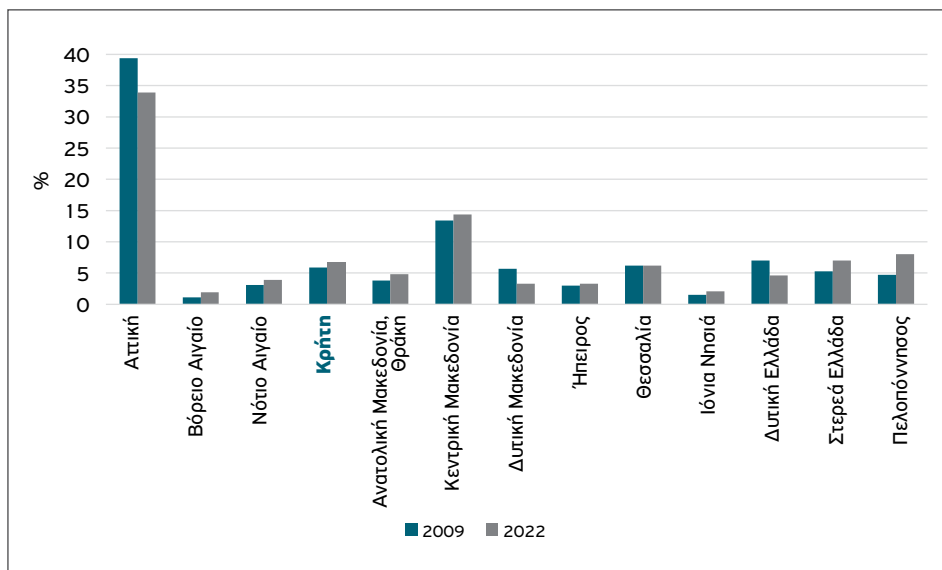
Νομός	ΑΠΑ		Συμμετοχή	
	εκατ. ευρώ		%	
	2009	2022	2009	2022
Ν. Ηρακλείου	5.001,8	4.369,3	49	47
Ν. Λασιθίου	1.280,3	1.297,0	13	14
Ν. Ρεθύμνης	1.302,8	1.217,3	13	13
Ν. Χανίων	2.626,1	2.366,5	26	26
Σύνολο	10.211,0	9.250,1	100	100

Πηγή: ΕΛΣΤΑΤ (επεξεργασία συγγραφέων)

1.4 Ακαθάριστες επενδύσεις παγίου κεφαλαίου

Στο Διάγραμμα 1.8 παρουσιάζεται η ποσοστιαία συμμετοχή των περιφερειών στις ακαθάριστες επενδύσεις παγίου κεφαλαίου (ΑΕΠΚ) για τα έτη 2009 και 2022. Η Κρήτη εμφανίζει άνοδο της συμμετοχής (από 5,9% σε 6,8%), το οποίο υποδηλώνει ενίσχυση του επενδυτικού της αποτυπώματος σε εθνικό επίπεδο, σε αντίθεση με άλλες περιφέρειες που παρουσίασαν μείωση ή στασιμότητα. Η Αττική εξακολουθεί να συγκεντρώνει το μεγαλύτερο μέρος των επενδύσεων, αν και το μερίδιό της μειώθηκε αισθητά από 39,4% σε 33,9%, γεγονός που υποδηλώνει σχετική μετατόπιση τμήματος της επενδυτικής δραστηριότητας προς την περιφέρεια.

Διάγραμμα 1.8: Ποσοστιαία (%) συμμετοχή των περιφερειών στις ΑΕΠΚ (2009 και 2022)

Πηγή: ΕΛΣΤΑΤ (επεξεργασία συγγραφέων)

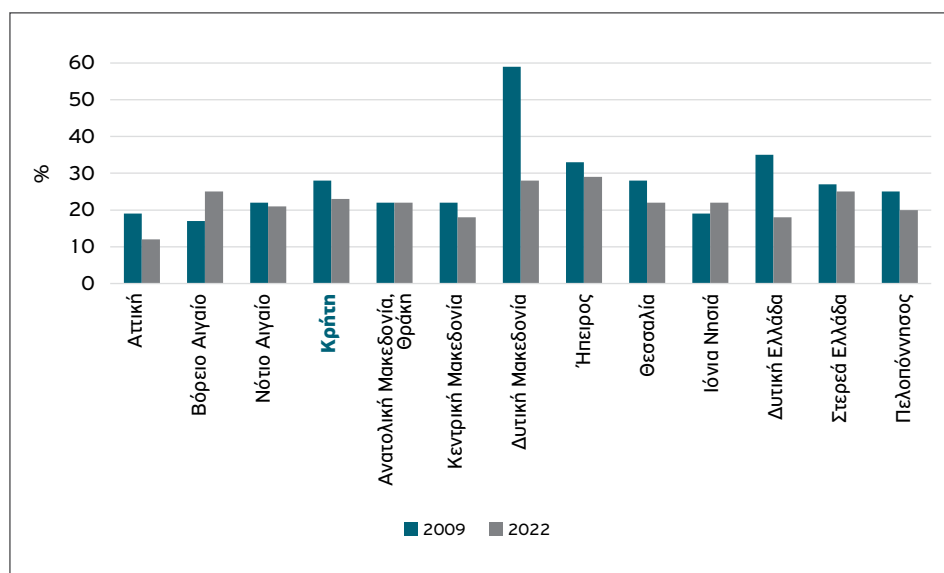
Στο Διάγραμμα Π-2 καταγράφεται η απόλυτη εξέλιξη των ΑΕΠΚ ανά περιφέρεια. Για την Κρήτη παρατηρείται ισχυρή επενδυτική δραστηριότητα πριν από την κρίση (2007-2009), με τις επενδύσεις να φθάνουν τα 3,6-3,7 δισ. ευρώ, ενώ στη συνέχεια σημειώνεται απότομη πτώση, φτάνοντας το 2013 τα 1,26 δισ. ευρώ. Η πορεία αυτή είναι συμβατή με τη βαθιά επενδυτική καθίζηση της περιόδου 2010-2015. Από το 2016 και μετά παρατηρείται σταδιακή βελτίωση, με τις ΑΕΠΚ να διαμορφώνονται σε 1,87 δισ. ευρώ το 2021 και σε 2,15 δισ. ευρώ το 2022, επιβεβαιώνοντας ότι η Κρήτη περιλαμβάνεται μεταξύ των περιφερειών με σαφείς ενδείξεις επενδυτικής ανάκαμψης την περίοδο μετά την πανδημία.

Η συνολική εικόνα του επενδυτικού κύκλου στην Ελλάδα υποδεικνύει βαθιά κρίση την περίοδο 2010-2015 και μερική ανάκαμψη από το 2017 και μετά, η οποία ενισχύθηκε περαιτέρω κατά το διάστημα 2021-2022. Ωστόσο, η ανάκαμψη δεν κατανέμεται ομοιόμορφα στις περιφέρειες. Η Κρήτη είναι ανάμεσα στις περιοχές με ενισχυμένη επενδυτική δυναμική, σε αντίθεση με περιφέρειες όπως τα Ιόνια Νησιά και το Βόρειο Αιγαίο που παραμένουν σε χαμηλά επίπεδα.

Πιο ολοκληρωμένη εικόνα για τη γενικότερη τάση των επενδύσεων προκύπτει από τον λόγο ΑΕΠΚ προς ΑΠΑ (Διάγραμμα 1.9, Πίνακας Π-2). Η Κρήτη εμφανίζει δείκτη 28% το 2009 –ενδεικτικό υψηλής επενδυτικής έντασης–, η οποία, ωστόσο, μειώνεται τα επόμενα χρόνια, κυρίως την περίοδο της κρίσης και της δημοσιονομικής προσαρμο-

γής. Το 2022, ο δείκτης περιορίζεται στο 23%, επίπεδο χαμηλότερο μεν από το 2009 αλλά άνω του εθνικού μέσου όρου, ο οποίος την περίοδο 2020-2022 κινείται στο 16%-17%, αρκετά χαμηλότερα από τα ευρωπαϊκά επίπεδα (21% στην ευρωζώνη). Η σύγκριση με άλλες περιφέρειες είναι αποκαλυπτική: ενώ η Δυτική Μακεδονία εμφανίζει εντυπωσιακές διακυμάνσεις λόγω του ενεργειακού τομέα (59% το 2009, 28% το 2022), η Κρήτη καταγράφει σταθερά υψηλή επενδυτική ένταση, παρόμοια με εκείνη των νησιωτικών περιφερειών του Αιγαίου, όπου καταγράφονται ανοδικές τάσεις, κυρίως λόγω τουριστικών και ενεργειακών επενδύσεων.

Διάγραμμα 1.9: ΑΕΠΚ ως ποσοστό (%) της ΑΠΑ ανά περιφέρεια (2009 και 2022)

Πηγή: ΕΛΣΤΑΤ (επεξεργασία συγγραφέων)

Η συμμετοχή της Περιφέρειας Κρήτης στις ΑΕΠΚ της χώρας παρουσιάζει σημαντικές διαφοροποιήσεις μεταξύ των επιμέρους κλάδων κατά την περίοδο 2009-2022, αντανακλώντας τη διαρθρωτική φυσιολογία της περιφερειακής οικονομίας. Ιδιαίτερα υψηλό παραμένει το μερίδιο του πρωτογενούς τομέα, καθώς οι επενδύσεις στη Γεωργία, δασοκομία και αλιεία διαμορφώνονται σε επίπεδα μεταξύ περίπου 9% και 11% του συνόλου της χώρας, στοιχείο που υποδηλώνει τη σημαντική επενδυτική δραστηριότητα στον αγροδιατροφικό τομέα της περιφέρειας. Παράλληλα, οι κλάδοι του Εμπορίου, των Μεταφορών και κυρίως των Υπηρεσιών καταλύματος και εστίασης εμφανίζουν σταθερά υψηλή συμμετοχή (περίπου 9%), γεγονός που συνδέεται άμεσα με τη δυναμική του τουρισμού και τις σχετικές επενδύσεις σε τουριστικές υποδομές. Αυξημένη συμμετοχή καταγράφεται επίσης στις επενδύσεις που αφορούν τη Δημόσια διοίκηση, την Εκπαίδευση και την Υγεία, με ιδιαίτερα υψηλές τιμές σε ορισμένα έτη. Αντίθετα, οι

επενδύσεις στους κλάδους της Βιομηχανίας, της ενέργειας και των χρηματοπιστωτικών δραστηριοτήτων εμφανίζουν σχετικά χαμηλότερη συμμετοχή στο εθνικό σύνολο.

Η συνολική εικόνα της επενδυτικής δραστηριότητας καταδεικνύει ότι η Κρήτη αποτελεί μία από τις πλέον ανθεκτικές περιφέρειες της χώρας. Παρά τη μεγάλη πτώση της την περίοδο 2010-2015, ανακάμπτει γρήγορα και ενισχύει τη θέση της στο εθνικό επενδυτικό σύστημα. Οι υψηλές τάσεις των επενδύσεων στον αγροδιατροφικό τομέα, στις τουριστικές εγκαταστάσεις, στις υποδομές και σε τμήμα του μεταποιητικού τομέα δημιουργούν μια σχετικά ισχυρή και διαφοροποιημένη επενδυτική βάση. Ωστόσο, η ανισοκατανομή των επενδύσεων μεταξύ κλάδων, η εξάρτηση από τον τουρισμό και ο περιορισμένος βαθμός συγκέντρωσης σε τομείς υψηλής τεχνολογίας αναδεικνύουν την ανάγκη για στοχευμένες παρεμβάσεις περιφερειακής πολιτικής, οι οποίες να μπορούν να ενισχύσουν τη διαρθρωτική αλλαγή, την τεχνολογική αναβάθμιση και την ενίσχυση του παγίου κεφαλαίου της Κρήτης σε στρατηγικούς τομείς.

1.5 Διαρθρωτικές αλλαγές σε τομεακό και κλαδικό επίπεδο

Οι διαρθρωτικές αλλαγές στην οικονομία της Κρήτης την περίοδο 2009-2022 συντελούνται, όπως και στο σύνολο της χώρας, υπό συνθήκες μείωσης της συνολικής ΑΠΑ. Συνεπώς, οι μεταβολές στα μερίδια των τριών τομέων (πρωτογενούς, δευτερογενούς, τριτογενούς) δεν αντανakλούν μια διαδικασία ανάπτυξης αλλά διαφορετικούς ρυθμούς μεταβολής, ενίσχυσης ή συρρίκνωσης, σε ένα περιβάλλον γενικευμένης πίεσης (Πίνακας 1.3, Διαγράμματα 1.10 και 1.11).

Σε απόλυτα μεγέθη, η συνολική ΑΠΑ της Κρήτης μειώνεται από 10,21 δισ. ευρώ το 2009 σε 9,25 δισ. ευρώ το 2022 (-9,4%). Σε αυτό το πλαίσιο, ο *πρωτογενής τομέας* παρουσιάζει αξιοσημείωτη ιδιαιτερότητα: η ΑΠΑ του αυξάνεται από 652,3 εκατ. ευρώ σε 866,8 εκατ. ευρώ (περίπου +32,9%), ενώ το μερίδιό του στην περιφερειακή ΑΠΑ ενισχύεται από 6,4% σε 9,4%. Η διαρθρωτική μεταβολή (δείκτης 1,47) δείχνει σαφή αναβάθμιση της σχετικής σημασίας του πρωτογενούς τομέα στην Κρήτη, κάτι που παρατηρείται και σε επίπεδο χώρας, αλλά όχι σε όλες τις περιφέρειες (Πίνακες 1.3, 1.4 και 2.1, Διαγράμματα 1.10 και 1.11). Ο *δευτερογενής τομέας* εμφανίζει αντίθετη πορεία. Η ΑΠΑ του μειώνεται αισθητά, από 1,65 δισ. ευρώ σε 1,30 δισ. ευρώ (περίπου -21,2%), ενώ το μερίδιο συμμετοχής του στην ΑΠΑ της Κρήτης υποχωρεί από 16,2% σε 14,1%. Ο δείκτης διαρθρωτικής μεταβολής (0,87) οφείλεται στην αποδυνάμωση του δευτερογενούς τομέα, τόσο σε απόλυτους όσο και σε σχετικούς όρους. Ο *τριτογενής τομέας* παραμένει κυρίαρχος, με τη συμμετοχή του στην ΑΠΑ να διαμορφώνεται πολύ κοντά στο 77% και για τα δύο έτη (77,4% το 2009, 76,5% το 2022). Ωστόσο, η ΑΠΑ του τριτογενούς τομέα μειώνεται από 7,90 δισ. ευρώ σε 7,08 δισ. ευρώ (περίπου -10,4%), γεγονός που καταδεικνύει ότι η σταθερότητα του μεριδίου του δεν οφείλεται στη σταθερότητα ή στη διεύρυνση της οικονομικής βάσης του αλλά από τη σύγκρισή του με ένα χαμηλότερο συνολικό επίπεδο (Πίνακας 1.3).

Συνεπώς, η τομεακή διάρθρωση της Κρήτης διαφοροποιείται από τον εθνικό μέσο όρο, καθώς εμφανίζει πολύ υψηλότερη συμμετοχή του πρωτογενούς (9% έναντι 4%

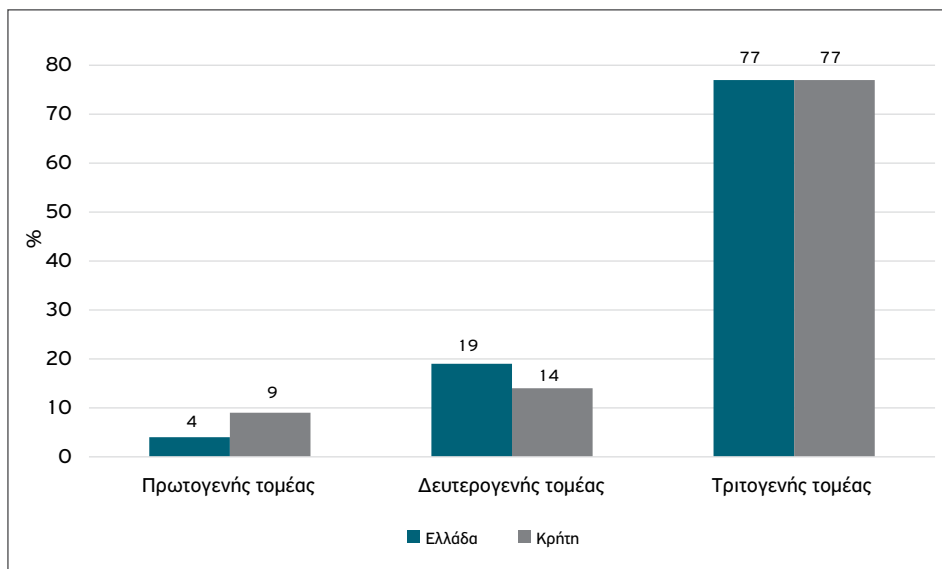
στη χώρα), χαμηλότερη συμμετοχή του δευτερογενούς (14% έναντι 19%) και παρόμοιο βάρος του τριτογενούς τομέα (77%) (Διάγραμμα 1.10). Η διαρθρωτική μεταβολή στο διάστημα 2009-2022 αποτυπώνει αυτή τη διαφοροποίηση, καθώς στην Κρήτη ενισχύεται ο πρωτογενής (1,47), ενώ αποδυναμώνεται ο δευτερογενής (0,87) και ο τριτογενής τομέας παραμένει ουσιαστικά στάσιμος (0,99) (Πίνακας Π-4).

Πίνακας 1.3: Τομεακή σύνθεση και μεταβολές της ΑΠΑ (2009 και 2022)

Περιοχή	Πρωτογενής τομέας		Δευτερογενής τομέας		Τριτογενής τομέας		Σύνολο	
	2009	2022	2009	2022	2009	2022	2009	2022
	ΑΠΑ (τρέχουσες τιμές, εκατ. ευρώ)							
Σύνολο χώρας	6.856	7.801	37.711	34.707	164.613	140.900	209.179	183.409
Κρήτη	652,29	866,84	1.654,49	1.303,61	7.904,20	7.079,73	10.211,01	9.250,18
	Ποσοστιαία σύνθεση ΑΠΑ (%)							
Σύνολο χώρας	3,3	4,3	18,0	18,9	78,7	76,8	100	100
Κρήτη	6,4	9,4	16,2	14,1	77,4	76,5	100	100
	Συμμετοχή Κρήτης στο σύνολο χώρας (%)							
	9,5	11,1%	4,4	3,8	4,8	5,0	4,9	5,0
	Διαρθρωτική μεταβολή 2009 προς 2022							
Σύνολο χώρας	-	1,30	-	1,05	-	0,98	-	-
Κρήτη	-	1,47	-	0,87	-	0,99	-	-

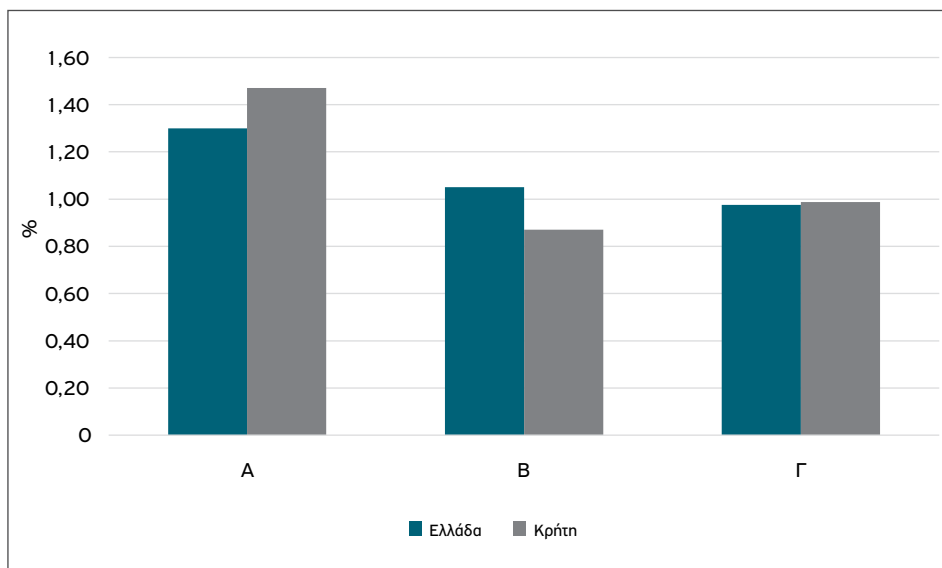
Πηγή: ΕΛΣΤΑΤ (επεξεργασία συγγραφέων)

Διάγραμμα 1.10: Τομεακή διάρθρωση της ΑΠΑ σε επίπεδο χώρας και στην Περιφέρεια Κρήτης, το 2022 (%)

Πηγή: ΕΛΣΤΑΤ (επεξεργασία συγγραφέων)

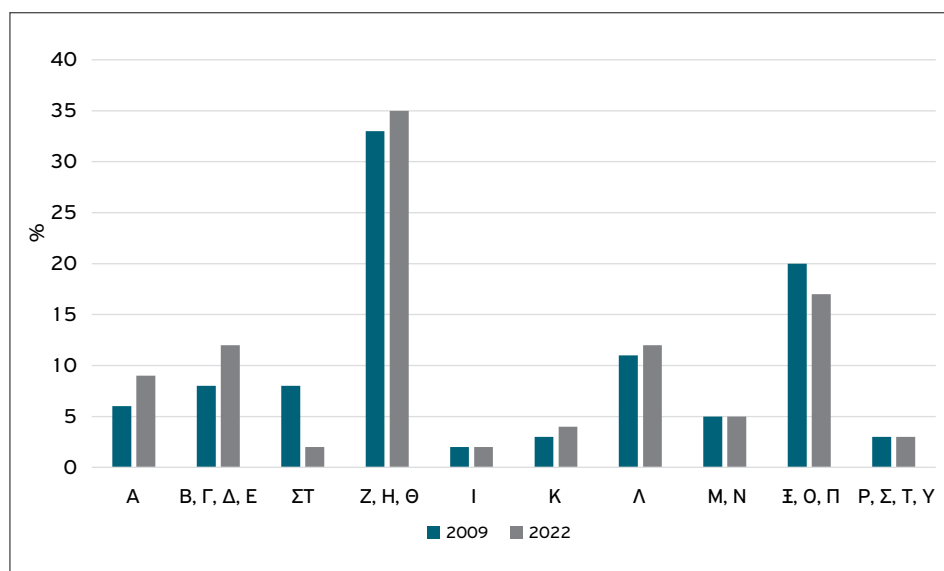
Διάγραμμα 1.11: Διαρθρωτική μεταβολή σε επίπεδο χώρας και στην Περιφέρεια Κρήτης (2009-2022)

Πηγή: ΕΛΣΤΑΤ (επεξεργασία συγγραφέων)

Σε κλαδικό επίπεδο, σύμφωνα με το Διάγραμμα 1.12, καταγράφεται ισχυρή ενίσχυση της σχετικής συμμετοχής τόσο του πρωτογενούς τομέα (Α), ο οποίος αυξάνει το μερίδιό του από 6% το 2009 σε 9% το 2022, όσο και του συμπλέγματος Εξόρυξη, Μεταποίηση, Ενέργεια, Ύδρευση (Β, Γ, Δ, Ε), του οποίου η συμμετοχή διευρύνεται από το 8% στο 12%. Θετική μεταβολή της σχετικής συμμετοχής παρατηρείται, επίσης, στους κλάδους του Εμπορίου, των Μεταφορών, της Εστίασης, του Τουρισμού (Ζ, Η, Θ), οι οποίοι παραμένουν ο κυρίαρχος τομέας της κρητικής οικονομίας, αυξάνοντας το μερίδιό τους από 33% σε 35%. Παράλληλα, ενίσχυση καταγράφεται στις Χρηματοπιστωτικές και ασφαλιστικές δραστηριότητες (Κ), από 3% σε 4%, καθώς και, σε μικρότερο βαθμό, στη Διαχείριση ακίνητης περιουσίας (Λ), από 11% σε 12%. Οι κλάδοι αυτοί συγκροτούν, μαζί με τον πρωτογενή τομέα και τη μεταποίηση, τον βασικό άξονα των θετικών διαρθρωτικών αλλαγών στην οικονομία της Κρήτης την περίοδο 2009-2022. Αντίθετα, έντονη υποχώρηση παρουσιάζουν οι Κατασκευές (ΣΤ), με το μερίδιό τους να μειώνεται δραστικά – από 8% το 2009 σε μόλις 2% το 2022 και δείκτη διαρθρωτικής μεταβολής 0,28. Μείωση καταγράφεται, επίσης, στις Δημόσιες υπηρεσίες, στην Εκπαίδευση και την Υγεία (Ξ, Ο, Π), από 20% σε 17%, καθώς και στους κλάδους Πολιτισμού, ψυχαγωγίας και Λοιπών υπηρεσιών (Ρ, Σ, Τ, Υ), οι οποίοι διατηρούν περιορισμένο αλλά σταθερό μερίδιο (3%). Οι Επαγγελματικές, επιστημονικές και τεχνικές δραστηριότητες και οι Διοικητικές και υποστηρικτικές δραστηριότητες (Μ, Ν) εμφανίζουν ουσιαστικά στασιμότητα, με μερίδιο 5%, ενώ οι δραστηριότητες Ενημέρωσης και επικοινωνίας (Ι) παραμένουν αμετάβλητες στο 2% (Διάγραμμα 1.12).

Διάγραμμα 1.12: Συμμετοχή των κλάδων στην ΑΠΑ της Περιφέρειας Κρήτης, 2009-2022 (%)

Πηγή: ΕΛΣΤΑΤ (επεξεργασία συγγραφέων)

Για την πληρέστερη αξιολόγηση των διαρθρωτικών αλλαγών είναι κρίσιμο να επισημανθεί ότι, και στο επίπεδο των νομών, αυτές συντελούνται σε περιβάλλον μείωσης ή στασιμότητας της ΑΠΑ. Μέσα σε αυτό το πλαίσιο, η συμμετοχή του *πρωτογενούς τομέα* στην ΑΠΑ της Κρήτης παραμένει υψηλότερη από τον εθνικό μέσο όρο, τόσο το 2009 όσο και το 2022, ενώ η ενίσχυσή του είναι χαρακτηριστική σε όλους τους νομούς (Πίνακες 1.4 και Π-4). Ειδικότερα, το μερίδιο του πρωτογενούς αυξάνεται από 6% σε 6,7% στον Ν. Ηρακλείου, από 9,2% σε 18,5% στον Ν. Λασιθίου, από 6,9% σε 11,7% στον Ν. Ρεθύμνης και από 5,5% σε 8,2% στον Ν. Χανίων. Οι αντίστοιχοι δείκτες διαρθρωτικής μεταβολής επιβεβαιώνουν την τάση: 2,00 για τον Ν. Λασιθίου, 1,71 για τον Ν. Ρεθύμνης, 1,49 για τον Ν. Χανίων και 1,11 για τον Ν. Ηρακλείου. Η Κρήτη στο σύνολό της (1,47) και όλοι οι νομοί της ενισχύουν τη σχετική συμμετοχή του πρωτογενούς τομέα, γεγονός που εδραιώνει τον ρόλο του ως σημαντικού πυλώνα της περιφερειακής παραγωγής.

Πίνακας 1.4: Συμμετοχή του πρωτογενούς τομέα στην ΑΠΑ, 2009 και 2022 (%)

Περιοχή	2009	2022
Ελλάδα	3,3	4,3
Κρήτη	6,4	9,4
Ν. Ηρακλείου	6	6,7
Ν. Λασιθίου	9,2	18,5
Ν. Ρεθύμνης	6,9	11,7
Ν. Χανίων	5,5	8,2

Πηγή: ΕΛΣΤΑΤ (επεξεργασία συγγραφέων)

Ο *δευτερογενής τομέας* παρουσιάζει μείωση της σχετικής συμμετοχής στην ΑΠΑ της Κρήτης (από 16,2% σε 14,1%), σε αντίθεση με το σύνολο της χώρας, όπου το μερίδιο αυξάνεται ελαφρά (από 18% σε 18,9%) (Πίνακας 1.5). Σε επίπεδο νομών, η υποχώρηση είναι ιδιαίτερα έντονη στον Ν. Ρεθύμνης (από 16,1% σε 10,5%, δείκτης 0,65), ενώ κάμψη καταγράφεται, επίσης, στον Ν. Λασιθίου (0,88) και στον Ν. Χανίων (0,84). Στον Ν. Ηρακλείου, ο δευτερογενής εμφανίζει ελαφρώς ηπιότερη υποχώρηση (0,94), παραμένοντας όμως κάτω από τον εθνικό μέσο όρο. Συνολικά, η διαρθρωτική μεταβολή αναδεικνύει αποδυνάμωση της βιομηχανικής-κατασκευαστικής βάσης της Κρήτης.

Πίνακας 1.5: Συμμετοχή του δευτερογενούς τομέα στην ΑΠΑ, 2009 και 2022 (%)

Περιοχή	2009	2022
Ελλάδα	18	18,9
Κρήτη	16,2	14,1
Ν. Ηρακλείου	15,2	14,3
Ν. Λασιθίου	21	18,5
Ν. Ρεθύμνης	16,1	10,5
Ν. Χανίων	15,8	13,2

Πηγή: ΕΛΣΤΑΤ (επεξεργασία συγγραφέων)

Ο *τριτογενής τομέας* διατηρεί κυρίαρχη θέση τόσο στη χώρα όσο και στην Κρήτη, με ποσοστά γύρω στο 77% (Πίνακας 1.6). Σε εθνικό επίπεδο παρατηρείται μικρή μείωση της σχετικής συμμετοχής (δείκτης 0,98), ενώ στην Κρήτη η εικόνα είναι σχεδόν σταθερή (0,99). Σε επίπεδο νομών, οι διαφοροποιήσεις είναι περιορισμένες. Στον Ν. Ηρακλείου και στον Ν. Χανίων, ο τριτογενής παραμένει σχεδόν αμετάβλητος (δείκτης 1,00), στον Ν. Ρεθύμνης καταγράφεται ελαφρά ενίσχυση (1,01), ενώ στον Ν. Λασιθίου παρατηρείται υποχώρηση (0,90), ως αποτέλεσμα της πολύ έντονης ανόδου του πρωτογενούς.

Πίνακας 1.6: Συμμετοχή του τριτογενούς τομέα στην ΑΠΑ, 2009 και 2022 (%)

Περιοχή	2009	2022
Ελλάδα	79,1	77,2
Κρήτη	77,3	77,2
Ν. Ηρακλείου	79	79,3
Ν. Λασιθίου	70,2	63,7
Ν. Ρεθύμνης	77,6	78,1
Ν. Χανίων	79,4	79

Πηγή: ΕΛΣΤΑΤ (επεξεργασία συγγραφέων)

Η διάρθρωση και η διαρθρωτική μεταβολή στην Κρήτη, την περίοδο 2009-2022, χαρακτηρίζονται από ενίσχυση του πρωτογενούς τομέα σε όλα τα επίπεδα (περιφέρεια και νομοί), αποδυνάμωση του δευτερογενούς, ιδιαίτερα σε ορισμένους νομούς, και σταθερότητα του τριτογενούς, με μικρές ενδοπεριφερειακές διαφοροποιήσεις. Οι αλλαγές αυτές, αν και συντελούνται σε περιβάλλον μειωμένης συνολικής ΑΠΑ, αναδεικνύουν μια μετατόπιση του παραγωγικού προτύπου της Κρήτης προς έναν ενισχυμένο αγροδιτροφικό και τριτογενή χαρακτήρα, με αποδυνάμωση της βιομηχανικής συνιστώσας και ανάγκη για πολιτικές που θα στηρίξουν την αναβάθμιση της παραγωγικής βάσης και την τεχνολογική-κλαδική διαφοροποίηση.

2. Ορισμένες κρίσιμες πτυχές της οικονομίας της Περιφέρειας Κρήτης

2.1 Αγροτροφικό σύστημα

2.1.1 Πρωτογενής τομέας

Βασικά οικονομικά μεγέθη

Στο διάστημα, 2010-2012 και 2020-2022,² η συμμετοχή του πρωτογενούς τομέα στην ΑΠΑ της οικονομίας της Κρήτης αυξήθηκε από 6,7% σε 8,6% και διαμορφώνεται σε διπλάσιο επίπεδο από αυτό της χώρας (3,5% και 4,2%, αντιστοίχως). Πρόκειται για αποτέλεσμα που οφείλεται εν μέρει στην αύξηση της ΑΠΑ του πρωτογενούς τομέα, από 570 σε 688 εκατ. ευρώ, αλλά κυρίως στη μείωση της συνολικής ΑΠΑ της περιφέρειας από 8.558 σε 8.014 εκατ. ευρώ. Αυτό το φαινόμενο παρατηρείται τόσο σε επίπεδο χώρας όσο και σε άλλες περιφέρειες (π.χ. Πελοπόννησο, Θεσσαλία, Δυτική Ελλάδα) (Πίνακας 2.1).

Η αύξηση της ΑΠΑ του πρωτογενούς τομέα είναι αποτέλεσμα της αύξησής της σε όλους τους νομούς, με εξαίρεση τον Ν. Ηρακλείου όπου σημειώθηκε μείωση. Η διαφορετική μεταβολή κατά νομό οδήγησε σε σημαντική αναδιάρθρωση της συμμετοχής τους στην ΑΠΑ του πρωτογενούς τομέα της Περιφέρειας, με βασικές αλλαγές τη μείωση της συμμετοχής του Ν. Ηρακλείου (από 50,5% σε 32,8%) και την αύξηση του Ν. Λασιθίου (από 17,1% σε 31%). Μικρή αύξηση σημείωσε η συμμετοχή του Ν. Ρεθύμνης (από 11,6% σε 15,7%), ενώ σταθερή παρέμεινε η συμμετοχή του Ν. Χανίων (20,4%). Μετά τις ανωτέρω αλλαγές, το 63,8% της ΑΠΑ του πρωτογενούς τομέα συγκεντρώνεται, σχεδόν ισόποσα, σε δύο νομούς (στον Ν. Ηρακλείου και στον Ν. Λασιθίου) (Πίνακας 2.2).

² Στο παρόν υποκεφάλαιο για τις διαχρονικές συγκρίσεις επιλέγεται να χρησιμοποιούνται μέσοι όροι διετίας ή τριετίας καθώς με αυτόν τον τρόπο περιορίζονται οι επιπτώσεις των ετήσιων διακυμάνσεων, οι οποίες, στην περίπτωση του πρωτογενούς τομέα, είναι σημαντικές. Η επιλογή των ετών υπακούει στη διαθεσιμότητα των στοιχείων από την ΕΛΣΤΑΤ. Επιπροσθέτως, όσα στατιστικά στοιχεία δεν αναφέρονται σε κάποιον πίνακα ή διάγραμμα έχουν ως πηγή την ΕΛΣΤΑΤ και η επεξεργασία τους έχει γίνει από τους συγγραφείς.

Πίνακας 2.1: Η συμμετοχή του πρωτογενούς τομέα στην ΑΠΑ των περιφερειών (σε εκατ. ευρώ, τρέχουσες τιμές, μέσος όρος τριετιών)

Περιοχή	ΑΠΑ πρωτογενούς τομέα		Σύνολο ΑΠΑ		Συμμετοχή πρωτογενούς τομέα (%)	
	2010-2012	2020-2022	2010-2012	2020-2022	2010-2012	2020-2022
Ελλάδα	6.367	6.965	179.770	163.886,8	3,5	4,2
Αττική	345	281	86.748	79.339,2	0,4	0,4
Βόρειο Αιγαίο	105	89	2.543	2.178,6	4,1	4,1
Νότιο Αιγαίο	149	125	5.784	5.062,3	2,6	2,5
Κρήτη	570	688	8.558	8.014,2	6,7	8,6
Ανατολική Μακεδονία και Θράκη	433	321	7.132	6.100,7	6,1	5,3
Κεντρική Μακεδονία	1.545	1.715	24.494	22.711,9	6,3	7,6
Δυτική Μακεδονία	200	409	4.570	3.395,6	4,4	12,1
Ήπειρος	166	158	3.834	3.329,7	4,3	4,7
Θεσσαλία	816	1.119	8.703	8.484,2	9,4	13,2
Ιόνια Νησιά	125	110	3.094	2.604,9	4,0	4,2
Δυτική Ελλάδα	705	729	8.361	7.187,4	8,4	10,1
Στερεά Ελλάδα	493	391	8.091	7.910,1	6,1	4,9
Πελοπόννησος	717	831	7.858	7.567,9	9,1	11,0

Πηγή: ΕΛΣΤΑΤ (επεξεργασία συγγραφέων)

Πίνακας 2.2: Η ΑΠΑ του πρωτογενούς τομέα της Περιφέρειας Κρήτης ανά νομό (τρέχουσες τιμές, μέσος όρος τριετιών)

Περιοχή	ΑΠΑ (εκατ. ευρώ)		Μεταβολή (2020-2022) - (2010-2012) (εκατ. ευρώ)	Συμμετοχή (%)	
	2010-2012	2020-2022		2010-2012	2020-2022
Ν. Ηρακλείου	287,8	225,8	-62	50,5	32,8
Ν. Λασιθίου	97,5	213,5	116	17,1	31,0
Ν. Ρεθύμνης	66,3	108,1	41,8	11,6	15,7
Ν. Χανίων	118,7	140,2	21,5	20,8	20,4
Κρήτη	570,2	687,6	117,4	100	100

Πηγή: ΕΛΣΤΑΤ (επεξεργασία συγγραφέων)

Η Κρήτη, σε σχέση με το σύνολο της χώρας, παρουσίασε δυναμικότερη πορεία σε όλα τα βασικά οικονομικά μεγέθη του πρωτογενούς τομέα. Συγκεκριμένα, στο διάστημα 2011-2013 και 2021-2023 η ΑΠΑ του πρωτογενούς τομέα της Κρήτης αυξήθηκε από 505 εκατ. ευρώ σε 807 εκατ. ευρώ (μεταβολή 59,7% έναντι 23,5% στο σύνολο της χώρας), με αποτέλεσμα η συμμετοχή της Κρήτης να ανέλθει από 9,4% σε 12,1%, καταλαμβάνοντας την τέταρτη θέση μεταξύ των περιφερειών (Πίνακας 2.3). Η *αξία της γεωργικής παραγωγής αγαθών* αυξήθηκε από 849 εκατ. ευρώ σε 1.425 εκατ. ευρώ (αύξηση 67,9% έναντι 36,7% στο σύνολο της χώρας), η *καθαρή προστιθέμενη αξία* κατά 65,2% έναντι 33,5%, και το *επιχειρηματικό εισόδημα* αυξήθηκε κατά 39,8% έναντι 16,1% σε επίπεδο χώρας. Στον Πίνακα Π-5 παρουσιάζονται τόσο τα ανωτέρω μεγέθη όσο και η μεταξύ τους σχέση.

Πίνακας 2.3: Η συμμετοχή των περιφερειών στην ΑΠΑ του πρωτογενούς τομέα της χώρας, μέσος όρος τριετιών (%)

Περιοχή	ΑΠΑ (εκατ. ευρώ)		Συμμετοχή (%)	
	2011-2013	2021-2022	2011-2013	2021-2022
Αττική	115	103	2,1	1,5
Βόρειο Αιγαίο	76	64	1,4	1,0
Νότιο Αιγαίο	121	82	2,2	1,2
Κρήτη	505	807	9,4	12,1
Ανατολική Μακεδονία, Θράκη	372	295	6,9	4,4
Κεντρική Μακεδονία	1.461	1.795	27,1	27,0
Δυτική Μακεδονία	184	383	3,4	5,8
Ήπειρος	103	60	1,9	0,9
Θεσσαλία	782	1.152	14,5	17,3
Ιόνια Νησιά	86	69	1,6	1,0
Δυτική Ελλάδα	598	746	11,1	11,2
Στερεά Ελλάδα	360	221	6,7	3,3
Πελοπόννησος	623	875	11,6	13,1
Ελλάδα	5.386	6.651	100	100

Πηγή: ΕΛΣΤΑΤ (επεξεργασία συγγραφέων)

Είναι αξιοσημείωτο ότι, εκτός από τη δυναμικότερη μεταβολή σε βασικά οικονομικά μεγέθη του πρωτογενούς τομέα στην Κρήτη, συγκριτικά με το σύνολο της χώρας, διατηρείται σε ευνοϊκότερο επίπεδο και η σχέση μεταξύ των βασικών μεγεθών. Συγκεκριμένα, στο εξεταζόμενο διάστημα, ο λόγος *καθαρή προς ακαθάριστη προστιθέμενη*

αξία στην Κρήτη ανέρχεται σε 83,2 έναντι 75,6 σε επίπεδο χώρας, και ο λόγος *καθαρή προστιθέμενη αξία προς παραγωγή γεωργικού κλάδου δραστηριότητας* διαμορφώνεται σε 43,9 έναντι 37,7 σε επίπεδο χώρας (Πίνακας Π-6). Η ερμηνεία της ευνοϊκότερης σχέσης μεταξύ των δεικτών στην Κρήτη θα πρέπει να αναζητηθεί κυρίως στη διαφορά στη σύνθεση της παραγωγής, η οποία επιτρέπει υψηλότερη προστιθέμενη αξία στην Κρήτη, παρά στη σύνθεση του κόστους παραγωγής (βλ. παρακάτω).

Η αξία των λοιπών επιδοτήσεων παραγωγής στην Κρήτη (μέσος όρος 2011-2013 και 2021-2023) αυξήθηκε από 310 σε 369 εκατ. ευρώ, έναντι μείωσης σε επίπεδο χώρας κατά 56,8 εκατ. ευρώ. Ως αποτέλεσμα, η συμμετοχή της Κρήτης στο σύνολο των επιδοτήσεων ανήλθε από το 11,6% στο 14,1%, και υπερβαίνει τη συμμετοχή της Κρήτης στην ΑΠΑ του πρωτογενούς τομέα της χώρας, που ανέρχεται σε 9,4% και 12,1% αντιστοίχως (Πίνακες 2.4 και Π-5). Επίσης, στην Κρήτη, σε σύγκριση με τη χώρα, η σχέση των επιδοτήσεων διαμορφώνεται (2021-2023) πολύ πιο ευνοϊκά ως προς τον βασικότερο συντελεστή του κόστους παραγωγής και την ενδιάμεση ανάλωση (51% έναντι 34,9%) αλλά ελαφρώς δυσμενέστερα ως προς το επιχειρηματικό εισόδημα (42,6% έναντι 44,1%) (Πίνακας Π-7).

Πίνακας 2.4: Διαχρονική μεταβολή του ύψους των επιδοτήσεων ανά περιφέρεια, μέσος όρος τριετιών

Περιοχή	2011-2013	2021-2023	Συμμετοχή		Μεταβολή	
			2011-2013	2021-2023	(2021-2023) - (2011-2013)	(2021-2023) - (2011-2013)
	(εκατ. ευρώ)	(εκατ. ευρώ)	(%)	(%)	(εκατ. ευρώ)	(%)
Αττική	201	70	7,5	2,7	-131,1	34,8
Βόρειο Αιγαίο	70	88	2,6	3,4	18,8	127,1
Νότιο Αιγαίο	33	42	1,2	1,6	8,5	125,5
Κρήτη	310	369	11,6	14,1	58,9	119,0
Ανατολική Μακεδονία και Θράκη	273	276	10,3	10,6	2,7	101,0
Κεντρική Μακεδονία	499	486	18,7	18,6	-12,7	97,4
Δυτική Μακεδονία	101	132	3,8	5,1	31,6	131,3
Ήπειρος	68	82	2,6	3,2	14,0	120,5
Θεσσαλία	419	389	15,7	14,9	-29,9	92,9
Ιόνια Νησιά	39	32	1,5	1,2	-7,2	81,6
Δυτική Ελλάδα	242	241	9,1	9,2	-1,9	99,2
Στερεά Ελλάδα	199	198	7,4	7,6	-0,9	99,5
Πελοπόννησος	212	205	8,0	7,8	-7,7	96,4
Σύνολο χώρας	2.666	2.609	100	100	-56,8	97,9

Πηγή: ΕΛΣΤΑΤ (επεξεργασία συγγραφέων)

Στην αύξηση των βασικών οικονομικών μεγεθών της Κρήτης η συμβολή της φυτικής παραγωγής είναι υψηλότερη, καθώς σημείωσε αύξηση 468 εκατ. ευρώ έναντι 108 εκατ. ευρώ της ζωικής παραγωγής. Ως αποτέλεσμα,³ η αναλογία φυτικής-ζωικής παραγωγής στην Κρήτη μεταβλήθηκε περαιτέρω υπέρ της φυτικής παραγωγής (από 76,4%-24% σε 78,1%-21,9%) και δεν διαφοροποιείται ουσιαστικά από την αναλογία σε επίπεδο χώρας (77,4%-22,6%). Η συγκεκριμένη αλλαγή στην αναλογία φυτικής-ζωικής παραγωγής αναφέρεται ως ένα στοιχείο για τον προσανατολισμό της παραγωγής του πρωτογενούς τομέα και όχι ως κριτήριο για την ποιοτική αξιολόγησή του, όπως λανθασμένα αναφέρεται συχνά στη βιβλιογραφία.⁴

Στις ακαθάριστες επενδύσεις παγίου κεφαλαίου της χώρας, η συμμετοχή του πρωτογενούς τομέα της Κρήτης υποχωρεί από το 10,1% στο 9,3% (μέσος όρος 2010-2012 και 2020-2022) (Πίνακας 2.5). Αντιθέτως, εντός της Περιφέρειας, η συμμετοχή των ΑΕΠΚ στον πρωτογενή τομέα στο σύνολο των ΑΕΠΚ της Περιφέρειας αυξήθηκε από 9,3% σε 12,9% και υπερβαίνει κατά πολύ το ειδικό βάρος του πρωτογενούς τομέα στη συνολική ΑΠΑ της Περιφέρειας (6,7% και 8,6%) (Πίνακες 2.2 και 2.5).

Πίνακας 2.5: ΑΕΠΚ, μέσος όρος τριετιών

Περιοχή	Κλάδος	2010-2012	2020-2022
Σύνολο χώρας	Σύνολο κλάδων (εκατ. ευρώ)	29.550	25.702
	Πρωτογενής (εκατ. ευρώ)	1.604	2.482
	Πρωτογενής/σύνολο (%)	5,4	9,7
Κρήτη	Σύνολο κλάδων (εκατ. ευρώ)	1.849	1.793
	Πρωτογενής (εκατ. ευρώ)	172	231
	Πρωτογενής/σύνολο (%)	9,3	12,9
Κρήτη/Σύνολο χώρας (%)	Σύνολο κλάδων	6,3	7,0
	Πρωτογενής	10,7	9,3

Πηγή: ΕΛΣΤΑΤ (επεξεργασία συγγραφέων)

3 Σύμφωνα με τα στοιχεία της ΕΛΣΤΑΤ.

4 Για τη σχετική κριτική, βλ. Νικολαΐδης και Στασινόπουλος (2015: 301).

Σύνθεση των βασικών συντελεστών του κόστους παραγωγής

Στο διάστημα 2011-2013 και 2021-2023, η *ενδιάμεση ανάλωση* συνιστά τον μεγαλύτερο συντελεστή κόστους και μάλιστα με αυξανόμενο ειδικό βάρος στο σύνολο των βασικών συντελεστών κόστους, από 63,7% σε 68% στο σύνολο της χώρας και από 67,2% σε 72,8% στην Κρήτη (Πίνακας 2.6). Η *ανάλωση παγίου κεφαλαίου* ακολουθεί πτωτική τάση ως προς το σύνολο των βασικών συντελεστών κόστους, ιδιαίτερα στην Κρήτη, από 16,2% σε 9,9%, έναντι μείωσης από 17,1% σε 14,6% στο σύνολο της χώρας. Οι *δαπάνες για την αμοιβή της εξαρτημένης εργασίας*, στο σύνολο των βασικών συντελεστών κόστους, έχουν υψηλότερο ειδικό βάρος στην Κρήτη και σημείωσαν μεγαλύτερη αύξηση, από 8% σε 8,6%, έναντι 6,8% και 7,1% στο σύνολο της χώρας. Στις *δαπάνες για ενοικίαση γης* το κοινό στοιχείο μεταξύ του συνόλου της χώρας και της Κρήτης είναι ο δραστικός περιορισμός, καθώς στο σύνολο των βασικών συντελεστών κόστους υποχώρησε από 8,4% σε 4,2% στο σύνολο της χώρας και από 4,8% σε μόλις 2,1% στην Κρήτη (Πίνακας 2.6).

Πίνακας 2.6: Σύνθεση των βασικών συντελεστών του κόστους παραγωγής στο σύνολο χώρας και στην Περιφέρεια Κρήτης, μέσος όρος τριετιών (%)

Συντελεστές κόστους παραγωγής	Σύνολο χώρας		Κρήτη		Κρήτη/Σύνολο χώρας	
	(%)					
	2011-2013	2021-2023	2011-2013	2021-2023	2011-2013	2021-2023
Συνολική ενδιάμεση ανάλωση	63,7	67,2	68	72,8	1,07	1,08
Ανάλωση παγίου κεφαλαίου	17,1	14,6	16,2	9,9	0,95	0,68
Εισόδημα εξαρτημένης εργασίας	6,8	7,1	8,0	8,6	1,18	1,21
Λοιποί φόροι επί της παραγωγής	2,2	4,7	2,6	5,7	1,16	1,21
Πληρωτέα γαιοπρόσοδος και λοιπές δαπάνες μίσθωσης γης	8,4	4,2	4,8	2,1	0,57	0,50
Καταβληθέντες τόκοι	1,8	2,1	0,4	0,8	0,25	0,37
Σύνολο	100	100	100	100	1	1

Πηγή: ΕΛΣΤΑΤ (επεξεργασία συγγραφέων)

Η μείωση της δαπάνης για ενοικίαση γης αντανakλά τη γενικότερη τάση για μείωση της καλλιεργούμενης γης (Πίνακας Π-8), λόγω περιορισμού της αγροτικής δραστηριότητας ή/και των αλλαγών στη χρήση της γης. Το βασικό στοιχείο είναι ότι η σχετική δαπάνη στην Κρήτη διαμορφώνεται σε σημαντικά χαμηλότερο επίπεδο. Η εν λόγω διαφορά έχει σημασία για την περίπτωση της Κρήτης όπου η μέση έκταση ανά εκμετάλλευση είναι μικρότερη σε σχέση με το σύνολο της χώρας (49,7 στρ. έναντι 55 στρ.) και η ενοικίαση γης δεν χρησιμοποιείται για την αύξηση του μεγέθους των εκμεταλλεύσεων

στον βαθμό που λαμβάνει χώρα σε άλλες περιοχές. Ως εκ τούτου, το μέσο άθροισμα ιδιόκτητης και ενοικιαζόμενης έκτασης παραμένει στην Κρήτη χαμηλότερο.

2.1.2 Καλλιεργούμενες εκτάσεις

Η καλλιεργούμενη γεωργική γη στην Κρήτη ανέρχεται σε 2.386.705 στρ. και αντιστοιχεί στο 8,8% του συνόλου της χώρας. Διαχρονικά⁵ παρουσίασε μείωση (4,3%), η οποία όμως είναι σημαντικά ηπιότερη σε σχέση με την ιδιαίτερα μεγάλη μείωση του συνόλου της χώρας (13,9%). Επίσης, ενώ σε επίπεδο χώρας η μείωση αφορά όλες τις κατηγορίες (αροτραίες, κηπευτική γη, δενδρώδεις, αμπέλια και σταφιδάμπελα), στην Κρήτη η μείωση αφορά όλες τις κατηγορίες, εκτός από τις δενδρώδεις, που αυξήθηκαν κατά 11.869 στρ. (+5,8%) (Πίνακας Π-8).

Η σύνθεση της καλλιεργούμενης γεωργικής γης στην Κρήτη διαφοροποιείται σε πολύ μεγάλο βαθμό σε σχέση με τη χώρα. Συγκεκριμένα, έχει υπερδιπλάσια παρουσία δενδρωδών καλλιεργειών (84,9% έναντι 35,9% του συνόλου της χώρας) και διπλάσια παρουσία αμπελιών (4,9% έναντι 2,5%). Η δε παρουσία των κηπευτικών είναι ελαφρώς υψηλότερη (1,9% έναντι 1,6%) αλλά με σημαντικά υψηλότερη συμμετοχή των θερμοκηπίων, και η παρουσία των αροτραίων εκτάσεων είναι υποπολλαπλάσια (μόλις 8,2% έναντι 60%). Η σημαντικά διαφορετική σύνθεση των καλλιεργούμενων εκτάσεων στην Κρήτη αποτυπώνεται (μέσος όρος 2022, 2023) στο ειδικό βάρος της Κρήτης στο σύνολο της χώρας σε επιμέρους καλλιέργειες. Συγκεκριμένα, ιδιαίτερα υψηλή είναι η συμμετοχή της στις δενδρώδεις καλλιέργειες (20,8%) και στα αμπέλια-σταφιδάμπελα (17,1%): στις δε κηπευτικές ανέρχεται σε 10,3%, αλλά ειδικά στα θερμοκήπια σε 31,1% και μόλις 1,2% στις αροτραίες καλλιέργειες (Πίνακες Π-8 και Π-9).

Στη σύνθεση της μεγαλύτερης κατηγορίας στην Κρήτη, των δενδρωδών καλλιεργειών, με βάση τον αριθμό δένδρων κυριαρχούν οι ελιές (37,2 εκατ. δένδρα) και έπονται οι πορτοκαλιές (0,8 εκατ. δένδρα). Την περίοδο 2013-2023, εντοπίζονται σημαντικές ανακατατάξεις. Η κυρίαρχη ελαιοκαλλιέργεια ενισχύεται περαιτέρω με 1,2 εκατ. ελαιόδεντρα (+3,3%). Αντιθέτως, μείωση παρατηρείται σε όλες τις άλλες κατηγορίες των δενδρωδών, με πλέον αξιομνημόνευτη τη μείωση της δεύτερης μεγαλύτερης κατηγορίας δενδρωδών, των πορτοκαλιών, η οποία μειώνεται κατά 1,6 εκατ. δένδρα (-67,1%).⁶

Από τις 74.117 εκμεταλλεύσεις οι περισσότερες (82,1%) είναι αμιγώς γεωργικές, το 16% μεικτές και το 1,9% αμιγώς κτηνοτροφικές (2023). Ενώ στην εν λόγω σύνθεση των εκμεταλλεύσεων δεν υπάρχει αξιόλογη διαφορά με τη συνολική εικόνα της χώρας, σημαντική διαφορά εμφανίζεται στις εκτάσεις που αντιστοιχούν σε κάθε τύπο εκμετάλλευσης. Στην περίπτωση της Κρήτης, στις μεικτές εκμεταλλεύσεις αντιστοιχεί πολύ μεγαλύτερη έκταση (56,6%) έναντι μόλις 29,4% στο σύνολο της χώρας, και στις αμιγώς κτηνοτροφικές αντιστοιχεί το 6,2%, έναντι του 3,1%. Τα συγκεκριμένα στοιχεία, καθώς και το ότι στις αροτραίες καλλιέργειες κυριαρχούν τα κτηνοτροφικά φυτά

5 Βάσει του μέσου όρου των ετών 2012, 2013 και 2022, 2023.

6 Επεξεργασία στοιχείων της ΕΛΣΤΑΤ.

(56,2% έναντι 23,9% του συνόλου της χώρας), ερμηνεύονται με τη σχετικά αυξημένη παρουσία της κτηνοτροφίας και τον νησιωτικό χαρακτήρα, ο οποίος επηρεάζει τη μεταφορά των ζωοτροφών.⁷

Φυτική παραγωγή⁸

Η Κρήτη κατέχει κυρίαρχη θέση στο σύνολο της χώρας (2023) όσον αφορά την παραγωγή θερμοκηπιακών καλλιεργειών (ντομάτες 69,5%, αγγούρια 71%), ιδιαίτερα υψηλό ειδικό βάρος (2022-2023) στην παραγωγή ελαιολάδου (30,2%) και αξιοσημείωτη συμμετοχή στην παραγωγή μούστου (13,5%) (Πίνακες Π-10 και Π-11). Επίσης, ιδιαίτερα υψηλό ειδικό βάρος (2022-2023) εντοπίζεται στην παραγωγή σταφίδων (38,9%), επιτραπέζιων σταφυλιών (22,3%) και λεμονιών (11,8%), ενώ η συμμετοχή στην παραγωγή πορτοκαλιών είναι περιορισμένη (5,4%).

Στις θερμοκηπιακές καλλιέργειες παρατηρείται διαχρονικά (2013-2023) ιδιαίτερα δυναμική μεταβολή (ντομάτες 146%, αγγούρια 220%) (Πίνακας Π-11). Δυναμική μεταβολή (2022-2023/2012-2013) εμφανίζει, επίσης, η παραγωγή σταφίδων (160,2%) και επιτραπέζιων σταφυλιών (199,4%). Αντιθέτως, υποχωρεί σε σημαντικό βαθμό η παραγωγή πορτοκαλιών (-64,1%), ελαιολάδου (-28,1%), μούστου (-24,7%) και λεμονιών (-21,2%).

Σε σχέση με τις τάσεις στο σύνολο της χώρας, η Κρήτη εναρμονίζεται (στην αρνητική τάση) όσον αφορά την παραγωγή πορτοκαλιών, λεμονιών, ελαιολάδου και μούστου, και διαφοροποιείται (θετικά) όσον αφορά την παραγωγή επιτραπέζιων σταφυλιών, σταφίδων και θερμοκηπιακών καλλιεργειών (ντομάτες και αγγούρια).

Ζωικό κεφάλαιο και ζωική παραγωγή

Η Κρήτη εμφανίζει (2023) ιδιαίτερα υψηλό ειδικό βάρος στο σύνολο της χώρας όσον αφορά τον αριθμό των προβάτων (29,8%), των αιγών (19,5%) και των κυψελών μελισσών (17,2%). Αντιθέτως, έχει πολύ περιορισμένη συμμετοχή σε βοοειδή, χοίρους και πουλικά (Πίνακας Π-12). Το ειδικό βάρος της Κρήτης στη ζωική παραγωγή στο σύνολο της χώρας ακολουθεί, με μικρές αποκλίσεις, το ειδικό βάρος της στο ζωικό κεφάλαιο. Είναι, δηλαδή, ιδιαίτερα υψηλό στην παραγωγή κρέατος προβάτων και αιγών, και πολύ περιορισμένο στην παραγωγή κρέατος βοοειδών, χοίρων –με εξαίρεση τα χοιρίδια– και πουλερικών.

Απασχόληση

Οι κάτοχοι των αγροτικών εκμεταλλεύσεων στην Κρήτη ανέρχονται σε 73.948 και αντιστοιχούν στο 14,1% της χώρας (2023). Στο διάστημα 2016-2023 παρουσίασαν σημαντική μείωση (-15%), αλλά σε ηπιότερο βαθμό σε σχέση με την ακόμη μεγαλύτερη μείωση στο σύνολο της χώρας (-23,2%) (Πίνακας Π-13). Σχεδόν την ίδια συμμετοχή

⁷ Επεξεργασία στοιχείων της ΕΛΣΤΑΤ.

⁸ Γίνεται αναφορά στις βασικότερες καλλιέργειες (δενδρώδεις, αμπέλια, θερμοκήπια).

(13,1%) έχει η Κρήτη στις ημέρες εργασίας (Πίνακας Π-14). Οι ημέρες εργασίας που αφιερώνονται από επιμέρους ομάδες ηλικιών δεν παρουσιάζουν αξιόλογη διαφοροποίηση από το 13,1%. Το μεγαλύτερο τμήμα (83,9%) των ημερών εργασίας από τους κατόχους και τα μέλη των εκμεταλλεύσεων προέρχεται από την *αποκλειστική απασχόληση* στην εκμετάλλευση. Μόλις το 2,8% προέρχεται από την *κύρια απασχόληση*, ενώ από τη *δευτερεύουσα απασχόληση* προέρχεται το 16,2%. Δεν εντοπίζονται σημαντικές αποκλίσεις σε σχέση με τη χώρα. Το μεγαλύτερο τμήμα (75,4%) των ημερών εργασίας προέρχεται από τους κατόχους και τα μέλη της οικογένειας, ακολουθούν οι εποχικοί εργάτες (14%), οι τακτικά απασχολούμενοι (6,8%) και οι απασχολούμενοι στο πλαίσιο αλληλοβοήθειας (3,4%). Σε σχέση με το σύνολο της χώρας δεν εντοπίζονται σημαντικές διαφορές (Πίνακας Π-14).

Η ιδιαίτερη σύνθεση της φυτικής αλλά και της ζωικής παραγωγής (υψηλή συμμετοχή δενδρωδών, κυρίως ελαιοκαλλιέργειας, θερμοκηπίων, αιγοπροβατοτροφίας) επηρεάζει την απασχόληση (μέγεθος, εποχικότητα). Συνακόλουθα, επηρεάζει και τη διαθεσιμότητα για εργασία σε άλλες οικονομικές δραστηριότητες, κυρίως σε αυτές που συνδέονται με τον τουρισμό. Η χωρική κατανομή της αγροτικής παραγωγής ανά νομό, σε μία γενική προσέγγιση, διαμορφώνεται ως εξής: Στον Ν. Ηρακλείου κυριαρχεί η ελαιοκαλλιέργεια, στον Ν. Λασιθίου τα θερμοκήπια, στον Ν. Ρεθύμνης η αιγοπροβατοτροφία και στον Ν. Χανίων τα εσπεριδοειδή. Μια ενδεικτική κατάταξη των ανωτέρω κλάδων σύμφωνα με τις ανάγκες σε εργασία είναι: αιγοπροβατοτροφία, θερμοκήπια, εσπεριδοειδή, αμπελοργία και ελαιοκαλλιέργεια.

Η προσφορά εργασίας στον πρωτογενή τομέα συμπληρώνεται κυρίως με την εργασία από πολίτες τρίτων χωρών. Στην Κρήτη, για τα έτη 2023 και 2024, ήταν διαθέσιμες 14.740 άδειες εργασίας αλλοδαπών, που αντιστοιχούν στο 12,9% της χώρας. Η ποσοτικά επαρκής και χρονικά έγκαιρη διασφάλιση του εργατικού δυναμικού συνιστά σημαντικό πρόβλημα με πολλαπλές διαστάσεις.

2.1.3 Βαθμός μεταποίησης αγροτικών προϊόντων – Βιομηχανία τροφίμων-ποτών

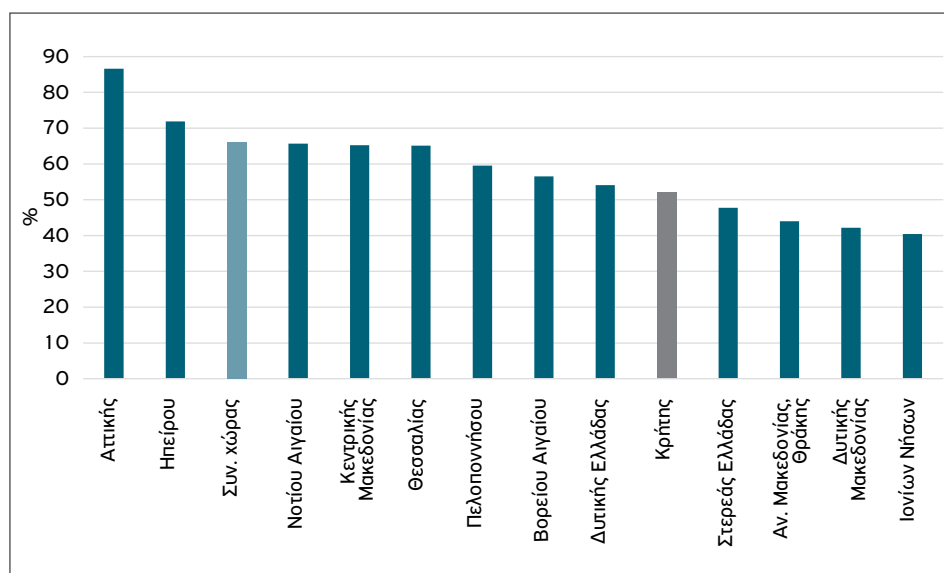
Η σύνθεση της παραγωγής του πρωτογενούς τομέα στην Κρήτη, που χαρακτηρίζεται από την κυριαρχία δενδρωδών καλλιεργειών, αμπελιών και θερμοκηπιακών καλλιεργειών, επηρεάζει την παρουσία και τη σύνθεση των κλάδων της μεταποίησης κατά νομό και στο εσωτερικό κάθε νομού. Ως αποτέλεσμα, η Κρήτη παρουσιάζει μια «διπλή» εικόνα όσον αφορά αφενός τις σχετικά υψηλότερες τιμές των προϊόντων της, σε σχέση με τα προϊόντα των αροτραίων καλλιεργειών, και αφετέρου τον βαθμό μεταποίησης, ο οποίος είναι σχετικά χαμηλότερος.

Για την προσέγγιση του βαθμού μεταποίησης της πρωτογενούς παραγωγής χρησιμοποιείται η σύγκριση του κύκλου εργασιών⁹ του πρωτογενούς τομέα και της Βιομηχανίας τροφίμων-ποτών με το άθροισμά τους, δηλαδή με τον κύκλο εργασιών του

9 Η ΑΠΑ κατά κλάδο του πρωτογενούς τομέα και της βιομηχανίας σε επίπεδο περιφέρειας και νομού δεν δημοσιεύεται από την ΕΛΣΤΑΤ.

αγροτροφικού συστήματος συνολικά. Η Κρήτη, το 2023, όσον αφορά τη σχέση του κύκλου εργασιών της Βιομηχανίας τροφίμων-ποτών προς αυτόν του αγροτροφικού συστήματος, έχοντας δείκτη 52,1% βρίσκεται στην 9η θέση ανάμεσα στις 13 περιφέρειες και χαμηλότερα από τον μέσο όρο της χώρας (66%) (Πίνακας Π-15, Διάγραμμα 2.1). Επιπλέον, διαχρονικά, στο διάστημα 2016-2023, ενώ στο σύνολο της χώρας η συμμετοχή της Βιομηχανίας τροφίμων-ποτών στον κύκλο εργασιών του αγροτροφικού συστήματος παραμένει υψηλότερη από την αντίστοιχη του πρωτογενούς τομέα (στο επίπεδο του 66%), στην Κρήτη, αντιθέτως, παραμένει χαμηλότερη και μάλιστα περιορίζεται από το 58% στο 52,1% (Πίνακας Π-16). Ο σχετικά χαμηλότερος βαθμός μεταποίησης των προϊόντων του πρωτογενούς τομέα στην Κρήτη, με βάση τη σύγκριση του κύκλου εργασιών, αποτυπώνεται και στη συμμετοχή της Κρήτης στο σύνολο της χώρας όσον αφορά τον κύκλο εργασιών των επιμέρους μεγεθών. Συγκεκριμένα, ενώ η συμμετοχή της Κρήτης στον κύκλο εργασιών συνολικά του αγροτροφικού συστήματος (2023) είναι 6,3%, στον πρωτογενή τομέα είναι πολύ υψηλότερη (8,9%), έναντι μόλις 5% στη Βιομηχανία τροφίμων-ποτών (Πίνακας 2.7).

Διάγραμμα 2.1: Η ποσοστιαία (%) συμμετοχή της Βιομηχανίας τροφίμων-ποτών στο σύνολο του κύκλου εργασιών του αγροτροφικού συστήματος των περιφερειών και της χώρας (2023)

Πηγή: ΕΛΣΤΑΤ (επεξεργασία συγγραφέων)

Η συνολική εικόνα της Κρήτης διαφοροποιείται σημαντικά κατά νομό. Ο υψηλότερος βαθμός μεταποίησης των προϊόντων του πρωτογενούς τομέα εμφανίζεται στον Ν. Ρεθύμνης και στον Ν. Χανίων. Ωστόσο, και στους δύο νομούς στο διάστημα 2016-2023

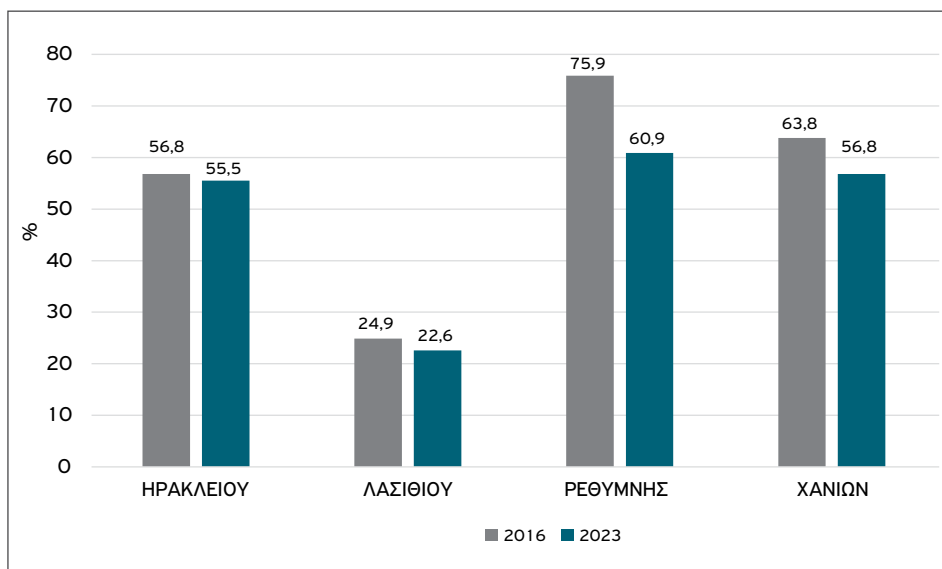
παρτηρείται υποχώρηση, στον Ν. Ρεθύμνης από 75,9% σε 60,9% και στον Ν. Χανίων από 63,8% σε 56,8%. Στον Ν. Ηρακλείου ο δείκτης του βαθμού μεταποίησης παραμένει σταθερός κοντά στο 56%, ενώ στον Ν. Λασιθίου μειώνεται ελαφρώς ο ήδη πολύ χαμηλός δείκτης (από 24,9% σε 22,6%). Η ερμηνεία της διαφοροποίησης ανάγεται πρωτίστως στη σύνθεση της παραγωγής του πρωτογενούς τομέα. Ειδική περίπτωση συνιστά ο κλάδος παραγωγής αλεύρων, ο οποίος επεξεργάζεται πρώτη ύλη εκτός Κρήτης και συνδέεται με τις λιμενικές υποδομές του Ν. Χανίων (Διάγραμμα 2.2, Πίνακας Π-18).

Πίνακας 2.7: Η συμμετοχή της Περιφέρειας Κρήτης στον κύκλο εργασιών του πρωτογενούς τομέα, της Βιομηχανίας τροφίμων-ποτών και του αγροτροφικού συστήματος στο σύνολο χώρας (2023)

Κλάδος	Σύνολο χώρας	Κρήτη	Κρήτη/Σύνολο χώρας
	(χιλ. ευρώ)		(%)
Πρωτογενής τομέας	12.165.695	1.077.054	8,9
Βιομηχανία τροφίμων-ποτών	23.642.333	1.173.710	5,0
Σύνολο αγροτροφικού συστήματος	35.808.028	2.250.764	6,3

Πηγή: ΕΛΣΤΑΤ (επεξεργασία συγγραφέων)

Διάγραμμα 2.2: Ο κύκλος εργασιών της Βιομηχανίας τροφίμων-ποτών ως ποσοστό (%) του αγροτροφικού συστήματος στους νομούς της Περιφέρειας Κρήτης (2016 και 2023)

Πηγή: ΕΛΣΤΑΤ (επεξεργασία συγγραφέων)

Το μεγαλύτερο τμήμα του κύκλου εργασιών της Βιομηχανίας τροφίμων-ποτών στην Κρήτη συγκεντρώνεται, κατά το 2023, στον Ν. Ηρακλείου (49,8%), ακολουθούν με σχεδόν ισόποση συμμετοχή ο Ν. Χανίων (23%) και ο Ν. Ρεθύμνης (21,4%), ενώ ο Ν. Λασιθίου έχει πολύ μικρή παρουσία (μόλις 5,8%). Η υψηλή συκέντρωση στον Ν. Ηρακλείου αφορά σχεδόν όλους τους κλάδους, με έμφαση στην Επεξεργασία και συντήρηση φρούτων και λαχανικών (72,4%) και στην Ποτοποιία (68,5%). Στον Ν. Χανίων συγκεντρώνεται το 93,8% του κλάδου Παραγωγή προϊόντων αλευρόμυλων· παραγωγή αμύλων και προϊόντων αμύλου, και της τάξης του 22%-28% των κλάδων Επεξεργασία και συντήρηση φρούτων και λαχανικών, Παραγωγή φυτικών και ζωικών ελαίων και λιπών και Ποτοποιία. Στον Ν. Ρεθύμνης συγκεντρώνεται το σύνολο του κλάδου Παραγωγή παρασκευασμένων ζωοτροφών, ενώ ιδιαίτερα σημαντικό ειδικό βάρος έχουν οι εξής δύο κλάδοι: η Επεξεργασία και συντήρηση κρέατος και παραγωγή προϊόντων κρέατος (43,4%) και η Παραγωγή γαλακτοκομικών προϊόντων (33,6%) (Πίνακας Π-18).

Όσον αφορά το εσωτερικό των νομών αυξημένη παρουσία σε όλους τους νομούς (από 23%-60%) έχει ο κλάδος Παραγωγή φυτικών και ζωικών ελαίων και λιπών και ακολουθεί ο κλάδος Παραγωγή ειδών αρτοποιίας και αλευρωδών προϊόντων. Κατά νομό, υπάρχει σχετικά αυξημένο ειδικό βάρος σε ορισμένους κλάδους. Συγκεκριμένα, στον Ν. Ηρακλείου έντονη παρουσία έχει η Ποτοποιία (13,7%) και η Παραγωγή γαλακτοκομικών προϊόντων (10,2%). Στον Ν. Ρεθύμνης η Παραγωγή παρασκευασμένων ζωοτροφών (36,8%) και η Παραγωγή γαλακτοκομικών προϊόντων (15,8%), στον Ν. Χανίων η Παραγωγή προϊόντων αλευρόμυλων· παραγωγή αμύλων και προϊόντων αμύλου (14,8%) και η Ποτοποιία (10,5%). Αντιθέτως, στον Ν. Λασιθίου δεν εντοπίζεται κάποιος κλάδος με αυξημένο ειδικό βάρος, πέραν των δύο κλάδων που έχουν αυξημένη παρουσία σε όλους τους νομούς, δηλαδή η Παραγωγή φυτικών και ζωικών ελαίων και λιπών καθώς και η Παραγωγή ειδών αρτοποιίας και αλευρωδών προϊόντων (Πίνακας Π-19).

2.2 Μεταποίηση

Η μεταποίηση στην Κρήτη αριθμεί (2023) 3.683 μονάδες, με 15.965 εργαζομένους και κύκλο εργασιών 2,1 δισ. ευρώ. Σε σχέση με το 2011, ο αριθμός των μονάδων μειώθηκε κατά 558, ενώ αυξήθηκαν η απασχόληση κατά 1.108 άτομα και ο κύκλος εργασιών κατά 0,9 δισ. ευρώ (τρέχουσες τιμές) (Πίνακας Π-20).

Περισσότερο από το ήμισυ της μεταποίησης, σε όρους αριθμού μονάδων, κύκλου εργασιών και απασχόλησης, συγκεντρώνεται στον Ν. Ηρακλείου. Όσον αφορά τον κύκλο εργασιών, ακολουθούν σχεδόν με το ίδιο ειδικό βάρος οι Ν. Χανίων (19,3%) και Ρεθύμνης (18,5%), ενώ στην απασχόληση προηγείται ο Ν. Χανίων (21,5%) και έπεται ο Ν. Ρεθύμνης (13,7%). Ο Ν. Λασιθίου έχει περιορισμένο ειδικό βάρος, κοντά ή και κάτω από το 10%, σε όλους τους δείκτες της μεταποίησης (Πίνακας 2.8).

Πίνακας 2.8: Αριθμός μονάδων, κύκλος εργασιών και απασχόλησης στην Περιφέρεια Κρήτης ανά νομό (2023)

Περιοχή	Αριθμός νομικών μονάδων	Κύκλος εργασιών (1.000 ευρώ)	Αριθμός απασχολουμένων	Αριθμός νομικών μονάδων	Κύκλος εργασιών	Αριθμός απασχολουμένων
				Ποσοστιαία συμμετοχή (%)		
Ν. Ηρακλείου	1.532	860.829	7.217	50,8	52,4	54,5
Ν. Λασιθίου	358	160.523	1362	11,9	9,8	10,3
Ν. Ρεθύμνης	433	304.174	1.811	14,4	18,5	13,7
Ν. Χανίων	694	317.090	2.844	23,0	19,3	21,5
Κρήτη	3.017	1.642.616	13.234	100	100	100

Πηγή: ΕΛΣΤΑΤ (επεξεργασία συγγραφέων)

Σε επίπεδο Περιφέρειας, η Βιομηχανία τροφίμων κυριαρχεί τόσο στον κύκλο εργασιών (50,4%) όσο και στην απασχόληση (44,8%), ενώ, αν συνυπολογιστεί και η Ποτοποιία, τότε το μεταποιητικό σκέλος του αγροτροφικού συστήματος αθροίζει το 55,9% του κύκλου εργασιών και το 48,3% της απασχόλησης. Σημαντική είναι η παρουσία της Κατασκευής προϊόντων από ελαστικό, πλαστικές ύλες (13% στον κύκλο εργασιών και 5,7% στην απασχόληση) και της Κατασκευής μεταλλικών προϊόντων (με 10,4% στην απασχόληση και 6,1% στον κύκλο εργασιών). Σχετικά αξιόλογο ειδικό βάρος (της τάξης του 5,4%-7,1% στον κύκλο εργασιών και στην απασχόληση) έχουν οι εξής τρεις κλάδοι: η Παραγωγή άλλων μη μεταλλικών ορυκτών προϊόντων, η Παραγωγή κλωστούφαντουργικών υλών καθώς και η Κατασκευή επίπλων. Οι επτά κλάδοι που αναφέρθηκαν αντιπροσωπεύουν το 87,4% του κύκλου εργασιών και το 83,6% της απασχόλησης στη μεταποίηση της Κρήτης (Πίνακες 2.9 και Π-21).

Πίνακας 2.9: Κλαδική σύνθεση και διαρθρωτική μεταβολή της μεταποίησης στην Περιφέρεια Κρήτης (2011 και 2023)

Κλάδος	Ποσοστιαία σύνθεση (%)											
	2011				2023				Διαρθρωτική μεταβολή 2023/2011			
	Αριθμός νομικών μονάδων	Κύκλος εργασιών	Αριθμός απασχολούμενων	Αριθμός νομικών μονάδων	Κύκλος εργασιών	Αριθμός απασχολούμενων	Αριθμός νομικών μονάδων	Κύκλος εργασιών	Αριθμός νομικών μονάδων	Κύκλος εργασιών	Αριθμός απασχολούμενων	
10	32,9	47,3	40,2	36,1	50,4	44,8	1,10	1,06	1,10	1,06	1,11	
11	2,1	6,3	4,3	3,1	5,4	3,5	1,50	0,85	1,50	0,85	0,81	
13	1,9	3,6	3,1	2,2	5,4	6,7	1,14	1,48	1,14	1,48	2,14	
14	2,1	0,4	1,2	1,8	0,4	1,2	0,89	1,03	0,89	1,03	0,93	
15	1,1	0,4	0,7	0,0	0,0	0,0	0,00	0,00	0,00	0,00	0,00	
16	7,3	1,7	4,2	5,7	2,0	3,0	0,78	1,23	0,78	1,23	0,70	
17	0,8	2,7	1,5	0,7	2,2	1,2	0,90	0,80	0,90	0,80	0,75	
18	3,1	1,5	3,1	3,6	1,0	2,8	1,16	0,67	1,16	0,67	0,89	
20	1,0	0,8	0,9	2,1	0,9	1,2	2,11	1,12	2,11	1,12	1,30	
22	0,8	12,3	4,4	1,1	13,0	5,7	1,28	1,06	1,28	1,06	1,29	
23	7,6	7,9	8,6	7,5	7,1	7,1	0,98	0,91	0,98	0,91	0,82	
24	0,4	0,1	0,3	0,2	0,1	0,1	0,61	0,82	0,61	0,82	0,41	
25	18,9	7,2	13,1	16,5	6,1	10,4	0,88	0,85	0,88	0,85	0,79	
26	0,5	0,1	0,3	0,6	0,4	0,4	1,10	3,07	1,10	3,07	1,40	
27	1,4	0,6	1,2	1,2	0,6	0,9	0,83	0,93	0,83	0,93	0,73	
28	2,6	2,9	2,4	2,4	1,3	1,9	0,89	0,43	0,89	0,43	0,80	
29	0,5	0,1	0,3	0,9	0,1	0,3	1,70	1,08	1,70	1,08	1,12	
30	0,4	0,4	0,5	0,3	0,1	0,1	0,79	0,27	0,79	0,27	0,19	
31	8,0	2,8	6,1	6,4	2,6	5,4	0,81	0,93	0,81	0,93	0,89	
32	6,5	0,8	3,6	7,5	0,9	3,5	1,16	1,05	1,16	1,05	0,97	
Σύνολο	100	100	100	100	100	100	1,00	1,00	1,00	1,00	1,00	

Πηγή: ΕΛΣΤΑΤ (επεξεργασία συγγραφέων)

Σημείωση: Για τους κωδικούς των κλάδων βλ. Πίνακα Π-20.

Ο υψηλός βαθμός συγκέντρωσης, όσον αφορά τον κύκλο εργασιών και την απασχόληση, χαρακτηρίζει την κλαδική σύνθεση της μεταποίησης και σε επίπεδο νομών. Σε όλους τους νομούς οι τρεις πρώτοι κλάδοι συγκεντρώνουν το 50%-68% του κύκλου εργασιών και το 24%-50% της απασχόλησης. Συγχρόνως, οι πέντε πρώτοι συγκεντρώνουν το 70%-80% του κύκλου εργασιών και το 61%-80% της απασχόλησης (Πίνακας Π-22).

Γίνεται φανερό ότι, ενώ ο υψηλός βαθμός συγκέντρωσης χαρακτηρίζει και τον κύκλο εργασιών και την απασχόληση, είναι υψηλότερος στην περίπτωση του κύκλου εργασιών. Αυτή η διαπίστωση αφορά τόσο συνολικά την Κρήτη όσο και τους επιμέρους νομούς, με εξαίρεση τον Ν. Ηρακλείου όπου ο βαθμός συγκέντρωσης είναι σχεδόν ίδιος. Εξαίρεση, επίσης, αποτελούν οι κλάδοι Παραγωγή ειδών αρτοποιίας και αλευρωδών προϊόντων, και Κατασκευή δομικών μεταλλικών προϊόντων, όπου ο βαθμός συγκέντρωσης της απασχόλησης είναι υψηλότερος από αυτόν του κύκλου εργασιών (Πίνακες Π-21 και Π-22). Το συγκεκριμένο στοιχείο ερμηνεύεται και από το γεγονός ότι οι επιχειρήσεις μικρού μεγέθους περιορίζονται και αυξάνεται το μέσο μέγεθός τους σε όρους απασχόλησης (Πίνακας 2.10). Διαχρονικά, την περίοδο 2011-2023, ο βαθμός συγκέντρωσης του κύκλου εργασιών –και ιδιαίτερα της απασχόλησης– σημείωσε αύξηση (Διάγραμμα 2.3).

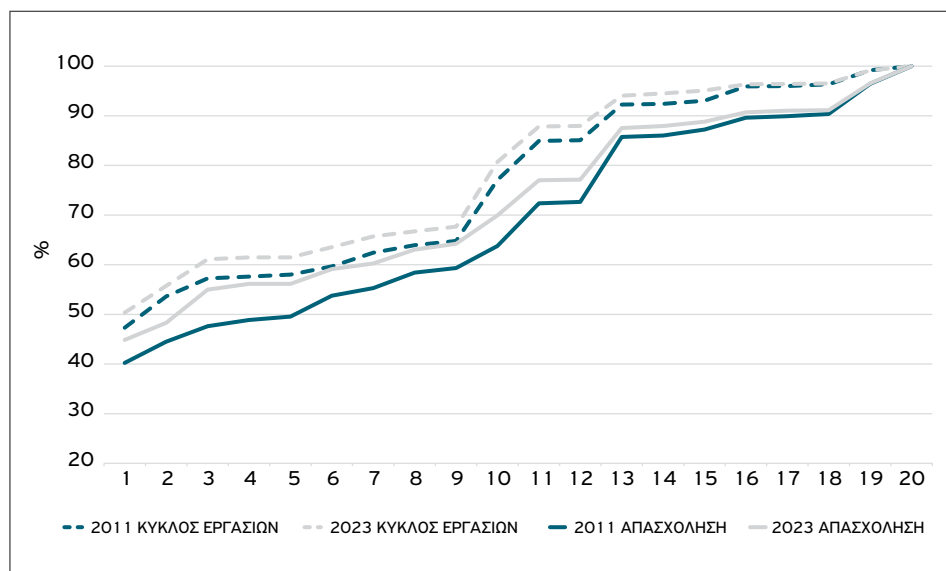
Πίνακας 2.10: Το μέσο μέγεθος των επιχειρήσεων των κλάδων της μεταποίησης στην Περιφέρεια Κρήτης (2011-2023)

Κλάδος (κατάταξη κατά μέγεθος το 2023)		Άτομα ανά επιχείρηση		Μεταβολή	
		2011	2023	2023/2011 (%)	2023-2011 (αριθμός)
22	Κατασκευή προϊόντων από ελαστικό, πλαστικές ύλες	18,3	22,8	1,2	4,5
13	Παραγωγή κλωστοϋφαντουργικών υλών	5,6	13,2	2,3	7,5
17	Χαρτοποιία και κατασκευή χάρτινων προϊόντων	7,1	7,4	1,0	0,3
10	Βιομηχανία τροφίμων	4,3	5,4	1,3	1,1
11	Ποτοποιία	7,1	4,8	0,7	-2,4
23	Παραγωγή άλλων μη μεταλλικών ορυκτών προϊόντων	3,9	4,1	1,0	0,1
31	Κατασκευή επίπλων	2,7	3,6	1,4	1,0
28	Κατασκευή μηχανημάτων και ειδών εξοπλισμού π.δ.κ.α.	3,2	3,5	1,1	0,3
18	Εκτυπώσεις και αναπαραγωγή προεγγεγραμμένων μέσων	3,6	3,4	0,9	-0,2
27	Κατασκευή ηλεκτρολογικού εξοπλισμού	2,9	3,2	1,1	0,3
26	Κατασκευή ηλεκτρονικών υπολογιστών, ηλεκτρονικών	1,9	3,0	1,6	1,1
14	Κατασκευή ειδών ένδυσης	2,1	2,8	1,3	0,6

Κλάδος (κατάταξη κατά μέγεθος το 2023)		Άτομα ανά επιχείρηση		Μεταβολή	
		2011	2023	2023/2011 (%)	2023-2011 (αριθμός)
25	Κατασκευή μεταλλικών προϊόντων	2,4	2,7	1,1	0,3
20	Παραγωγή χημικών ουσιών και προϊόντων	3,3	2,5	0,8	-0,8
16	Βιομηχανία ξύλου και προϊόντων από ξύλο	2,0	2,3	1,1	0,2
24	Παραγωγή βασικών μετάλλων	2,4	2,0	0,8	-0,4
32	Άλλες μεταποιητικές δραστηριότητες	1,9	2,0	1,0	0,1
29	Κατασκευή μηχανοκίνητων, ρυμουλκούμενων	1,9	1,6	0,8	-0,4
30	Κατασκευή λοιπού εξοπλισμού μεταφορών	4,3	1,3	0,3	-3,0
15	Βιομηχανία δέρματος και δερμάτινων ειδών	2,1	-	-	-
Σύνολο		3,5	4,3	1,2	0,8

Πηγή: ΕΛΣΤΑΤ (επεξεργασία συγγραφέων)

Διάγραμμα 2.3: Εξέλιξη του βαθμού συγκέντρωσης του κύκλου εργασιών και της απασχόλησης στη μεταποίηση της Περιφέρειας Κρήτης, 2011-2023 (%)

Πηγή: ΕΛΣΤΑΤ (επεξεργασία συγγραφέων)

Οι κλάδοι, σε τριψήφια ανάλυση και σε όρους *κύκλου εργασιών*, που έχουν ιδιαίτερα υψηλό ειδικό βάρος και στους τέσσερις νομούς της Κρήτης είναι η Παραγωγή φυτικών και ζωικών ελαίων και λιπών (με συμμετοχή 18,9%-30,3%) και η Παραγωγή ειδών αρτοποιίας και αλευρωδών προϊόντων (με συμμετοχή 10,1%-19,4%). Αξιόλογη παρουσία σε τρεις νομούς έχουν οι κλάδοι Κατασκευή προϊόντων από σκυρόδεμα, τσιμέντο, γύψο (5,7%-19,9%) και Κατασκευή δομικών μεταλλικών προϊόντων (5,7%-8,6%) και σε δύο νομούς οι κλάδοι Παραγωγή γαλακτοκομικών προϊόντων (στον Ν. Ηρακλείου με 6,7% και στον Ν. Ρεθύμνης με 12,7%) και Ποτοποιία (στον Ν. Ηρακλείου με 9% και στον Ν. Χανίων με 8,7%). Σημαντική παρουσία μόνο σε έναν νομό έχουν οι κλάδοι Παραγωγή προϊόντων αλευρόμυλων (στον Ν. Χανίων με 12,3%), Παραγωγή παρασκευασμένων ζωοτροφών (στον Ν. Ρεθύμνης με 29,5%), Κατασκευή άλλων κλωστοϋφαντουργικών προϊόντων (στον Ν. Ηρακλείου με 12,6%) και Κατασκευή ειδών από χαρτί και χαρτόνι (στον Ν. Λασιθίου με 22,6%) (Πίνακας Π-22).

Όσον αφορά τη διαχρονική εξέλιξη της απασχόλησης στο διάστημα 2011-2013, η συμβολή των είκοσι κλάδων της μεταποίησης με παρουσία στην Κρήτη, σε διψήφια ανάλυση, διαμορφώθηκε ως εξής (Πίνακας Π-20):

- Συνολική αύξηση της απασχόλησης κατά 2.145 παρουσίασαν επτά κλάδοι, ωστόσο το μεγαλύτερο τμήμα αυτής της αύξησης προήλθε από μόλις τρεις: κυρίως τη Βιομηχανία τροφίμων (+1.182) και δευτερευόντως από την Παραγωγή κλωστοϋφαντουργικών υλών (+603) και την Κατασκευή προϊόντων από ελαστικό, πλαστικές ύλες (+253).
- Συνολική μείωση της απασχόλησης κατά 1.037 παρουσίασαν δώδεκα¹⁰ κλάδοι, με τη μεγαλύτερη μείωση να προέρχεται από τους κλάδους: Κατασκευή μεταλλικών προϊόντων (-285), Βιομηχανία ξύλου και προϊόντων από ξύλο (-155), Παραγωγή άλλων μη μεταλλικών ορυκτών προϊόντων (-148), Βιομηχανία δέρματος και δερμάτινων ειδών (-101) και Ποτοποιία (-81).

Το μέσο μέγεθος των επιχειρήσεων των κλάδων της μεταποίησης σε *όρους αριθμού απασχολουμένων* είναι περιορισμένο, αλλά την περίοδο 2011-2023 αυξήθηκε από 3,5 σε 4,3. Μάλιστα, αύξηση στο μέσο μέγεθος παρουσίασαν οι δεκατρείς από τους είκοσι κλάδους. Ωστόσο, δύο κλάδοι έχουν υψηλότερο έως σημαντικά υψηλότερο μέσο μέγεθος απασχολουμένων, και μάλιστα το αύξησαν την περίοδο 2011-2023, η Κατασκευή προϊόντων από ελαστικό, πλαστικές ύλες (από 18,3 σε 22,8) και η Παραγωγή κλωστοϋφαντουργικών υλών (από 5,6 σε 13,2). Επίσης, ακόμα δύο κλάδοι έχουν σχετικά υψηλότερο μέσο μέγεθος και το αύξησαν, η Χαρτοποιία και κατασκευή χάρτινων προϊόντων (από 7,1 σε 7,4) και η Βιομηχανία τροφίμων (από 4,3 σε 5,4) (Πίνακας 2.10).

Συνοπτικά, σε επίπεδο περιφέρειας κυριαρχεί η Βιομηχανία τροφίμων τόσο στον κύκλο εργασιών (50,4%) όσο και στην απασχόληση (44,8%), ενώ, αν συνυπολογιστεί και η Ποτοποιία, τότε το μεταποιητικό σκέλος του αγροτροφικού συστήματος αθροίζει το 55,9% του κύκλου εργασιών και το 48,3% της απασχόλησης. Σημαντική είναι η

¹⁰ Σε έναν κλάδο, στην Κατασκευή ειδών ένδυσης, δεν παρουσιάζεται αλλαγή του αριθμού των απασχολουμένων.

παρουσία της Κατασκευής προϊόντων από ελαστικό, πλαστικές ύλες (13% στον κύκλο εργασιών και 5,7% στην απασχόληση), της Κατασκευής μεταλλικών προϊόντων (με 10,4% στην απασχόληση και 6,1% στον κύκλο εργασιών). Επίσης, βασικό χαρακτηριστικό της μεταποίησης στην Κρήτη είναι ο υψηλός βαθμός συγκέντρωσης στον κύκλο εργασιών και στην απασχόληση, τόσο σε επίπεδο περιφέρειας όσο και σε επίπεδο νομών. Ο υψηλός βαθμός συγκέντρωσης παραπέμπει σε ρηχή παραγωγική βάση και συνεπώς σε σχετικά περιορισμένη διαφοροποίηση, η οποία αντανακλάται και στις σχετικά χαλαρές περιφερειακές κλαδικές διασυνδέσεις (βλ. Κεφάλαιο 4). Επιπλέον, η κυρίαρχη παρουσία των κλάδων που συνδέονται με τον πρωτογενή τομέα μεταφέρει την εποχικότητα της αγροτικής παραγωγής και στη μεταποίηση, στοιχείο που περιορίζει τον βαθμό αξιοποίησης του επενδεδυμένου κεφαλαίου.

2.3 Τουρισμός

2.3.1 Τουριστική ζήτηση

Η Περιφέρεια Κρήτης αποτελεί διαχρονικά έναν από τους σημαντικότερους τουριστικούς προορισμούς της χώρας, γεγονός που αποτυπώνεται με σαφήνεια στην εξέλιξη των τουριστικών επισκέψεων. Κατά την περίοδο 2016-2019, οι επισκέψεις στην Κρήτη ακολούθησαν έντονα ανοδική πορεία, αυξανόμενες από 4,54 εκατ. το 2016 σε 5,29 εκατ. το 2019, σημειώνοντας δηλαδή αύξηση 16,5%. Η πανδημική κρίση του 2020 επέφερε απότομη συρρίκνωση της τουριστικής ζήτησης, με τις επισκέψεις στην Κρήτη να υποχωρούν στο 1,24 εκατ., καταγράφοντας πτώση άνω του 75% σε σχέση με το 2019. Παρά το ισχυρό σοκ, η Περιφέρεια ανέκαμψε δυναμικά τα επόμενα έτη. Το 2021 οι επισκέψεις ανήλθαν σε 3,15 εκατ., ενώ το 2022 αυξήθηκαν περαιτέρω σε 5,11 εκατ., προσεγγίζοντας τα προ πανδημίας επίπεδα. Το 2023 καταγράφεται ιστορικά υψηλή επίδοση, με τις επισκέψεις να φθάνουν τα 5,52 εκατ., υπερβαίνοντας το επίπεδο του 2019 κατά 4,4%. Το 2024 η άνοδος συνεχίστηκε, με τις επισκέψεις να ανέρχονται σε 5,96 εκατ. (Πίνακας 2.11).

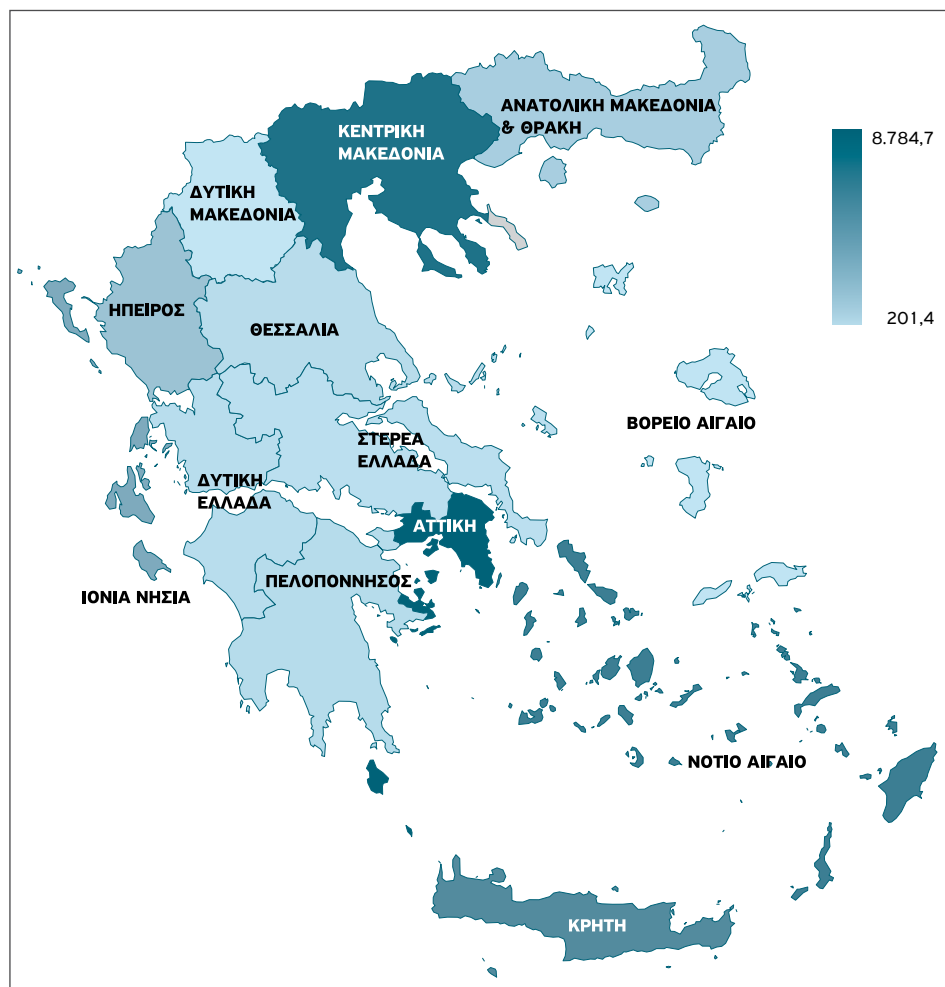
Πίνακας 2.11: Εξέλιξη των επισκέψεων στην Περιφέρεια Κρήτης (2016-2024)

Έτος	Επισκέψεις (σε εκατ.)
2016	4,54
2019	5,29
2020	1,24
2021	3,15
2022	5,11
2023	5,52
2024	5,96

Πηγή: ΕΛΣΤΑΤ (επεξεργασία συγγραφέων)

Ως προς τον αριθμό των επισκέψεων, η Περιφέρεια Κρήτης, σε σύγκριση με τις λοιπές περιφέρειες της χώρας, τοποθετείται σταθερά στις πρώτες θέσεις, μαζί με το Νότιο Αιγαίο και την Αττική (Χάρτης 2.1). Το 2024, η Περιφέρεια Κρήτης συγκεντρώνει ένα από τα υψηλότερα μερίδια στο σύνολο των περιφερειακών επισκέψεων.

Χάρτης 2.1: Επισκέψεις ανά περιφέρεια, το 2024 (σε εκατ.)

Πηγή: ΕΛΣΤΑΤ (επεξεργασία συγγραφέων)

Από τα στοιχεία του Πίνακα 2.12 τεκμηριώνεται ο ισχυρός διεθνής προσανατολισμός της Κρήτης και η μεγάλη βαρύτητα ορισμένων ώριμων ευρωπαϊκών αγορών. Συγκεκριμένα, η Γερμανία εμφανίζει πολύ υψηλή συμβολή στον όγκο διανυκτερεύσεων και ενισχύει το μερίδιό της το 2024, ενώ το Ηνωμένο Βασίλειο διατηρεί σταθερά

υψηλή θέση. Η διάρθρωση αυτή είναι συμβατή με το τουριστικό υπόδειγμα πολυήμερης παραμονής που χαρακτηρίζει την Κρήτη, καθώς οι βασικές διεθνείς αγορές συνδέονται, κατά κανόνα, με υψηλότερη διάρκεια διακοπών και μεγαλύτερη ένταση διανυκτερεύσεων σε σχέση με πιο βραχείες μορφές ταξιδιού.

Πίνακας 2.12: Οι πέντε κυριότερες χώρες προέλευσης, βάσει διανυκτερεύσεων, στην Περιφέρεια Κρήτης (2023-2024)

Χώρα προέλευσης	Διανυκτερεύσεις (εκατ.)	Μερίδιο (%)	Διανυκτερεύσεις (εκατ.)	Μερίδιο (%)
	2023		2024	
Γερμανία	10,90	23,8	12,99	27,8
Ηνωμένο Βασίλειο	6,92	15,1	7,03	15,0
Γαλλία	5,65	12,3	4,90	10,5
Ιταλία	2,09	4,6	2,07	4,4
Ολλανδία	2,70	5,9	1,96	4,2

Πηγή: ΕΛΣΤΑΤ (επεξεργασία συγγραφέων)

Σημείωση: Το μερίδιο είναι ως προς το σύνολο των διανυκτερεύσεων στην Κρήτη.

Οι διανυκτερεύσεις, πέραν του αριθμού των επισκέψεων, συμπληρώνουν την εικόνα της ζήτησης και αποτυπώνουν την ένταση της τουριστικής δραστηριότητας. Η Κρήτη εμφανίζει ιδιαίτερα υψηλό αριθμό διανυκτερεύσεων, οι οποίες αυξάνονται σημαντικά στη μεταπανδημική περίοδο και κορυφώνονται το 2024 (Πίνακας 2.13). Η συγκεκριμένη εξέλιξη επιβεβαιώνει ότι η Περιφέρεια δεν αποτελεί μόνο προορισμό υψηλών αφίξεων αλλά και προορισμό έντονης και πολυήμερης παραμονής.

Πίνακας 2.13: Διανυκτερεύσεις και μέση διάρκεια παραμονής στην Περιφέρεια Κρήτης

Έτος	Διανυκτερεύσεις (εκατ.)	Μέση διάρκεια (νύχτες/επίσκεψη)
2016	39,38	8,70
2019	43,26	8,18
2021	26,87	8,54
2023	45,84	8,30
2024	46,71	7,84

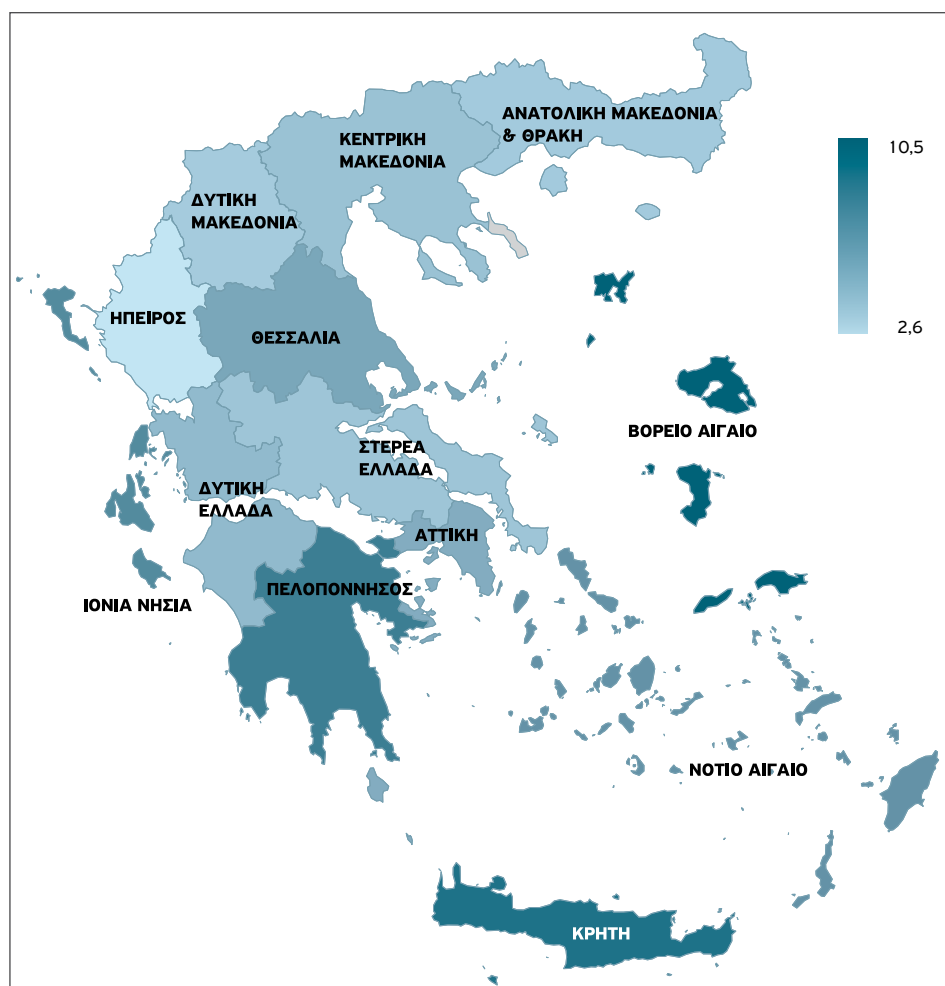
Πηγή: ΕΛΣΤΑΤ (επεξεργασία συγγραφέων)

Η μέση διάρκεια παραμονής αποτελεί κρίσιμο δείκτη για την αποτίμηση της ποιότητας και της έντασης της τουριστικής ζήτησης, καθώς συνδέεται άμεσα με τον όγκο των διανυκτερεύσεων, τις τουριστικές εισπράξεις και τη συνολική οικονομική επίδραση του τουρι-

σμού σε περιφερειακό επίπεδο. Στην περίπτωση της Περιφέρειας Κρήτης, ο συγκεκριμένος δείκτης καταδεικνύει με σαφήνεια τη δομική υπεροχή του τουριστικού της προτύπου.

Σύμφωνα με τα στοιχεία του Πίνακα 2.13, η μέση διάρκεια παραμονής στην Κρήτη διαμορφώνεται διαχρονικά σε ιδιαίτερα υψηλά επίπεδα. Κατά την προ πανδημίας περίοδο, η μέση παραμονή υπερέβαινε σταθερά τις 8 διανυκτερεύσεις ανά επίσκεψη. Κατά την περίοδο της πανδημίας (2020-2021), παρατηρείται περαιτέρω αύξηση της μέσης διάρκειας παραμονής, εξέλιξη που συνδέεται με τη μείωση των βραχυχρόνιων ταξιδιών και τη σχετική ενίσχυση των πολυήμερων διακοπών. Στη μεταπανδημική περίοδο, η μέση διάρκεια παραμονής παραμένει υψηλή, με το 2024 να κινείται κοντά στις 7,8 διανυκτερεύσεις, επίπεδο σαφώς ανώτερο από τον εθνικό μέσο όρο.

Χάρτης 2.2: Αριθμός διανυκτερεύσεων ανά περιφέρεια (2024)

Πηγή: ΕΛΣΤΑΤ (επεξεργασία συγγραφέων)

Η σύγκριση με τις λοιπές περιφέρειες αναδεικνύει έντονα τη διαφοροποίηση της Περιφέρειας Κρήτης. Σε περιφέρειες όπως η Αττική, η μέση διάρκεια παραμονής κυμαίνεται διαχρονικά περί τις 5-6 διανυκτερεύσεις, αντανακλώντας τον αστικό και βραχείας διαμονής χαρακτήρα του τουρισμού (Χάρτης 2.2). Αντίστοιχα, σε πολλές ηπειρωτικές περιφέρειες η μέση παραμονή είναι ακόμη χαμηλότερη. Αντίθετα, η Περιφέρεια Κρήτης προσεγγίζει περισσότερο το τουριστικό πρότυπο των νησιωτικών περιφερειών έντονης αναψυχής, όπως, για παράδειγμα, είναι το Νότιο Αιγαίο, διατηρώντας όμως συχνά υψηλότερη ή συγκρίσιμη διάρκεια παραμονής.

2.3.2 Τουριστική δαπάνη

Η δαπάνη ανά επίσκεψη αποτελεί βασικό δείκτη για την αποτίμηση των ποιοτικών χαρακτηριστικών της τουριστικής ζήτησης, καθώς συνδυάζει τη διάρκεια παραμονής, το επίπεδο τιμών και τη συνολική καταναλωτική συμπεριφορά των επισκεπτών. Στην περίπτωση της Περιφέρειας Κρήτης, ο δείκτης αναδεικνύει τη σημαντική «τουριστική αξία» που παράγεται ανά επισκέπτη, επιβεβαιώνοντας τη θέση της Περιφέρειας μεταξύ των πλέον αποδοτικών τουριστικών προορισμών της χώρας.

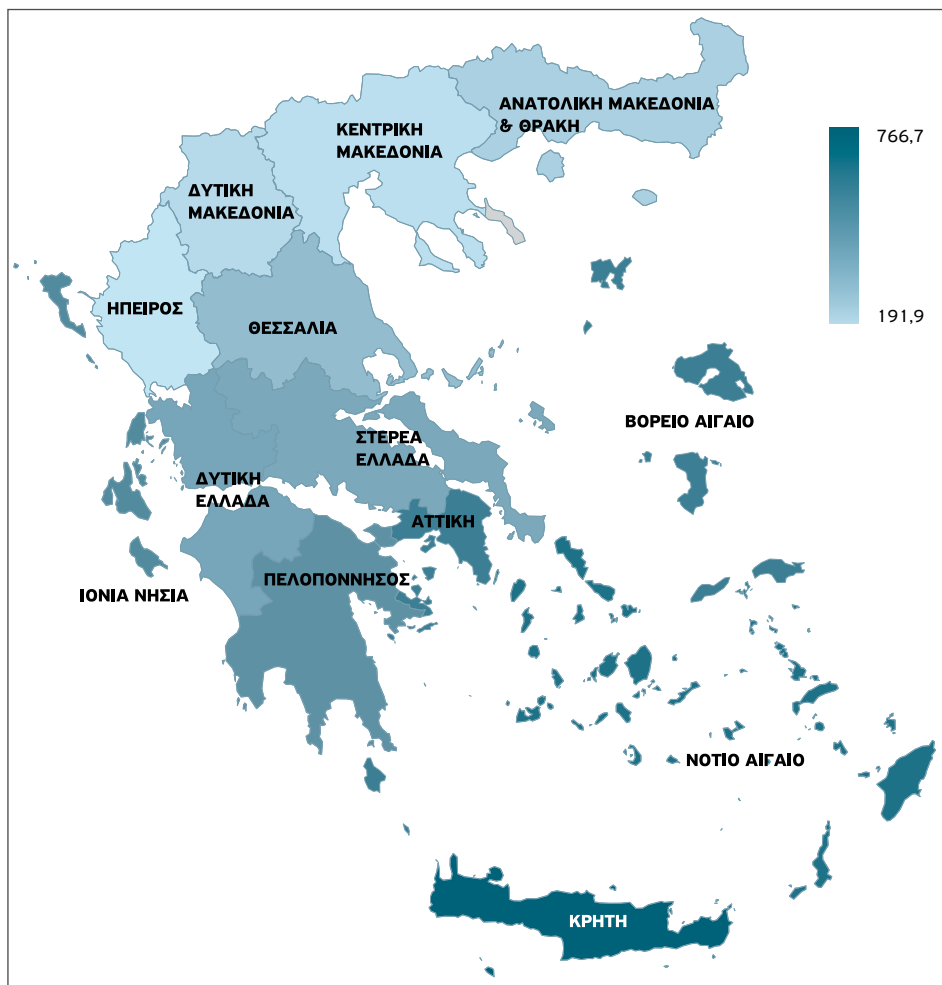
Η δαπάνη ανά επίσκεψη στην Κρήτη διαμορφωνόταν σε υψηλά επίπεδα και ενισχύεται περαιτέρω στη μεταπανδημική περίοδο. Το 2023 καταγράφεται κορύφωση της δαπάνης ανά επίσκεψη, ενώ το 2024 σημειώνεται υποχώρηση, που παραμένει, ωστόσο, σε υψηλό επίπεδο (Πίνακας 2.14).

Πίνακας 2.14: Δαπάνη ανά επίσκεψη και ανά διανυκτέρευση (σε ευρώ)

Έτος	Δαπάνη ανά επίσκεψη	Δαπάνη ανά διανυκτέρευση
2016	682,2	78,6
2019	681,0	83,2
2021	760,7	89,1
2023	941,1	113,4
2024	766,7	97,8

Πηγή: Τράπεζα της Ελλάδος (επεξεργασία συγγραφέων)

Η σύγκριση με τις λοιπές περιφέρειες αναδεικνύει με σαφήνεια τη θέση της Κρήτης ως περιφέρειας με υψηλή τουριστική αξία. Σε περιφέρειες αστικού ή βραχείας διαμονής τουρισμού, όπως, για παράδειγμα, είναι η Αττική, η δαπάνη ανά επίσκεψη παραμένει σημαντικά χαμηλότερη, παρά το υψηλό ημερήσιο κόστος, λόγω της μικρής διάρκειας παραμονής. Αντίστοιχα, σε πολλές ηπειρωτικές περιφέρειες, όπου κυριαρχεί ο εγχώριος τουρισμός, η δαπάνη ανά επίσκεψη κινείται σε αισθητά χαμηλότερα επίπεδα (Χάρτης 2.3).

Χάρτης 2.3: Δαπάνη ανά επίσκεψη, ανά περιφέρεια, το 2024 (σε ευρώ)

Πηγή: Τράπεζα της Ελλάδος (επεξεργασία συγγραφέων)

Η Κρήτη συγκρίνεται περισσότερο με το Νότιο Αιγαίο· ωστόσο, ακόμη και σε αυτή την περίπτωση, εμφανίζει συχνά ίση ή υψηλότερη δαπάνη ανά επίσκεψη, γεγονός που υποδηλώνει ότι η τουριστική της ζήτηση δεν βασίζεται αποκλειστικά στο επίπεδο των τιμών, αλλά σε ένα σύνθετο τουριστικό προϊόν που συνδυάζει διαμονή, κατανάλωση και δραστηριότητες.

Περαιτέρω, η δαπάνη ανά διανυκτέρευση αποτελεί ίσως τον πιο βασικό δείκτη αποδοτικότητας της τουριστικής διαμονής, καθώς αποτυπώνει το επίπεδο τιμών και την ημερήσια τουριστική κατανάλωση, ανεξάρτητα από τη διάρκεια παραμονής. Στην περίπτωση της Περιφέρειας Κρήτης, ο δείκτης προσφέρει κρίσιμες ενδείξεις για τον

χαρακτήρα του τουριστικού προτύπου και τη σχέση μεταξύ μαζικότητας και ποιοτικών χαρακτηριστικών της ζήτησης.

Όπως φαίνεται στον Πίνακα 2.14, στην Περιφέρεια Κρήτης ενισχύεται η δαπάνη ανά διανυκτέρευση στη μεταπανδημική περίοδο, με αξιοσημείωτη κορύφωση το 2023 και μερική διόρθωση το 2024. Η υψηλή δαπάνη ανά επίσκεψη, που καταγράφεται στην Περιφέρεια, δεν οφείλεται αποκλειστικά στην ημερήσια κατανάλωση αλλά κυρίως στον συνδυασμό σχετικά υψηλής δαπάνης ανά διανυκτέρευση με μεγάλη διάρκεια παραμονής. Η Κρήτη επιτυγχάνει υψηλή συνολική τουριστική αξία όχι μέσω υπερβολικά υψηλών ημερήσιων τιμών αλλά μέσω της έντασης και της διάρκειας της τουριστικής εμπειρίας.

Σε σύγκριση με άλλες περιφέρειες, η Κρήτη διαφοροποιείται σαφώς από προορισμούς μαζικού χαμηλού κόστους, όπου η δαπάνη ανά διανυκτέρευση παραμένει χαμηλή, αλλά και από προορισμούς καθαρά πολυτελούς ή αστικού τουρισμού, όπου η ημερήσια δαπάνη είναι υψηλή αλλά η διάρκεια παραμονής περιορισμένη. Η θέση της Κρήτης εντοπίζεται ενδιάμεσα, σε ένα υβριδικό πρότυπο μαζικού αλλά ποιοτικά αναβαθμισμένου τουρισμού.

2.3.3 Τουριστικές εισπράξεις

Στην περίπτωση της Περιφέρειας Κρήτης, τα στοιχεία των τουριστικών εισπράξεων επιβεβαιώνουν τον κομβικό της ρόλο στο περιφερειακό και εθνικό τουριστικό σύστημα.

Η προ πανδημίας αύξηση των εισπράξεων, η κατάρρευση το 2020 και η έντονη ανάκαμψη στη συνέχεια αντανακλούν τη συνδυασμένη επίδραση επισκέψεων, διανυκτερεύσεων και δαπάνης. Το 2023 καταγράφεται ιστορικά υψηλό επίπεδο εισπράξεων, ενώ το 2024 ακολουθεί μερική διόρθωση, παραμένοντας ωστόσο σε πολύ υψηλό επίπεδο. Σε όρους μερίδιου στο σύνολο της χώρας, η Κρήτη συγκεντρώνει διαχρονικά ένα από τα υψηλότερα ποσοστά (Πίνακας 2.15), γεγονός που υπογραμμίζει τη σημασία της Περιφέρειας για την εθνική τουριστική οικονομία.

Πίνακας 2.15: Τουριστικές εισπράξεις και μερίδιο της Περιφέρειας Κρήτης στο σύνολο χώρας

Έτος	Εισπράξεις (δισ. ευρώ)	Μερίδιο στο σύνολο χώρας (%)
2019	3,601	20,4
2022	3,661	22,7
2023	5,196	26,3
2024	4,569	22,2

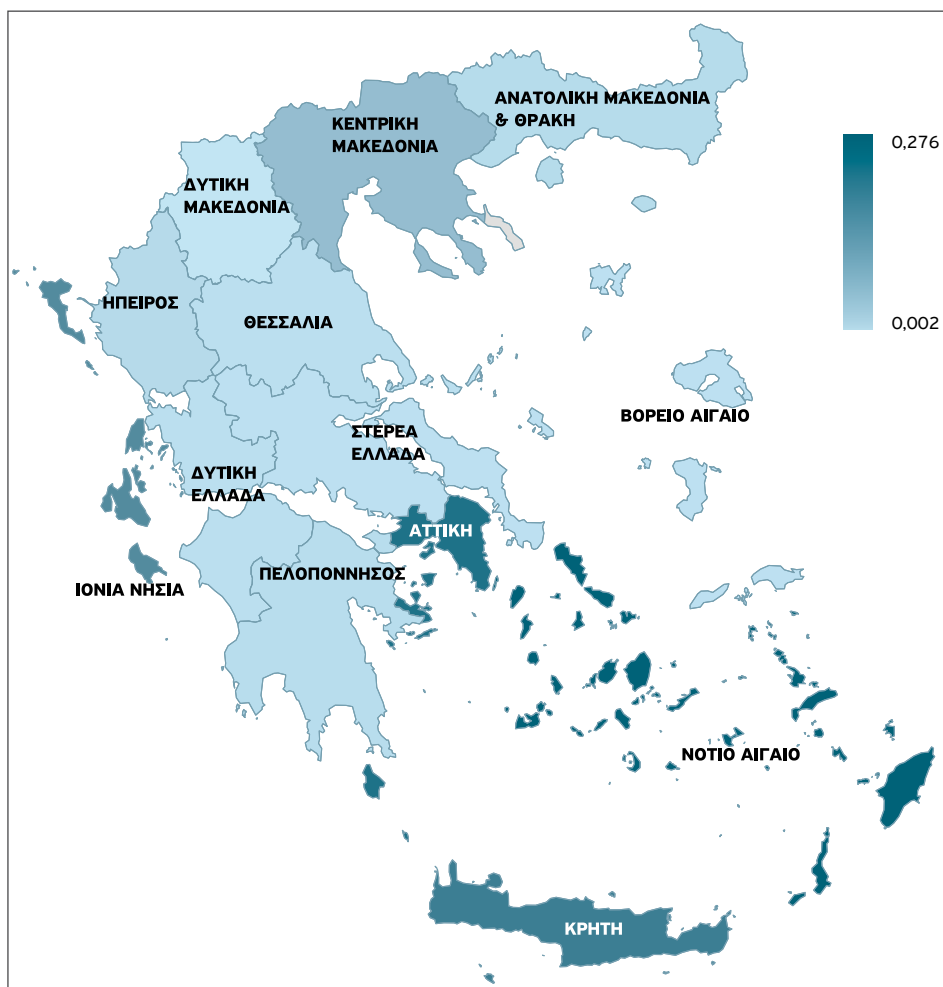
Πηγή: Τράπεζα της Ελλάδος (επεξεργασία συγγραφέων)

Η σύνδεση των εισπράξεων με τις επισκέψεις και τις διανυκτερεύσεις είναι ιδιαίτερα ισχυρή. Η Κρήτη συνδυάζει υψηλό αριθμό επισκέψεων με μία από τις μεγαλύτερες μέ-

σες διάρκειες παραμονής σε εθνικό επίπεδο, γεγονός που οδηγεί σε εξαιρετικά υψηλό όγκο διανυκτερεύσεων. Παράλληλα, η δαπάνη ανά επίσκεψη και ανά διανυκτέρευση παραμένει σε επίπεδα άνω του εθνικού μέσου όρου, ενισχύοντας περαιτέρω τη συνολική οικονομική απόδοση της τουριστικής δραστηριότητας.

Σε όρους μεριδίου, η Περιφέρεια Κρήτης συγκεντρώνει διαχρονικά ένα από τα υψηλότερα ποσοστά των συνολικών περιφερειακών τουριστικών εισπράξεων, μαζί με το Νότιο Αιγαίο και την Αττική. Το μερίδιό της στο σύνολο των περιφερειακών εισπράξεων εκτιμάται ότι κυμαίνεται περί το 20%, επιβεβαιώνοντας τη δεσποζούσα θέση της στο τουριστικό σύστημα της χώρας (Χάρτης 2.4).

Χάρτης 2.4: Μεριδίο εισπράξεων στο σύνολο χώρας, το 2024 (%)

Πηγή: Τράπεζα της Ελλάδος (επεξεργασία συγγραφέων)

2.3.4 Ξενοδοχειακή δομή και δυναμικό

Η διαχρονική εξέλιξη του ξενοδοχειακού δυναμικού αποτελεί κρίσιμο παράγοντα για την κατανόηση της τουριστικής ανάπτυξης, καθώς αποτυπώνει τις επενδυτικές επιλογές, τη δομική αναβάθμιση της προσφοράς και τον βαθμό προσαρμογής μιας περιφέρειας στις μεταβαλλόμενες συνθήκες της τουριστικής ζήτησης. Στην περίπτωση της Περιφέρειας Κρήτης, τα στοιχεία της περιόδου 2015-2024 αναδεικνύουν μια σαφή μετατόπιση από την απλή ποσοτική επέκταση προς μια περισσότερο ποιοτικά προσανατολισμένη αναδιάρθρωση του ξενοδοχειακού τομέα.

Όπως προκύπτει από τον Πίνακα 2.16, ο συνολικός αριθμός των ξενοδοχειακών μονάδων αυξάνεται ήπια, ενώ το μερίδιο των ξενοδοχείων 4-5 αστέρων αυξάνεται σημαντικά. Το 2015 ο αριθμός των ξενοδοχείων στην Περιφέρεια ανερχόταν σε περίπου 1.600 μονάδες, ενώ έως το 2024 παρατηρείται ήπια αύξηση, με τον συνολικό αριθμό να προσεγγίζει περίπου τις 1.700 μονάδες. Η αύξηση της τάξης του 5%-7% υποδηλώνει ότι η τουριστική ανάπτυξη της Περιφέρειας δεν βασίστηκε σε εκτεταμένη ποσοτική επέκταση, σε όρους αριθμού μονάδων, αλλά ακολούθησε περισσότερο συγκρατημένο ρυθμό.

Πίνακας 2.16: Ξενοδοχειακό δυναμικό της Περιφέρειας Κρήτης (σύνολο μονάδων και μονάδες 4-5 αστέρων)

Έτος	Σύνολο μονάδων	Μονάδες 4-5★	Μερίδιο 4-5★ (%)
2015	1.554	327	21,0
2024	1.643	549	33,4

Πηγή: Τράπεζα της Ελλάδος (επεξεργασία συγγραφέων)

Ιδιαίτερο ενδιαφέρον παρουσιάζει η κατανομή των ξενοδοχειακών μονάδων ανά κατηγορία αστέρων. Κατά την υπό εξέταση περίοδο, παρατηρείται σαφής μείωση της συμμετοχής των χαμηλότερων κατηγοριών (1-2 αστέρων). Αντίθετα, οι μονάδες ανώτερων κατηγοριών, και ιδίως τα ξενοδοχεία 4 και 5 αστέρων, καταγράφουν σημαντική αύξηση. Το 2015 οι μονάδες 4-5 αστέρων αντιστοιχούσαν σε λιγότερο από το 30% του συνολικού αριθμού ξενοδοχείων, ενώ το 2024 το ποσοστό αυτό προσεγγίζει ή και υπερβαίνει το 40%.

Η εξέλιξη αυτή αποτελεί σαφή ένδειξη δομικής αναβάθμισης του ξενοδοχειακού δυναμικού της Κρήτης. Η αύξηση των μονάδων υψηλής κατηγορίας δεν συνδέεται μόνο με νέες επενδύσεις αλλά και με εκτεταμένες ανακαινίσεις και αναβαθμίσεις υφιστάμενων ξενοδοχείων, οι οποίες επέτρεψαν τη μετάβασή τους σε ανώτερες κατηγορίες. Παράλληλα, η σχετική στασιμότητα ή μείωση των χαμηλότερων κατηγοριών υποδηλώνει σταδιακή απομάκρυνση από ένα μοντέλο χαμηλού κόστους και έντασης όγκου.

Σε σύγκριση με άλλες περιφέρειες, η Περιφέρεια Κρήτης συγκρατείται μεταξύ εκείνων που εμφανίζουν τον εντονότερο βαθμό ποιοτικής αναβάθμισης του ξενοδοχει-

ακού τους δυναμικού, και είναι συγκρίσιμη κυρίως με το Νότιο Αιγαίο. Ωστόσο, σε αντίθεση με περιφέρειες όπου η αύξηση των υψηλών κατηγοριών συνοδεύεται από έντονη ποσοτική επέκταση, η Κρήτη φαίνεται να ακολουθεί ένα πιο ισορροπημένο πρότυπο, συνδυάζοντας περιορισμένη αύξηση του αριθμού των μονάδων με σαφή βελτίωση της ποιοτικής τους σύνθεσης.

Συνολικά, τα στοιχεία της περιόδου 2015-2024 καταδεικνύουν ότι η εξέλιξη του ξενοδοχειακού δυναμικού στην Περιφέρεια Κρήτης χαρακτηρίζεται περισσότερο από δομική και ποιοτική αναβάθμιση, και λιγότερο από απλή ποσοτική μεγέθυνση. Η κατεύθυνση αυτή ευθυγραμμίζεται με τα χαρακτηριστικά της τουριστικής ζήτησης που αναλύθηκαν στα προηγούμενα υποκεφάλαια και εξηγεί σε μεγάλο βαθμό την υψηλή δαπάνη ανά επίσκεψη και τη διαχρονικά ισχυρή συμβολή της Περιφέρειας στις τουριστικές εισπράξεις της χώρας.

Εστιάζοντας στις βασικές ξενοδοχειακές μεταβλητές, αναδεικνύεται μια συνοπτική αλλά ουσιαστική εικόνα της λειτουργικής απόδοσης του ξενοδοχειακού τομέα. Για το έτος 2024, τα διαθέσιμα στοιχεία καταδεικνύουν ότι η Περιφέρεια Κρήτης συγκαταλέγεται στις περιφέρειες με τις ισχυρότερες επιδόσεις σε όρους πληρότητας και αποδοτικότητας, επιβεβαιώνοντας τη στενή σύνδεση μεταξύ δομικής αναβάθμισης της προσφοράς και ποιοτικών χαρακτηριστικών της ζήτησης.

2.3.5 Πληρότητα

Το 2024, η μέση ετήσια πληρότητα των ξενοδοχείων στην Κρήτη διαμορφώνεται σε επίπεδα της τάξης του 70%-75%, ποσοστό ιδιαίτερα υψηλό σε σύγκριση με τον εθνικό μέσο όρο. Κατά τους θερινούς μήνες αιχμής, η πληρότητα προσεγγίζει ή και υπερβαίνει το 85%-90%, ιδίως στις μονάδες υψηλότερων κατηγοριών, γεγονός που υποδηλώνει έντονη και σχετικά σταθερή τουριστική ζήτηση. Η συγκεκριμένη επίδοση τοποθετεί την Κρήτη μεταξύ των περιφερειών με την υψηλότερη εκμετάλλευση του ξενοδοχειακού δυναμικού, συγκρίσιμη κυρίως με το Νότιο Αιγαίο και σαφώς ανώτερη από περιφέρειες με έντονα εποχικό ή κυρίως εγχώριο τουρισμό.

2.3.6 Μέση τιμή δωματίου

Όπου διατίθενται στοιχεία, η μέση τιμή δωματίου στην Κρήτη το 2024 κινείται σε επίπεδα της τάξης των 110-130 ευρώ ανά διανυκτέρευση, με σημαντικές διαφοροποιήσεις ανά κατηγορία αστέρων και γεωγραφική ενότητα. Οι μονάδες 4 και 5 αστέρων εμφανίζουν σαφώς υψηλότερες τιμές, οι οποίες σε περιόδους αιχμής υπερβαίνουν σημαντικά τον μέσο όρο. Το επίπεδο των τιμών είναι υψηλότερο από πολλές ηπειρωτικές περιφέρειες, αλλά ελαφρώς χαμηλότερο από προορισμούς έντονα προσανατολισμένους στον πολυτελή τουρισμό. Αυτά τα στοιχεία επιβεβαιώνουν τον ενδιάμεσο χαρακτήρα του τουριστικού προτύπου της Κρήτης, το οποίο χαρακτηρίζεται από μια κλίμακα με ποιοτική αναβάθμιση, χωρίς αυτή να συνοδεύεται από ακραία τιμολογιακή στρατηγική.

2.3.7 Δείκτες απόδοσης

Ο συνδυασμός υψηλής πληρότητας και σχετικά υψηλής μέσης τιμής δωματίου οδηγεί σε ισχυρούς δείκτες απόδοσης για τον ξενοδοχειακό τομέα της Κρήτης. Οι δείκτες λειτουργικής εκμετάλλευσης (όπως τα έσοδα ανά διαθέσιμο δωμάτιο, όπου αυτά υπολογίζονται) κατατάσσουν την Περιφέρεια στις πρώτες θέσεις σε εθνικό επίπεδο, επιβεβαιώνοντας την αποτελεσματική αξιοποίηση του ξενοδοχειακού δυναμικού.

Ιδιαίτερα σημαντικό είναι το γεγονός ότι οι υψηλές επιδόσεις δεν περιορίζονται αποκλειστικά στις μονάδες πολυτελείας αλλά επεκτείνονται και σε μεσαίες κατηγορίες, στοιχείο που υποδηλώνει τα ευρύτερα ποιοτικά χαρακτηριστικά του ξενοδοχειακού τομέα στην Κρήτη.

Σε συγκριτικούς όρους, η Κρήτη καταλαμβάνει σταθερά μία από τις κορυφαίες θέσεις μεταξύ των περιφερειών της χώρας ως προς την πληρότητα, τη μέση τιμή δωματίου και τη συνολική λειτουργική απόδοση των ξενοδοχειακών μονάδων. Η συγκριτική υπεροχή δεν προκύπτει μόνο από την ένταση της ζήτησης αλλά και από τη διαχρονική αναβάθμιση της ξενοδοχειακής προσφοράς, όπως αναδείχθηκε στο προηγούμενο υποκεφάλαιο. Ο ξενοδοχειακός τομέας της Κρήτης εμφανίζεται, έτσι, όχι μόνο μεγάλος σε μέγεθος αλλά και αποτελεσματικός σε όρους οικονομικής απόδοσης.

Συνολικά, οι επιδόσεις του 2024 επιβεβαιώνουν ότι η Περιφέρεια Κρήτης διαθέτει ένα ώριμο και αποδοτικό ξενοδοχειακό σύστημα, ικανό να υποστηρίξει υψηλό όγκο τουριστικής δραστηριότητας και να μετατρέψει τη ζήτηση σε σημαντικά οικονομικά αποτελέσματα, τόσο σε περιφερειακό όσο και σε εθνικό επίπεδο.

2.4 Δυναμική εξέλιξη των βασικών μεγεθών της Κρήτης έναντι της υπόλοιπης Ελλάδας

Η Κρήτη αποτελεί έναν δομικά ώριμο και υψηλής αξίας τουριστικό προορισμό, του οποίου η πρόσφατη εξέλιξη χαρακτηρίζεται από σταθερότητα και ποιοτική εμβάθυνση, και όχι από απότομη ποσοτική επιτάχυνση. Η διάκριση αυτή είναι θεμελιώδης για τη χάραξη πολιτικής, καθώς διαφοροποιεί τις ανάγκες της Κρήτης από εκείνες των περιφερειών που βρίσκονται ακόμη σε φάση ανάκαμψης ή αναδιάρθρωσης (Πίνακας 2.17).

Σύμφωνα με τα στοιχεία του Πίνακα 2.17, κατά το διάστημα 2016-2024:

- Η δαπάνη ανά διανυκτέρευση στην Κρήτη αυξήθηκε κατά 24%, ποσοστό χαμηλότερο από τον εθνικό μέσο όρο (33%). Σε πρώτη ανάγνωση, η διαφορά αυτή θα μπορούσε να εκληφθεί ως ένδειξη υστέρησης. Ωστόσο, για μια ουσιαστικότερη ερμηνεία θα πρέπει να ληφθεί υπόψη και το επίπεδο εκκίνησης. Η Κρήτη συγκαταλέγεται στις περιφέρειες με υψηλή ημερήσια τουριστική κατανάλωση, με δαπάνη ανά διανυκτέρευση το 97,8 ευρώ το 2024, σημαντικά υψηλότερα από τον εθνικό μέσο όρο (89,1 ευρώ). Συνεπώς, η χαμηλότερη ποσοστιαία αύξηση της Κρήτης δεν αντανακλά αδυναμία αλλά κορεσμό σε υψηλή βάση. Αυτό σημαίνει ότι οι δυνατότητες περαιτέρω αύξησης της ημερήσιας δαπάνης μέσω απλής τιμολογιακής πολιτικής, χωρίς να διακυβεύεται η ανταγωνιστικότητα του προορισμού, είναι δομικά περιορισμένες.

Πίνακας 2.17: Ποσοστιαία (%) μεταβολή βασικών τουριστικών δεικτών ανά περιφέρεια (2016-2024)

Περιοχή	Δαπάνη ανά διανυκτέρευση (%)	Διανυκτερεύσεις (%)	Ταξιδιωτικές εισπράξεις (%)
Ελλάδα	33	21	62
Αττική	42	93	174
Νότιο Αιγαίο	41	28	81
Κρήτη	24	19	48
Βόρειο Αιγαίο	21	25	51
Ήπειρος	21	49	81
Ιόνια Νησιά	15	15	32
Στερεά Ελλάδα	56	20	87
Δυτική Ελλάδα	68	7	79
Πελοπόννησος	23	-7	15
Κεντρική Μακεδονία	3	-15	-12
Θεσσαλία	1	-21	-20
Δυτική Μακεδονία	31	-47	-30

Πηγή: Τράπεζα της Ελλάδος (επεξεργασία συγγραφέων)

- Ο αριθμός των διανυκτερεύσεων στην Κρήτη αυξήθηκε κατά 19%, ποσοστό σχεδόν ταυτόσημο με το σύνολο της χώρας (21%). Το εύρημα αυτό υποδηλώνει ότι η Κρήτη διατηρεί και ενισχύει τον όγκο της τουριστικής δραστηριότητας, χωρίς όμως να καταγράφει τις ακραίες αυξήσεις που παρατηρούνται σε περιφέρειες όπως η Αττική (93%) ή η Ήπειρος (49%). Η διαφορά αυτή είναι καίριας σημασίας γιατί οι περιφέρειες με πολύ υψηλές αυξήσεις διανυκτερεύσεων συχνά βρίσκονται σε φάση ανασυγκρότησης ή αλλαγής τουριστικού προφίλ, ενώ η Κρήτη λειτουργεί ήδη κοντά στα όρια της φέρουσας ικανότητας σε αρκετές περιοχές. Επομένως, η απουσία «εκρηκτικής» αύξησης συνιστά ένδειξη σταθεροποίησης και όχι υστέρησης.
- Οι ταξιδιωτικές εισπράξεις στην Κρήτη αυξάνονται κατά 48%, έναντι 62% στο σύνολο της Ελλάδας. Η Κρήτη κινείται σαφώς σε θετικό έδαφος και πολύ καλύτερα από περιφέρειες με αρνητικές επιδόσεις (π.χ. Κεντρική Μακεδονία, Θεσσαλία, Δυτική Μακεδονία). Ωστόσο, σε σύγκριση με περιφέρειες που εμφάνισαν εκρηκτική αύξηση εισπράξεων (Αττική 174%, Στερεά Ελλάδα 87%, Νότιο Αιγαίο 81%), η αύξηση στην Κρήτη εμφανίζεται πιο «ήπια». Και σε αυτή την περίπτωση, η ερμηνεία έχει καθοριστική σημασία, καθώς η Κρήτη αποτελεί ήδη έναν από τους μεγαλύτερους παραγωγούς τουριστικού εισοδήματος. Συνεπώς, ακόμη και μια χαμηλότερη

ποσοστιαία αύξηση μεταφράζεται σε πολύ μεγάλα απόλυτα μεγέθη εισροών. Αυτό σημαίνει ότι η Κρήτη δεν χρειάζεται πολιτικές μαζικής διεύρυνσης αλλά πολιτικές βελτιστοποίησης της απόδοσης του υφιστάμενου όγκου.

Η ταυτόχρονη εξέταση των τριών δεικτών (διανυκτερεύσεις, δαπάνη ανά διανυκτέρευση, εισπράξεις) οδηγεί σε ένα σαφές συμπέρασμα, ότι η Κρήτη συνιστά ένα υβριδικό υπόδειγμα μαζικού αλλά ποιοτικά αναβαθμισμένου τουρισμού, το οποίο είναι λιγότερο ευάλωτο σε βραχυχρόνιες διακυμάνσεις, αλλά απαιτεί προσεκτική διαχείριση προκειμένου να διατηρηθεί.

2.5 Εξαγωγές

Η αξία των εξαγωγών της Κρήτης ανέρχεται σε 835 εκατ. ευρώ (2024) και αντιστοιχεί στο 1,7% του συνόλου των εξαγωγών της χώρας, ενώ, χωρίς τα πετρελαιοειδή, οι εξαγωγές είναι 714,9 εκατ. ευρώ και αντιστοιχούν σε συμμετοχή 2,1%. Η συμμετοχή στις εξαγωγές υπολείπεται της συμμετοχής της Περιφέρειας στην ΑΠΑ (3,9% το 2021). Στο διάστημα 2020-2024, οι εξαγωγές της Κρήτης (άνευ πετρελαιοειδών) παρουσίασαν αύξηση 8,1%, έναντι 11% της χώρας. Το *εμπορικό ισοζύγιο* της Κρήτης είναι θετικό (164,8 εκατ. ευρώ το 2024), ενώ παρουσιάζει σημαντικές θετικές διακυμάνσεις (527,2 εκατ. ευρώ το 2023) κυρίως λόγω των αυξήσεων στις εξαγωγές (Πίνακας 2.18).

Οι *εξαγωγές* παρουσιάζουν μεγάλη συγκέντρωση σε τρόφιμα-ποτά (49,4%) έναντι 30,2% της χώρας (2024), ενώ ακολουθούν τα χημικά και πλαστικά (20,8%), περίπου όσο και στο σύνολο της χώρας. Υψηλότερη συμμετοχή στις εξαγωγές, σε σχέση με τη χώρα, έχουν τα Κλωστοϋφαντουργικά προϊόντα και είδη ένδυσης (14,5%) και τα Μη μεταλλικά ορυκτά (12,2%). Οι *προορισμοί των εξαγωγών* της Κρήτης είναι κυρίως αναπτυγμένες χώρες. Συγχρόνως, ο βαθμός της γεωγραφικής συγκέντρωσης των εξαγωγών είναι ιδιαίτερα υψηλός, καθώς το 1/3 απορροφάται μόνο από δύο χώρες (Ιταλία, Γερμανία), ενώ συνολικά οι δέκα κυριότεροι προορισμοί αθροίζουν το 67,7% του συνόλου των εξαγωγών (Πίνακας 2.19).

Ο *δείκτης εξωστρέφειας*, δηλαδή το άθροισμα των εξαγωγών και εισαγωγών αγαθών ως ποσοστό του ΑΕΠ, ανέρχεται σε 28,8% (2021) έναντι 65,7% σε επίπεδο χώρας (2024) και βρίσκεται στην 5η θέση μεταξύ των περιφερειών. Όσον αφορά την *εξαγωγική επίδοση* (εξαγωγές/ΑΕΠ), η Κρήτη με το 10%, και με μέσο όρο της χώρας το 22,4%, καταλαμβάνει την 7η θέση μεταξύ των περιφερειών.

Ωστόσο, στην αποτίμηση του συνολικού εξαγωγικού προσανατολισμού της Κρήτης θα πρέπει να συνυπολογιστεί και το στοιχείο της ιδιαίτερα σημαντικής τουριστικής οικονομίας, που συνιστά μια ιδιόμορφη εξαγωγική δραστηριότητα, καθώς απορροφά εισοδήματα που δημιουργούνται εκτός της χώρας.

Πίνακας 2.18: Το εμπορικό ισοζύγιο της Περιφέρειας Κρήτης (2020-2024)

	2020	2021	2022	2023	2024
Εξαγωγές (εκατ. ευρώ)	609,6	700,0	970,3	1.143,9	835,0
Εισαγωγές (εκατ. ευρώ)	440,9	464,1	602,1	616,7	670,2
Εμπορικό ισοζύγιο (εκατ. ευρώ)	168,7	236,0	368,2	527,2	164,8
Εξαγωγές/Εισαγωγές (%)	138,3	150,8	161,2	185,5	124,6

Πηγή: ΣΕΒΕ, Ινστιτούτο Εξαγωγικών Ερευνών και Σπουδών (επεξεργασία συγγραφέων)

Πίνακας 2.19: Οι κυριότεροι προορισμοί των εξαγωγών της Περιφέρειας Κρήτης (2024)

Χώρα	Συμμετοχή (%)	Συσσωρευμένο ποσοστό (%)
Ιταλία	18,1	18,1
Γερμανία	15,0	33,1
Ηνωμένο Βασίλειο	7,0	40,1
Γαλλία	5,0	45,1
Πολωνία	4,6	49,7
Ολλανδία	4,3	54
Κύπρος	3,8	57,8
ΗΠΑ	3,7	61,5
Μάλτα	3,1	64,6
Ισπανία	3,1	67,7
Άλλες χώρες	32,3	100
Σύνολο	100	-

Πηγή: ΣΕΒΕ, Ινστιτούτο Εξαγωγικών Ερευνών και Σπουδών (επεξεργασία συγγραφέων)

3. Ανάλυση περιφερειακής εξειδίκευσης

Ο Μονοτοπικός Δείκτης Εντοπισμού (Simple Location Quotient – SLQ) αποτελεί ένα από τα πιο διαδεδομένα εργαλεία για την αξιολόγηση της περιφερειακής εξειδίκευσης, καθώς επιτρέπει τη σύγκριση της σημασίας ενός κλάδου σε μια περιφέρεια με τη μέση σημασία του ίδιου κλάδου στο σύνολο της χώρας (Πλαίσιο 3.1). Ενσωματώνοντας στην παρούσα προσέγγιση τον SLQ, ενισχύεται η δυνατότητα εντοπισμού τομέων συγκριτικού πλεονεκτήματος στην Κρήτη και διαμορφώνονται πιο στέρεες βάσεις για τη διατύπωση στοχευμένων αναπτυξιακών παρεμβάσεων.¹¹

Η διαχρονική παρακολούθηση των SLQ σε εθνικό και περιφερειακό επίπεδο αναδεικνύει τόσο τη διατήρηση υφιστάμενων εξειδικεύσεων όσο και ορισμένες τάσεις μετασχηματισμού των παραγωγικών δομών. Κάθε κλάδος εμφανίζει διαφορετική δυναμική ανά περιφέρεια, καθώς η γεωγραφική κατανομή της παραγωγής εξαρτάται από παράγοντες όπως, για παράδειγμα, είναι οι φυσικοί πόροι, οι υποδομές, οι τεχνολογικές ικανότητες, η σύνθεση της απασχόλησης, η προσβασιμότητα σε αγορές, η ιστορική εξέλιξη του τοπικού παραγωγικού συστήματος κ.ά. Η περίοδος 2009-2022 περιλαμβάνει διαδοχικές φάσεις με διαφορετικά χαρακτηριστικά: δημοσιονομική κρίση, ύφεση, μέτρα λιτότητας, ασθενική ανάκαμψη, υγειονομική κρίση και πρόσφατες γεωπολιτικές αβεβαιότητες. Συνεπώς, σε κάθε φάση ασκήθηκαν διαφορετικές πιέσεις που διαμόρφωσαν νέα περιφερειακά προφίλ.

Συνοπτικά, παρατηρούνται τα εξής:

- Στον πρωτογενή τομέα καταγράφεται σταθερά υψηλός βαθμός εξειδίκευσης σε περιφέρειες όπως η Θεσσαλία, η Πελοπόννησος και η Δυτική Ελλάδα, με τις τιμές του SLQ να διατηρούνται ή να ενισχύονται.
- Ο δευτερογενής τομέας, με επίκεντρο τη μεταποίηση, παρουσιάζει διαφοροποιήσεις. Η Στερεά Ελλάδα και η Δυτική Μακεδονία διατηρούν σημαντική βαρύτητα, αν και στη δεύτερη παρατηρείται μείωση των σχετικών τιμών, ενώ περιοχές όπως η Ανατολική Μακεδονία και Θράκη παρουσιάζουν σταθερή ήπια ενίσχυση.
- Στον τριτογενή τομέα η Αττική και η Κεντρική Μακεδονία διατηρούν τη συγκέντρωση υπηρεσιών υψηλής έντασης γνώσης, ενώ περιφέρειες όπως το Νότιο Αιγαίο, η Κρήτη και τα Ιόνια Νησιά εξειδικεύονται έντονα στον τουρισμό.

Οι Πίνακες 3.1 και 3.2 επιβεβαιώνουν την ύπαρξη ενός πολυπολικού παραγωγικού συστήματος, με ορισμένες περιφέρειες να διατηρούν ή να ενισχύουν την εξειδίκευσή τους σε παραδοσιακούς τομείς και άλλες να επιδεικνύουν σημάδια περιορισμένης μετάβασης προς πιο καινοτόμες και τεχνολογικά εξελιγμένες δραστηριότητες.

¹¹ Πρέπει να σημειωθεί ότι η έννοια της *διαρθρωτικής μεταβολής* αναφέρεται στις εσωτερικές μεταβολές της συμμετοχής των τομέων στην περιφερειακή οικονομία με την πάροδο του χρόνου, ενώ η *εξειδίκευση* αποτυπώνει τη σχετική βαρύτητα ενός τομέα σε σύγκριση με το εθνικό πρότυπο. Συνεπώς, είναι δυνατόν, για παράδειγμα, ένας τομέας να εμφανίζει θετική αναδιάρθρωση (αύξηση της συμμετοχής του στην τοπική ΑΠΑ) αλλά ταυτόχρονα μείωση του βαθμού εξειδίκευσης, εφόσον η αντίστοιχη εθνική τάση είναι εντονότερη, και αντιστρόφως.

Η διαχρονική εξέλιξη του δείκτη SLQ στην Περιφέρεια Κρήτης την περίοδο 2009-2022 αποτυπώνει ένα παραγωγικό πρότυπο, το οποίο χαρακτηρίζεται από ισχυρή αγροτική εξειδίκευση, έντονη παρουσία του τουρισμού και των συναφών υπηρεσιών, αλλά και διαχρονική υστέρηση σε δραστηριότητες έντασης γνώσης και βιομηχανικής μεταποίησης.

Πλαίσιο 3.1: Μονοτοπικός Δείκτης Εντοπισμού (SLQ)

Ο Μονοτοπικός Δείκτης Εντοπισμού (SLQ) υπολογίζεται ως:

$$SLQ_{ir} = \frac{\left(\frac{e_{ir}}{e_r}\right)}{\left(\frac{E_i}{E}\right)}$$

Όπου:

- e_{ir} : η παραγωγή (ΑΠΑ) στον κλάδο i στην περιφέρεια r
- e_r : η παραγωγή (ΑΠΑ) στην περιφέρεια r
- E_i : η παραγωγή (ΑΠΑ) στον κλάδο i σε εθνικό επίπεδο
- E : η συνολική εθνική παραγωγή (ΑΠΑ)

Ο SLQ συγκρίνει, συνεπώς, τη συμμετοχή ενός κλάδου στη δομή της περιφερειακής παραγωγής με τη συμμετοχή του ίδιου κλάδου στη δομή της εθνικής παραγωγής. Η ερμηνεία του δείκτη είναι η ακόλουθη:

- (SLQ = 1): Ο κλάδος έχει στην περιφέρεια την ίδια αναλογική σημασία με εκείνη που έχει στο σύνολο της χώρας (τυπική παρουσία).
- (SLQ > 1): Ο κλάδος έχει μεγαλύτερη σχετική βαρύτητα στην περιφέρεια απ' ό,τι στην εθνική οικονομία (περιφερειακή εξειδίκευση).
- (SLQ < 1): Ο κλάδος έχει μικρότερη σχετική βαρύτητα στην περιφέρεια σε σχέση με την εθνική οικονομία (περιφερειακή υστέρηση ή απουσία).

Ο SLQ χρησιμοποιείται για τη σύγκριση της σχετικής σημασίας ενός κλάδου σε μια περιφέρεια, ως προς τη σημασία του ίδιου κλάδου στο σύνολο της χώρας. Πρόκειται για έναν αδιάστατο δείκτη, ο οποίος επιτρέπει την ενιαία σύγκριση διαφορετικών περιοχών και κλάδων παραγωγής. Για παράδειγμα, αν ο κλάδος της μεταποίησης συμμετέχει με 10% στην περιφερειακή παραγωγή και με 10% στην εθνική παραγωγή, τότε ο SLQ είναι ίσος με 1. Αν η συμμετοχή του στην περιφερειακή παραγωγή είναι 20% ενώ στην εθνική 10%, τότε ο SLQ είναι ίσος με 2, δηλαδή η περιφέρεια εμφανίζει διπλάσια εξειδίκευση από τον εθνικό μέσο όρο στον συγκεκριμένο κλάδο. Η χρησιμότητα του δείκτη έγκειται στο ότι δεν επηρεάζεται από το απόλυτο μέγεθος της παραγωγής και, συνεπώς, αποδίδει συγκριτικά προφίλ εξειδίκευσης ανεξαρτήτως του μεγέθους των περιφερειών.

Στην περίπτωση της Κρήτης, οι μεταβολές του SLQ υποδηλώνουν περισσότερο αναπαραγωγή και ενίσχυση υφιστάμενων εξειδικεύσεων παρά ουσιαστικό παραγωγικό μετασχηματισμό. Το περιφερειακό πρότυπο παραμένει στενά συνδεδεμένο με τους φυσικούς πόρους, τον πρωτογενή τομέα και τον τουρισμό, ενώ οι πιο σύνθετες και τεχνολογικά προηγμένες δραστηριότητες εξακολουθούν να υποεκπροσωπούνται.

Πίνακας 3.1: Μονοτοπικός Δείκτης Εντοπισμού (SLQ) ανά περιφέρεια και κλάδο (2009)

Περιφέρεια	Α	Β, Γ, Δ, Ε	Γ	ΣΤ	Ζ, Η, Θ	Ι	Κ	Λ	Μ, Ν	Ξ, Ο, Π	Ρ, Σ, Τ, Υ
Αττική	0,09	0,76	0,84	0,81	0,97	1,66	1,48	1,22	1,43	0,90	1,04
Βόρειο Αιγαίο	0,97	0,58	0,37	1,39	0,96	0,42	0,85	0,99	0,63	1,72	0,84
Νότιο Αιγαίο	0,53	0,48	0,23	1,63	1,97	0,25	0,52	0,82	0,75	0,74	0,79
Κρήτη	2,20	0,70	0,60	1,17	1,40	0,47	0,75	0,73	0,78	0,91	0,95
Ανατολική Μακεδονία και Θράκη	1,18	1,34	1,23	1,03	0,87	0,45	0,56	0,73	0,57	1,45	0,82
Κεντρική Μακεδονία	1,89	1,08	1,30	1,01	1,03	0,52	0,58	0,77	0,69	1,18	1,05
Δυτική Μακεδονία	2,39	2,30	0,50	1,33	0,51	0,24	0,48	0,58	0,35	1,01	0,74
Ήπειρος	0,98	0,86	0,92	1,95	1,00	0,38	0,71	0,98	0,59	1,41	0,89
Θεσσαλία	2,74	1,11	1,48	1,17	0,80	0,24	0,52	0,78	0,56	1,37	0,96
Ιόνια Νησιά	1,00	0,31	0,24	1,28	1,87	0,26	0,41	1,03	0,72	0,77	1,12
Δυτική Ελλάδα	2,56	0,93	0,88	1,25	0,90	0,51	0,51	0,95	0,58	1,20	1,12
Στερεά Ελλάδα	1,11	2,65	2,50	0,93	0,68	0,21	0,36	0,65	0,42	0,74	0,79
Πελοπόννησος	2,55	1,78	1,29	1,17	0,75	0,28	0,45	0,90	0,35	0,81	1,07

Πηγή: Υπολογισμοί συγγραφέων

Πίνακας 3.2: Μονοτοπικός Δείκτης Εντοπισμού (SLQ) ανά περιφέρεια και κλάδο (2022)

Περιφέρεια	Α	Β, Γ, Δ, Ε	Γ	ΣΤ	Ζ, Η, Θ	Ι	Κ	Λ	Μ, Ν	Ξ, Ο, Π	Ρ, Σ, Τ, Υ
Αττική	0,10	0,79	0,81	0,81	0,91	1,53	1,43	1,23	1,46	0,93	1,06
Βόρειο Αιγαίο	1,12	0,47	0,34	0,98	1,22	0,54	0,60	0,90	0,60	1,47	0,55
Νότιο Αιγαίο	0,75	0,48	0,28	1,14	1,94	0,32	0,44	0,75	0,41	0,83	0,85
Κρήτη	1,95	0,64	0,55	1,51	1,34	0,55	0,66	0,74	0,73	0,98	0,91
Ανατολική Μακεδονία και Θράκη	1,63	1,28	1,26	1,00	0,91	0,46	0,60	0,61	0,59	1,46	0,79
Κεντρική Μακεδονία	1,61	1,13	1,30	1,07	1,04	0,61	0,71	0,78	0,73	1,10	1,12

Περιφέρεια	Α	Β, Γ, Δ, Ε	Γ	ΣΤ	Ζ, Η, Θ	Ι	Κ	Λ	Μ, Ν	Ξ, Ο, Π	Ρ, Σ, Τ, Υ
Δυτική Μακεδονία	1,61	3,12	0,51	1,00	0,59	0,33	0,45	0,56	0,38	0,88	0,73
Ήπειρος	1,36	0,83	0,79	1,71	1,07	0,44	0,63	0,94	0,50	1,19	0,81
Θεσσαλία	2,75	1,21	1,42	1,00	0,90	0,32	0,56	0,79	0,49	1,23	1,00
Ιόνια Νησιά	0,96	0,36	0,27	1,35	1,84	0,37	0,51	0,89	0,54	0,74	1,04
Δυτική Ελλάδα	2,60	0,85	0,93	1,34	0,97	0,81	0,66	0,91	0,43	1,12	1,04
Στερεά Ελλάδα	1,99	2,40	2,89	1,14	0,83	0,34	0,43	0,71	0,39	0,84	0,69
Πελοπόννησος	2,48	1,46	1,47	1,20	0,89	0,50	0,54	0,98	0,51	0,90	1,00

Πηγή: Υπολογισμοί συγγραφέων

3.1 Πρωτογενής τομέας

Ο πρωτογενής τομέας αποτελεί τον βασικό πυλώνα εξειδίκευσης της Περιφέρειας Κρήτης σε όλη τη διάρκεια της εξεταζόμενης περιόδου. Το 2009 ο δείκτης SLQ ανέρχεται στο ιδιαίτερα υψηλό επίπεδο του 2,20, επιβεβαιώνοντας την έντονη συγκέντρωση γεωργικών και κτηνοτροφικών δραστηριοτήτων σε σχέση με τον εθνικό μέσο όρο. Το 2022, παρά τη μικρή υποχώρηση του δείκτη στο 1,95, η Κρήτη εξακολουθεί να συγκαταλέγεται στις πλέον εξειδικευμένες περιφέρειες της χώρας στον πρωτογενή τομέα.

Η εξέλιξη αυτή αντανακλά τη διαχρονική σημασία της αγροτικής παραγωγής (ελαιοκομία, δενδροκαλλιέργειες, θερμοκηπιακές καλλιέργειες, κτηνοτροφία), καθώς και τη σχετική ανθεκτικότητα του τομέα απέναντι στις διαδοχικές κρίσεις, χωρίς, ωστόσο, να υποδηλώνει ουσιαστική ποιοτική αναβάθμιση ή μετάβαση σε δραστηριότητες υψηλότερης προστιθέμενης αξίας.

3.2 Δευτερογενής τομέας και μεταποίηση

Ο δευτερογενής τομέας στην Κρήτη εμφανίζει διαχρονικά χαμηλό βαθμό εξειδίκευσης. Το συνολικό SLQ για τους κλάδους Β, Γ, Δ και Ε μειώνεται από 0,70 το 2009 σε 0,64 το 2022, υποδηλώνοντας περαιτέρω σχετική αποδυνάμωση της βιομηχανικής δραστηριότητας. Ειδικότερα, η μεταποίηση (κλάδος Γ) παρουσιάζει πτώση του δείκτη από 0,60 σε 0,55, γεγονός που καταδεικνύει ότι η Περιφέρεια δεν ανέπτυξε ουσιαστικά μεταποιητική βάση κατά την περίοδο της ανάκαμψης. Η εικόνα αυτή επιβεβαιώνει τον περιορισμένο ρόλο της μεταποίησης στην παραγωγική δομή της Κρήτης.

3.3 Κατασκευές

Ο κλάδος των κατασκευών παρουσιάζει ενίσχυση της σχετικής του σημασίας. Ο δείκτης SLQ αυξάνεται από 1,17 το 2009 σε 1,51 το 2022, γεγονός που συνδέεται άμεσα με την τουριστική ανάπτυξη, τη ζήτηση για τουριστικές υποδομές, κατοικίες και έργα αναβάθμισης του δομημένου περιβάλλοντος. Η εξέλιξη αυτή, αν και ενισχύει τη βραχυπρόθεσμη απασχόληση, δεν συνεπάγεται απαραίτητα διαρθρωτική αναβάθμιση της περιφερειακής οικονομίας.

3.4 Εμπόριο, μεταφορές και τουρισμός

Ο τομέας του εμπορίου, των μεταφορών και του τουρισμού συνιστά τον δεύτερο βασικό άξονα εξειδίκευσης της Κρήτης. Το SLQ διαμορφώνεται σε 1,40 το 2009 και παραμένει υψηλό (1,34) το 2022, επιβεβαιώνοντας τον έντονα τουριστικό χαρακτήρα της Περιφέρειας. Παρά τις διακυμάνσεις που προκάλεσε η πανδημία, ο τομέας ανακάμπτει γρήγορα τη δυναμική του, ενισχύοντας την εξάρτηση της τοπικής οικονομίας από δραστηριότητες εποχικού χαρακτήρα.

3.5 Υπηρεσίες έντασης γνώσης

Οι υπηρεσίες πληροφορικής, επικοινωνιών, χρηματοπιστωτικών δραστηριοτήτων και ακινήτων εμφανίζουν συστηματικά τιμές SLQ κάτω της μονάδας. Παρά τις μικρές αυξήσεις σε ορισμένους κλάδους (για παράδειγμα, Ι από 0,47 σε 0,55), η συνολική εικόνα παραμένει ενδεικτική της περιορισμένης συμμετοχής της Κρήτης σε δραστηριότητες υψηλής τεχνολογικής έντασης και καινοτομίας. Η εξέλιξη αυτή υπογραμμίζει τη δυσκολία της Περιφέρειας να μεταβεί σε ένα πιο διαφοροποιημένο και ανθεκτικό παραγωγικό πρότυπο, παρά την ύπαρξη ακαδημαϊκών και ερευνητικών ιδρυμάτων.

3.6 Δημόσιες και κοινωνικές υπηρεσίες

Οι δημόσιες υπηρεσίες εμφανίζουν οριακή ενίσχυση, με τον δείκτη SLQ να αυξάνεται από 0,91 σε 0,98, παραμένοντας, ωστόσο, κάτω από τη μονάδα. Αντίστοιχα, οι πολιτιστικές και λοιπές κοινωνικές υπηρεσίες κινούνται κοντά στον εθνικό μέσο όρο, χωρίς να συγκροτούν σαφή τομέα εξειδίκευσης.

Από την ανάλυση που προηγήθηκε, προκύπτει ότι η Περιφέρεια Κρήτης διατηρεί ένα παραγωγικό πρότυπο με ισχυρή αγροτική και τουριστική εξειδίκευση, περιορισμένη βιομηχανική βάση και διαχρονική υστέρηση σε κλάδους έντασης γνώσης. Οι μεταβολές του SLQ την περίοδο 2009-2022 υποδηλώνουν περισσότερο ενίσχυση των παραδοσιακών συγκριτικών πλεονεκτημάτων παρά ουσιαστικό παραγωγικό μετασχηματισμό, γεγονός που καθιστά την περιφερειακή οικονομία ευάλωτη σε εξωγενείς διαταραχές και περιορίζει τις δυνατότητες μακροχρόνιας διαρθρωτικής σύγκλισης.

4. Οι κλαδικές διασυνδέσεις της Περιφέρειας Κρήτης

Η έννοια των παραγωγικών διασυνδέσεων αποτελεί θεμελιώδες εργαλείο στην ανάλυση της διάρθρωσης μιας οικονομίας. Ειδικά, η ταυτοποίηση των βασικών ή ηγετικών κλάδων (key sectors) μπορεί να συμβάλει στην κατανόηση των αλυσιδωτών επιπτώσεων που έχει η μεταβολή ενός κλάδου στο σύνολο της οικονομίας (Πλαίσιο 4.1)¹²

Για τον σκοπό αυτό, έχουν αναπτυχθεί δείκτες που αποτυπώνουν:

- τις προς τα πίσω διασυνδέσεις ενός κλάδου, BL_j , δηλαδή την εξάρτησή του από άλλους για την προμήθεια εισροών, και
- τις προς τα εμπρός διασυνδέσεις, FL_j , δηλαδή τον βαθμό στον οποίο τα προϊόντα ενός κλάδου χρησιμοποιούνται από άλλους κλάδους ως εισροές.

Πλαίσιο 4.1: Κανονικοποιημένοι δείκτες της προς τα πίσω και της προς τα εμπρός διασύνδεσης

Αν ο δείκτης της προς τα πίσω διασύνδεσης του κλάδου j είναι:

$$\bar{B}L_j = \frac{BL_j}{\frac{1}{n} \sum_{j=1}^n B L_j}$$

και ο δείκτης της προς τα εμπρός διασύνδεσης του κλάδου j είναι:

$$\bar{F}L_j = \frac{FL_j}{\frac{1}{n} \sum_{j=1}^n F L_j}$$

τότε:

- Αν $\bar{B}L_j > 1$, ο κλάδος έχει ισχυρή προς τα πίσω διασύνδεση (εξαρτάται έντονα από προμηθευτές).
- Αν $\bar{F}L_j > 1$, ο κλάδος έχει ισχυρή προς τα εμπρός διασύνδεση (είναι βασικός προμηθευτής για άλλους).

¹² Στην παρούσα μελέτη, οι προς τα εμπρός και οι προς τα πίσω διασυνδέσεις βασίζονται στη μεθοδολογία του Rasmussen (1956). Ως εναλλακτική θα μπορούσε να εφαρμοστεί η μέθοδος που προτάθηκε από τους Chenery & Watanabe (1958) ή η μέθοδος της «υποθετικής απόσπασης» (hypothetical extraction method) του Strassert (1968). Η ανάλυσή μας ακολουθεί την καθιερωμένη προσέγγιση στη διεθνή βιβλιογραφία (βλ. Miller & Blair, 2009; Oosterhaven & Stelder, 2002).

Όταν οι δείκτες αυτοί εκφραστούν σε κανονικοποιημένη μορφή (δηλαδή σε σχέση με τον μέσο όρο του συνόλου των κλάδων), είναι δυνατή η συστηματική ταξινόμηση των κλάδων σε τέσσερις διακριτές κατηγορίες ανάλογα με τη θέση τους στο παραγωγικό δίκτυο.

4.1 Οι προς τα πίσω διασυνδέσεις

Στον Πίνακα 4.1 παρουσιάζονται οι δείκτες των προς τα πίσω διασυνδέσεων για βασικούς κλάδους της οικονομίας της Περιφέρειας Κρήτης.¹³ Οι δείκτες αυτοί αποτυπώνουν τον βαθμό στον οποίο η παραγωγική δραστηριότητα κάθε κλάδου εξαρτάται από ενδιάμεσες εισροές που προέρχονται από άλλους κλάδους της ίδιας Περιφέρειας. Τιμές μεγαλύτερες της μονάδας υποδηλώνουν ισχυρότερη διακλαδική εξάρτηση και, κατ'επέκταση, μεγαλύτερη δυνατότητα διάχυσης της οικονομικής δραστηριότητας στο περιφερειακό παραγωγικό σύστημα, ενώ τιμές μικρότερες της μονάδας φανερώνουν πιο περιορισμένη χρήση ενδιάμεσων εισροών.

Οι υψηλότεροι δείκτες των προς τα πίσω διασυνδέσεων καταγράφονται στον ευρύτερο τομέα των Τεχνών, των Λοιπών υπηρεσιών, των Δραστηριοτήτων νοικοκυριών και των Ετερόδικων οργανισμών (με τιμή 1,27), γεγονός που υποδηλώνει έντονη εξάρτηση των δραστηριοτήτων αυτών από την περιφερειακή παραγωγική βάση. Ακολουθούν οι κλάδοι Δημόσια διοίκηση, Εκπαίδευση και Υγεία (με τιμή 1,11) καθώς και οι Επαγγελματικές, επιστημονικές και τεχνικές δραστηριότητες, και οι Διοικητικές και υποστηρικτικές δραστηριότητες (με τιμή 1,08). Οι συγκεκριμένοι κλάδοι εμφανίζουν σημαντική διασύνδεση με ένα ευρύ φάσμα ενδιάμεσων υπηρεσιών, ενισχύοντας τη συνοχή και την πολυπλοκότητα των περιφερειακών αλυσίδων αξίας.

Σημαντικό δείκτη, αν και οριακά πάνω από τη μονάδα, παρουσιάζουν, επίσης, οι Χρηματοπιστωτικές και ασφαλιστικές δραστηριότητες, με τιμή 1,06. Η επίδοση αυτή αντανακλά τον υποστηρικτικό ρόλο του συγκεκριμένου κλάδου στη λειτουργία του παραγωγικού συστήματος της Κρήτης, μέσω της διασύνδεσής του με επιχειρήσεις και νοικοκυριά σε όλο το φάσμα της οικονομικής δραστηριότητας.

Κοντά στη μονάδα βρίσκονται οι κλάδοι Ορυχεία, Ενέργεια και Νερό (με τιμή 0,99) καθώς και η Διαχείριση ακίνητης περιουσίας (με τιμή 0,96). Οι κλάδοι αυτοί εμφανίζουν μέτριο βαθμό εξάρτησης από ενδιάμεσες εισροές, υποδηλώνοντας σχετικά περιορισμένες, αλλά όχι αμελητέες, διακλαδικές διασυνδέσεις εντός της περιφερειακής οικονομίας.

Χαμηλότερους δείκτες των προς τα πίσω διασυνδέσεων καταγράφουν οι κλάδοι

¹³ Ο πίνακας εισροών-εκροών της Περιφέρειας Κρήτης που χρησιμοποιείται στη μελέτη βασίζεται σε δεδομένα τα οποία έχουν ληφθεί από τη μελέτη του ΚΕΠΕ με τίτλο *Sectoral and Regional Multiplier Values of the Greek Economy* (Rodousakis and Tsekeris, 2025). Ο πίνακας αποτελεί προϊόν ειδικής επεξεργασίας και περιφερειοποίησης και αντιστοιχεί στο έτος 2015. Πρέπει να σημειωθεί ότι, παρά την παλαιότητά του, μπορεί να χαρακτηριστεί ως ιδιαίτερα ικανοποιητικός για τους σκοπούς της ανάλυσής μας, δεδομένου ότι η πανδημία COVID-19 προκάλεσε σημαντικές αλλοιώσεις στα στατιστικά στοιχεία της εν λόγω χρονιάς, με αποτέλεσμα η διάρθρωση που προκύπτει για την ελληνική οικονομία να μην είναι αντιπροσωπευτική.

Χονδρικό και λιανικό εμπόριο, Μεταφορές και Εστίαση (με τιμή 0,91), καθώς και η Ενημέρωση και επικοινωνία (με 0,83). Ακόμη χαμηλότερη τιμή εμφανίζει ο κλάδος Γεωργία, δασοκομία και αλιεία (με δείκτη 0,84), γεγονός που υποδηλώνει ότι η παραγωγική του διαδικασία στηρίζεται σε περιορισμένο βαθμό σε ενδιάμεσες εισροές από άλλους κλάδους της Κρήτης.

Τέλος, οι χαμηλότεροι δείκτες παρατηρούνται στη Μεταποίηση (με τιμή 0,57) και στις Κατασκευές (με τιμή 0,73).

Πίνακας 4.1: Οι δείκτες των προς τα πίσω διασυνδέσεων της Περιφέρειας Κρήτης (2015)

Κατηγορία ΕΛΣΤΑΤ	Κλάδος	Η προς τα πίσω διασύνδεση
A	Γεωργία, δασοκομία και αλιεία	0,84
B, Δ, E	Ορυχεία, Ενέργεια και Νερό	0,99
Γ	Μεταποίηση	0,57
ΣΤ	Κατασκευές	0,73
Z, Η, Θ	Εμπόριο, Μεταφορές, Καταλύματα και εστίαση	0,91
I	Ενημέρωση και επικοινωνία	0,83
K	Χρηματοπιστωτικές και ασφαλιστικές δραστηριότητες	1,06
Λ	Διαχείριση ακίνητης περιουσίας	0,96
M, N	Επαγγελματικές, επιστημονικές και τεχνικές δραστηριότητες, και Διοικητικές και υποστηρικτικές δραστηριότητες	1,08
Ξ, Ο, Π	Δημόσια διοίκηση, Εκπαίδευση και Υγεία	1,11
P, Σ, Τ, Υ	Τέχνες, Λοιπές υπηρεσίες, Δραστηριότητες νοικοκυριών και Δραστηριότητες ετερόδικων οργανισμών	1,27

Πηγή: Υπολογισμοί συγγραφέων

4.2 Οι προς τα μπρος διασυνδέσεις

Στον Πίνακα 4.2 παρουσιάζονται οι δείκτες των προς τα μπρος διασυνδέσεων για βασικούς κλάδους της οικονομίας της Περιφέρειας Κρήτης για το έτος 2015. Οι δείκτες αυτοί αποτυπώνουν τον βαθμό στον οποίο η παραγωγή κάθε κλάδου χρησιμοποιείται ως ενδιάμεση εισροή από άλλους κλάδους της περιφερειακής οικονομίας. Τιμές μεγαλύτερες της μονάδας υποδηλώνουν ότι ο κλάδος λειτουργεί ως βασικός προμηθευτής ενδιάμεσων προϊόντων ή υπηρεσιών, ασκώντας ισχυρή επίδραση στη διαμόρφωση της παραγωγικής δομής, ενώ τιμές μικρότερες της μονάδας υποδηλώνουν ότι η παραγωγή του κατευθύνεται κυρίως στην τελική ζήτηση.

Ο υψηλότερος δείκτης των προς τα μπρος διασυνδέσεων καταγράφεται στη Διαχείριση ακίνητης περιουσίας (με τιμή 2,01), γεγονός που υποδηλώνει τον κομβικό ρόλο του κλάδου ως παρόχου υπηρεσιών που ενσωματώνονται ευρέως στην παραγωγική διαδικασία άλλων τομέων της κρητικής οικονομίας. Η έντονη αυτή διασύνδεση αντανακλά τη σημασία των ακινήτων και των σχετικών υπηρεσιών στη λειτουργία επιχειρήσεων σε ένα ευρύ φάσμα δραστηριοτήτων.

Ιδιαίτερα υψηλό δείκτη εμφανίζουν, επίσης, οι κλάδοι Χονδρικό και λιανικό εμπόριο, οι Μεταφορές και η Εστίαση (με τιμή 1,38). Η επίδοση αυτή υποδεικνύει ότι οι συγκεκριμένες δραστηριότητες λειτουργούν ως κρίσιμοι διαμεσολαβητικοί κλάδοι, συνδέοντας την παραγωγή με τη διανομή και την κατανάλωση, και διαχέοντας συγχρόνως την οικονομική δραστηριότητα σε ολόκληρο το περιφερειακό παραγωγικό σύστημα.

Σημαντικό ρόλο, ως προμηθευτής ενδιάμεσων εισροών, διαδραματίζει, επίσης, ο κλάδος Γεωργία, δασοκομία και αλιεία (με δείκτη 1,13). Το αποτέλεσμα αυτό υποδηλώνει ότι η αγροτική παραγωγή της Κρήτης τροφοδοτεί σε σημαντικό βαθμό άλλους κλάδους της οικονομίας, ιδίως τη μεταποίηση τροφίμων, το εμπόριο και τις τουριστικές δραστηριότητες, ενισχύοντας τις κάθετες διασυνδέσεις της περιφερειακής οικονομίας.

Οριακά πάνω από τη μονάδα βρίσκεται ο κλάδος των Χρηματοπιστωτικών και ασφαλιστικών δραστηριοτήτων (με δείκτη 1,01), γεγονός που αντανακλά τον διαρθρωτικό του ρόλο στην υποστήριξη της παραγωγικής δραστηριότητας μέσω της παροχής χρηματοοικονομικών υπηρεσιών σε επιχειρήσεις και νοικοκυριά.

Κοντά στη μονάδα καταγράφονται οι Επαγγελματικές, επιστημονικές και τεχνικές δραστηριότητες, και οι Διοικητικές και υποστηρικτικές δραστηριότητες, με δείκτη πρακτικά ίσο με τη μονάδα (1,00), γεγονός που υποδηλώνει ισορροπημένη κατανομή της παραγωγής τους μεταξύ ενδιάμεσης και τελικής ζήτησης.

Χαμηλότερους δείκτες των προς τα μπρος διασυνδέσεων παρουσιάζουν οι κλάδοι των Ορυχείων, της Ενέργειας και του Νερού (με τιμή 0,91), καθώς και οι κλάδοι Δημόσια διοίκηση, Εκπαίδευση και Υγεία (με τιμή 0,90). Οι κλάδοι αυτοί κατευθύνουν μεγάλο μέρος της παραγωγής τους σε τελικές χρήσεις, περιορίζοντας τον ρόλο τους σε αυτόν των ενδιάμεσων προμηθευτών.

Ακόμη χαμηλότερες τιμές καταγράφονται στις Τέχνες, τις Λοιπές υπηρεσίες, τις Δραστηριότητες νοικοκυριών και στους Ετερόδικους οργανισμούς (με δείκτη 0,88), στην Ενημέρωση και επικοινωνία (με 0,80) και στις Κατασκευές (με 0,65). Οι συγκεκριμένοι κλάδοι εμφανίζουν περιορισμένη συμβολή ως προμηθευτές ενδιάμεσων εισροών.

Είναι αξιοσημείωτο ότι η Μεταποίηση παρουσιάζει τον χαμηλότερο δείκτη των προς τα μπρος διασυνδέσεων (με τιμή 0,61). Η επίδοση αυτή υποδηλώνει ότι ο ρόλος της Μεταποίησης, ως ένας ενδιάμεσος προμηθευτής, είναι περιορισμένος.

Πίνακας 4.2: Οι δείκτες των προς τα μπρος διασυνδέσεων της Περιφέρειας Κρήτης (2015)

Κατηγορία ΕΛΣΤΑΤ	Κλάδος	Η προς τα μπρος διασύνδεση
A	Γεωργία, δασοκομία και αλιεία	1,13
B, Δ, Ε	Ορυχεία, Ενέργεια και Νερό	0,91
Γ	Μεταποίηση	0,61
ΣΤ	Κατασκευές	0,65
Z, Η, Θ	Εμπόριο, Μεταφορές, Καταλύματα και Εστίαση	1,38
I	Ενημέρωση και επικοινωνία	0,80
Κ	Χρηματοπιστωτικές και ασφαλιστικές δραστηριότητες	1,01
Λ	Διαχείριση ακίνητης περιουσίας	2,01
M, N	Επαγγελματικές, επιστημονικές και τεχνικές δραστηριότητες, και Διοικητικές και υποστηρικτικές δραστηριότητες	1,00
Ξ, Ο, Π	Δημόσια διοίκηση, Εκπαίδευση και Υγεία	0,90
P, Σ, Τ, Υ	Τέχνες, Λοιπές υπηρεσίες, Δραστηριότητες νοικοκυριών και Δραστηριότητες ετερόδικων οργανισμών	0,88

Πηγή: Υπολογισμοί συγγραφέων

4.3 Η τετραμερής ταξινόμηση των παραγωγικών κλάδων της Κρήτης

Η τετραμερής ταξινόμηση των παραγωγικών κλάδων της Περιφέρειας Κρήτης, με βάση τους δείκτες των προς τα πίσω και των προς τα μπρος διασυνδέσεων, επιτρέπει μια συστηματική διαρθρωτική αποτύπωση της θέσης και του ρόλου κάθε τομέα στο περιφερειακό παραγωγικό σύστημα. Η προσέγγιση αυτή αναδεικνύει όχι μόνο το επίπεδο ενσωμάτωσης των κλάδων στις ενδοπεριφερειακές αλυσίδες αξίας, αλλά και τις δυνατότητες διάχυσης της οικονομικής δραστηριότητας μέσω διακλαδικών σχέσεων.

Η ταξινόμηση βασίζεται στη σύγκριση δύο βασικών δεικτών: της προς τα πίσω διασύνδεσης, η οποία αποτυπώνει τον βαθμό εξάρτησης κάθε κλάδου από ενδιάμεσες εισροές που προέρχονται από άλλους κλάδους της περιφερειακής οικονομίας, και της προς τα μπρος διασύνδεσης, η οποία εκφράζει τον βαθμό στον οποίο η παραγωγή του κλάδου χρησιμοποιείται ως ενδιάμεση εισροή από άλλους τομείς. Οι τιμές των δεικτών διακρίνονται σε χαμηλές (< 1) και υψηλές (> 1), οδηγώντας σε μια τετραπλή κατηγοριοποίηση των παραγωγικών δραστηριοτήτων.

Η Κατηγορία I (χαμηλή προς τα πίσω και χαμηλή προς τα μπρος διασύνδεση) περιλαμβάνει κλάδους με περιορισμένη ενσωμάτωση στο παραγωγικό κύκλωμα της Κρή-

της, τόσο από την πλευρά της χρήσης ενδιάμεσων εισροών όσο και από την πλευρά της διάθεσης της παραγωγής τους σε άλλους κλάδους. Στην κατηγορία αυτή εντάσσονται η Μεταποίηση, οι Κατασκευές, η Ενημέρωση και επικοινωνία, καθώς και τα Ορυχεία, η Ενέργεια και το Νερό (Πίνακας 4.3). Οι δραστηριότητες αυτές εμφανίζουν προσανατολισμό κυρίως προς την τελική ζήτηση ή προς εξωπεριφερειακές αγορές, με περιορισμένη συμβολή στη διαμόρφωση ενδοπεριφερειακών παραγωγικών αλληλεξαρτήσεων.

Η Κατηγορία II (υψηλή προς τα πίσω και υψηλή προς τα μπρος διασύνδεση) περιλαμβάνει τους κλάδους με τη μεγαλύτερη διαρθρωτική σημασία για την οικονομία της Κρήτης, καθώς οι συγκεκριμένοι κλάδοι λειτουργούν ταυτόχρονα ως εντατικοί χρήστες και ως βασικοί προμηθευτές ενδιάμεσων εισροών. Ο κλάδος Χρηματοπιστωτικές και ασφαλιστικές δραστηριότητες εντάσσεται οριακά στην Κατηγορία II, παρουσιάζοντας οριακά τιμές άνω της μονάδας και στους δύο δείκτες, γεγονός που υποδηλώνει τον διαρθρωτικό του ρόλο ως ενδιάμεσου κόμβου στο περιφερειακό παραγωγικό σύστημα, με περιορισμένη όμως ένταση (Πίνακας 4.3).

Η Κατηγορία III (υψηλή προς τα πίσω και χαμηλή προς τα μπρος διασύνδεση) περιλαμβάνει κλάδους που στηρίζουν την παραγωγική τους διαδικασία σε σημαντικό βαθμό σε ενδιάμεσες εισροές από την περιφερειακή οικονομία, χωρίς όμως να λειτουργούν ως βασικοί προμηθευτές για άλλους τομείς. Στην κατηγορία αυτή εντάσσονται οι Τέχνες, οι Λοιπές υπηρεσίες, οι Δραστηριότητες νοικοκυριών και οι Δραστηριότητες ετερόδικων οργανισμών, η Δημόσια διοίκηση, η Εκπαίδευση και η Υγεία, καθώς και οι Επαγγελματικές, επιστημονικές, τεχνικές δραστηριότητες, και οι Διοικητικές και υποστηρικτικές δραστηριότητες (Πίνακας 4.3). Οι κλάδοι αυτοί ενισχύουν κυρίως την εσωτερική ζήτηση και τη λειτουργική συνοχή του παραγωγικού συστήματος, χωρίς να εμφανίζουν ισχυρή εμπρόσθια διάχυση της παραγωγής τους.

Η Κατηγορία IV (χαμηλή προς τα πίσω και υψηλή προς τα μπρος διασύνδεση) περιλαμβάνει κλάδους που, παρά τη σχετικά περιορισμένη εξάρτησή τους από ενδιάμεσες εισροές, διαδραματίζουν καίριο ρόλο ως προμηθευτές για την παραγωγή άλλων τομέων. Στην κατηγορία αυτή εντάσσονται η Διαχείριση ακίνητης περιουσίας, καθώς και η Γεωργία, δασοκομία και αλιεία (Πίνακας 4.3). Οι κλάδοι αυτοί λειτουργούν ως κρίσιμοι διαμεσολαβητικοί κόμβοι, διευκολύνοντας τη διάχυση της οικονομικής δραστηριότητας σε ολόκληρο το παραγωγικό σύστημα της Κρήτης.

Πίνακας 4.3: Ταξινόμηση των κλάδων ανάλογα με τη θέση τους στο παραγωγικό δίκτυο της Περιφέρειας Κρήτης (2015)

		Η προς τα μπρος διασύνδεση	
		Χαμηλή (< 1)	Υψηλή (> 1)
Η προς τα πίσω διασύνδεση	Χαμηλή (< 1)	I. Γενικά ανεξάρτητοι <ul style="list-style-type: none"> • Ορυχεία, Ενέργεια και Νερό • Μεταποίηση • Κατασκευές • Ενημέρωση και επικοινωνία 	IV. Εξαρτώνται από τη χρήση <ul style="list-style-type: none"> • Γεωργία, δασοκομία και αλιεία • Διαχείριση ακίνητης περιουσίας
	Υψηλή (> 1)	III. Εξαρτώνται από την προσφορά <ul style="list-style-type: none"> • Επαγγελματικές, επιστημονικές και τεχνικές δραστηριότητες, και Διοικητικές και υποστηρικτικές δραστηριότητες • Δημόσια διοίκηση, Εκπαίδευση και Υγεία • Τέχνες, Λοιπές υπηρεσίες, Δραστηριότητες νοικοκυριών και Δραστηριότητες ετερόδικων οργανισμών 	II. Γενικά διασυνδεδεμένοι (βασικοί) <ul style="list-style-type: none"> • Χρηματοπιστωτικές και ασφαλιστικές δραστηριότητες

Πηγή: Υπολογισμοί συγγραφέων

Σημείωση: Η πρώτη τιμή στις παρενθέσεις αφορά τους δείκτες για τις προς τα πίσω διασυνδέσεις, ενώ η δεύτερη τους δείκτες για τις προς τα μπρος.

4.4 Πολλαπλασιαστές προϊόντος και απασχόλησης

Στη συνέχεια, η ανάλυση εστιάζεται στις πολλαπλασιαστικές επιδράσεις που απορρέουν από τη μεταβολή της αυτόνομης ζήτησης (Πλαίσιο 4.2). Η εξέταση του εν λόγω ζητήματος γίνεται όχι μόνο για λόγους πληρότητας, αλλά και για να διασφαλιστεί η εσωτερική συνοχή του θεωρητικού πλαισίου που υιοθετήθηκε. Η συγκεκριμένη προσέγγιση επιβάλλει μια διεύρυνση της έως τώρα οπτικής πέρα από τις τεχνικές συνθήκες παραγωγής, όπως αυτές αποτυπώνονται στις εισροές-εκροές και στις τεχνολογικές σχέσεις μεταξύ κλάδων, ενσωματώνοντας και κοινωνικές παραμέτρους που διαμορφώνουν τη ζήτηση. Με αυτόν τον τρόπο, επιχειρείται μια περισσότερο ολιστική κατανόηση των μηχανισμών που καθορίζουν την κλαδική και τη συνολική οικονομική δυναμική.

Πλαίσιο 4.2: Κανονικοποιημένοι δείκτες της προς τα πίσω και της προς τα μπρος διασύνδεσης

Η έννοια του πολλαπλασιαστή που χρησιμοποιείται στην παρούσα διερεύνηση συγκροτήθηκε θεωρητικά και αναλυτικά βάσει των Metcalfe & Steedman (1981), Kurz (1985) και Mariolis (2008). Περιέχει ως ειδικές περιπτώσεις τον κείνσιανό πολλαπλασιαστή(ές) της συνήθους μακροοικονομικής θεωρίας και τους πολλαπλασιαστές της παραδοσιακής ανάλυσης εισροών-εκροών (βλ., για παράδειγμα, Miller & Blair [2009], κεφ. 4). Ο εν λόγω πολλαπλασιαστής δεν συνιστά βαθμωτό μέγεθος αλλά τετραγωνική μήτρα των κλάδων της οικονομίας, τα στοιχεία της οποίας εξαρτώνται από τις τεχνικές συνθήκες παραγωγής, την κατανομή του εισοδήματος (τις τιμές των εμπορευμάτων), τις ροπές προς αποταμίευση ανά μορφή εισοδήματος και τις συνθέσεις της κατανάλωσης ανά μορφή εισοδήματος. Για μια επισκόπηση των μετρήσεων των πολλαπλασιαστών μέσω της ανάλυσης εισροών-εκροών για την ελληνική οικονομία, βλ. Backinezos et al. (2020) και Ντεμίρογλου (2022), ενώ για κριτικές παρατηρήσεις επί του θεωρητικού πλαισίου, βλ. Mariolis & Ntemiroglou (2023).

Η βασική εξίσωση που προκύπτει από αυτή την ανάλυση είναι:

$$\mathbf{y} = \mathbf{\Pi d}$$

όπου $\mathbf{\Pi}$ είναι η μήτρα των πολλαπλασιαστών που συνδέουν το διάνυσμα της αυτόνομης ζήτησης (κρατικές δαπάνες, επενδύσεις και εξαγωγές), \mathbf{d} , με το διάνυσμα του καθαρού προϊόντος, \mathbf{y} .

Με βάση τη μήτρα $\mathbf{\Pi}$, εξάγουμε τον πολλαπλασιαστή που συνδέει την αυτόνομη ζήτηση με τα επίπεδα συνολικής απασχόλησης ως:

$$\mathbf{L} = \mathbf{\Lambda \Pi d}$$

όπου το $\mathbf{\Lambda \Pi}$ υποδηλώνει τη μήτρα των πολλαπλασιαστών απασχόλησης που συνδέει την αυτόνομη ζήτηση με το διάνυσμα της κλαδικής απασχόλησης, \mathbf{L} και $\mathbf{\Lambda}$ τη μήτρα των άμεσων και έμμεσων απαιτήσεων εργασίας ανά μονάδα καθαρής παραγωγής για κάθε εμπόρευμα.

Η παρούσα ανάλυση εστιάζει και στον καθορισμό των χαρακτηριστικών των βασικών κλάδων που είναι απαραίτητοι για την οικονομική ανάπτυξη, τη δημιουργία θέσεων εργασίας και την αύξηση της παραγωγικότητας της εργασίας. Ως εκ τούτου, ένας κλάδος μπορεί να θεωρηθεί «κλάδος-κλειδί» εάν παρουσιάζει πολλαπλασιαστές προϊόντος και απασχόλησης άνω του μέσου όρου της περιφέρειας. Αυτοί οι κλάδοι θεωρούνται κατάλληλοι για βραχυπρόθεσμες πολιτικές ζήτησης, με στόχο την τόνωση της ανάπτυξης και της απασχόλησης. Ο προσδιορισμός των εν λόγω κλάδων είναι ζωτικής σημασίας για τη χάραξη πολιτικής, καθώς μπορούν να χρησιμοποιηθούν για την υλοποίηση στοχευμένων πολιτικών προς ενίσχυση της οικονομικής ανάπτυξης και των ευκαιριών απασχόλησης βραχυπρόθεσμα. Οι βραχυπρόθεσμες πολιτικές μπορούν να στοχεύουν στη δημιουργία ζήτησης για τους κλάδους-κλειδιά, αυξάνοντας το επίπεδο παραγωγής και δημιουργώντας έτσι νέες θέσεις απασχόλησης.

Οι κλάδοι για τη χάραξη *μακροπρόθεσμης* διαρθρωτικής πολιτικής προσδιορίζονται με βάση έναν λόγο του πολλαπλασιαστή προϊόντος προς την απασχόληση πάνω από τον μέσο όρο της οικονομίας της Περιφέρειας, ο οποίος είναι ενδεικτικός για την παραγωγικότητα της εργασίας κάθε προϊόντος. Έτσι, οι κλάδοι που προορίζονται για μακροπρόθεσμες διαρθρωτικές πολιτικές θα πρέπει να θεωρούνται μέρος ενός ευρύτερου στρατηγικού σχεδίου που αποσκοπεί στη βελτίωση της παραγωγικότητας και της ανταγωνιστικότητας της οικονομίας.

4.5 Πολλαπλασιαστές προϊόντος και απασχόλησης της Κρήτης

Η εφαρμογή της ανάλυσης εισροών-εκροών στα διαθέσιμα στοιχεία για την Περιφέρεια Κρήτης για το έτος 2015 οδηγεί στον υπολογισμό των πολλαπλασιαστών προϊόντος και απασχόλησης για τους βασικούς κλάδους της περιφερειακής οικονομίας. Οι πολλαπλασιαστές αυτοί αποτυπώνουν τη συνολική επίδραση που ασκεί μια μεταβολή της αυτόνομης τελικής ζήτησης στο συνολικό προϊόν και στην απασχόληση της οικονομίας, λαμβάνοντας υπόψη τις διακλαδικές αλληλεξαρτήσεις που περιγράφονται από τους ενιαίους πίνακες εισροών-εκροών.

Στον Πίνακα 4.4 παρουσιάζονται οι πολλαπλασιαστές προϊόντος και απασχόλησης για τις βασικές κατηγορίες των κλάδων της Κρήτης, σύμφωνα με την ταξινόμηση της ΕΛΣΤΑΤ. Ενδεικτικά, μια αύξηση (ή μείωση) κατά μία νομισματική μονάδα της αυτόνομης ζήτησης στον κλάδο Γεωργία, δασοκομία και αλιεία συνεπάγεται αύξηση (ή μείωση) κατά 0,89 μονάδες στο συνολικό προϊόν της περιφερειακής οικονομίας, ενώ ταυτόχρονα προκαλεί μεταβολή της απασχόλησης κατά 45,52 θέσεις εργασίας. Οι υπόλοιπες γραμμές του πίνακα διαβάζονται με τον ίδιο τρόπο.

Πίνακας 4.4: Πολλαπλασιαστές προϊόντος και απασχόλησης για τους κλάδους της Περιφέρειας Κρήτης (2015)

Κατηγορία ΕΛΣΤΑΤ	Κλάδος	Πολλαπλασιαστής προϊόντος	Πολλαπλασιαστής απασχόλησης
A	Γεωργία, δασοκομία και αλιεία	0,89	45,51
B, Δ, E	Ορυχεία, Ενέργεια και Νερό	0,78	12,38
Γ	Μεταποίηση	0,60	9,21
ΣΤ	Κατασκευές	0,78	15,70
Z, Η, Θ	Εμπόριο, Μεταφορές, Καταλύματα και Εστίαση	0,96	18,21
I	Ενημέρωση και επικοινωνία	0,88	10,19
K	Χρηματοπιστωτικές και ασφαλιστικές δραστηριότητες	1,12	14,26
Λ	Διαχείριση ακίνητης περιουσίας	1,01	1,39

Κατηγορία ΕΛΣΤΑΤ	Κλάδος	Πολλαπλασιαστές προϊόντος	Πολλαπλασιαστές απασχόλησης
Μ, Ν	Επαγγελματικές, επιστημονικές και τεχνικές δραστηριότητες, και Διοικητικές και υποστηρικτικές δραστηριότητες	1,15	23,44
Ξ, Ο, Π	Δημόσια διοίκηση, Εκπαίδευση και Υγεία	1,26	29,61
Ρ, Σ, Τ, Υ	Τέχνες, Λοιπές υπηρεσίες, Δραστηριότητες νοικοκυριών και Δραστηριότητες ετερόδικων οργανισμών	1,35	47,07

Πηγή: Υπολογισμοί συγγραφέων

Σημείωση: Ο μέσος όρος του πολλαπλασιαστή προϊόντος για το σύνολο της οικονομίας της Κρήτης ανέρχεται σε 0,98, ενώ ο αντίστοιχος μέσος όρος του πολλαπλασιαστή απασχόλησης σε 20,63.

Από τον Πίνακα 4.4 προκύπτει ότι οι κλάδοι με πολλαπλασιαστές προϊόντος υψηλότερους από τον μέσο όρο της περιφερειακής οικονομίας εντοπίζονται μόνο στον τομέα των υπηρεσιών: Χρηματοπιστωτικές και ασφαλιστικές δραστηριότητες, Διαχείριση ακίνητης περιουσίας, Επαγγελματικές, επιστημονικές, και τεχνικές δραστηριότητες, και Διοικητικές και υποστηρικτικές δραστηριότητες, Δημόσια διοίκηση, Εκπαίδευση και Υγεία και Τέχνες, Λοιπές υπηρεσίες, Δραστηριότητες νοικοκυριών και Δραστηριότητες ετερόδικων οργανισμών. Οι κλάδοι αυτοί εμφανίζουν αυξημένη ικανότητα διάχυσης της ζήτησης στο σύνολο της οικονομίας. Παράλληλα, οι υψηλότεροι πολλαπλασιαστές απασχόλησης εμφανίζονται στους κλάδους: Γεωργία, δασοκομία και αλιεία, Επαγγελματικές, επιστημονικές και τεχνικές δραστηριότητες, και Διοικητικές και υποστηρικτικές δραστηριότητες, Δημόσια διοίκηση, Εκπαίδευση και Υγεία καθώς και Τέχνες, Λοιπές υπηρεσίες, Δραστηριότητες νοικοκυριών και Δραστηριότητες ετερόδικων οργανισμών. Σημειώνεται ότι οι τρεις τελευταίοι κλάδοι εμφανίζουν ταυτόχρονα πολλαπλασιαστές απασχόλησης και προϊόντος πάνω από τον μέσο όρο της Περιφέρειας.

Από τον Πίνακα 4.5 προκύπτει ότι ο πρωτογενής τομέας χαρακτηρίζεται από υψηλή ένταση εργασίας, καθώς εμφανίζει πολλαπλασιαστές απασχόλησης άνω του περιφερειακού μέσου όρου. Αντίθετα, ο δευτερογενής τομέας παρουσιάζει χαμηλότερους πολλαπλασιαστές τόσο προϊόντος όσο και απασχόλησης. Οι υπηρεσίες, όπως αναμενόταν, εμφανίζουν πολλαπλασιαστές προϊόντος και απασχόλησης υψηλότερους από τον μέσο όρο της οικονομίας της Κρήτης, επιβεβαιώνοντας τον κομβικό τους ρόλο στη διαμόρφωση της περιφερειακής αναπτυξιακής δυναμικής.

Πίνακας 4.5: Πολλαπλασιαστές προϊόντος και απασχόλησης για τους βασικούς τομείς της Περιφέρειας Κρήτης (2015)

Τομέας	Πολλαπλασιαστής προϊόντος	Πολλαπλασιαστής απασχόλησης
Πρωτογενής	0,89	45,52
Βιομηχανικά προϊόντα	0,73	12,43
Υπηρεσίες	1,10	24,65

Πηγή: Υπολογισμοί συγγραφέων

Σημείωση: Ο μέσος όρος του πολλαπλασιαστή προϊόντος για το σύνολο της οικονομίας της Κρήτης ανέρχεται σε 0,98, ενώ ο αντίστοιχος μέσος όρος του πολλαπλασιαστή απασχόλησης σε 20,63.

Ωστόσο, η αξιολόγηση των κλάδων με όρους διαρθρωτικής πολιτικής απαιτεί τη χρήση δεικτών παραγωγικότητας, οι οποίοι ορίζονται ως ο λόγος του πολλαπλασιαστή προϊόντος προς τον πολλαπλασιαστή απασχόλησης. Οι δείκτες αυτοί παρουσιάζονται στον Πίνακα 4.6.

Πίνακας 4.6: Δείκτες παραγωγικότητας για τους βασικούς τομείς της Περιφέρειας Κρήτης (2015)

Τομέας	Δείκτης παραγωγικότητας
Πρωτογενής	0,017
Βιομηχανικά προϊόντα	0,06
Υπηρεσίες	0,04

Πηγή: Υπολογισμοί συγγραφέων

Σημείωση: Ο μέσος δείκτης παραγωγικότητας της Κρήτης –εξαιρουμένου του κλάδου Λ (Διαχείριση ακίνητης περιουσίας), ο οποίος εμφανίζει ακραίες τιμές– ανέρχεται σε 0,054.

Τα αποτελέσματα δείχνουν ότι η βιομηχανία εμφανίζει δείκτες παραγωγικότητας υψηλότερους από τον μέσο όρο της περιφερειακής οικονομίας, οι υπηρεσίες είναι κάτω από τον μέσο όρο, ενώ ο πρωτογενής τομέας υπολείπεται σημαντικά. Η ανάλυση εξειδικεύεται περαιτέρω σε επίπεδο επιμέρους κλάδων μέσω των δεικτών παραγωγικότητας που παρουσιάζονται στον Πίνακα 4.7.

Πίνακας 4.7: Δείκτες παραγωγικότητας για τους κλάδους της Περιφέρειας Κρήτης (2015)

Κατηγορία ΕΛΣΤΑΤ	Κλάδος	Δείκτης παραγωγικότητας
A	Γεωργία, δασοκομία και αλιεία	0,02
B, Δ, E	Ορυχεία, Ενέργεια και Νερό	0,06
Γ	Μεταποίηση	0,07
ΣΤ	Κατασκευές	0,05
Z, Η, Θ	Εμπόριο, Μεταφορές, Καταλύματα και Εστίαση	0,05
I	Ενημέρωση και επικοινωνία	0,09
K	Χρηματοπιστωτικές και ασφαλιστικές δραστηριότητες	0,08
Λ	Διαχείριση ακίνητης περιουσίας	0,73
M, N	Επαγγελματικές, επιστημονικές, και τεχνικές δραστηριότητες, και Διοικητικές και υποστηρικτικές δραστηριότητες	0,05
Ξ, Ο, Π	Δημόσια διοίκηση, Εκπαίδευση και Υγεία	0,04
P, Σ, Τ, Υ	Τέχνες, Λοιπές υπηρεσίες, Δραστηριότητες νοικοκυριών και Δραστηριότητες ετερόδικων οργανισμών	0,03

Πηγή: Υπολογισμοί συγγραφέων

Σημείωση: Ο μέσος δείκτης παραγωγικότητας της Κρήτης –εξαιρουμένου του κλάδου Λ (Διαχείριση ακίνητης περιουσίας), ο οποίος εμφανίζει ακραίες τιμές– ανέρχεται σε 0,054.

Από τον Πίνακα 4.7 προκύπτει ότι οι κλάδοι με υψηλή παραγωγικότητα στην Κρήτη είναι κυρίως τα Ορυχεία, η Ενέργεια και το Νερό, η Μεταποίηση, το Εμπόριο, οι Μεταφορές, τα Καταλύματα και η Εστίαση, η Ενημέρωση και επικοινωνία, καθώς και οι Χρηματοπιστωτικές και ασφαλιστικές δραστηριότητες. Τα ευρήματα αυτά υπογραμμίζουν την ανάγκη για στοχευμένες διαρθρωτικές πολιτικές που θα συνδυάζουν την ενίσχυση της απασχόλησης με τη βελτίωση της παραγωγικής αποδοτικότητας της περιφερειακής οικονομίας της Κρήτης.

5. Η κατάσταση της αγοράς εργασίας

Η εξέλιξη της αγοράς εργασίας στην Κρήτη την τελευταία δεκαπενταετία ακολουθεί μια φαινομενικά θετική τροχιά: αύξηση της απασχόλησης, σημαντική αποκλιμάκωση της ανεργίας και βελτιούμενες επιδόσεις σε σύγκριση με τον εθνικό μέσο όρο σε βασικούς δείκτες. Ωστόσο, μια πιο προσεκτική ανάγνωση των δεδομένων δείχνει ότι η βελτίωση αφενός είναι άνιση και αφετέρου συνοδεύεται από υποχωρήσεις σε ποιοτικά χαρακτηριστικά της απασχόλησης, περιορίζοντας τα οφέλη για τον κόσμο της εργασίας.

Η περιφερειακή οικονομία και απασχόληση στηρίζεται σταθερά στον τριτογενή τομέα και ιδιαίτερα στον τουρισμό, ο οποίος λειτουργεί ως κύριος μοχλός απορρόφησης της εργατικής δύναμης αλλά και ως κινητήρια δύναμη της εντατικοποίησης της εργασίας, της προσωρινότητας και της επισφάλειας των συμβάσεων. Όπως αναλύεται στη συνέχεια, η αύξηση της μισθωτής απασχόλησης και εν γένει η αύξηση της απασχόλησης, η οποία προέρχεται κυρίως από τον τομέα των υπηρεσιών, δεν συνάδουν με ένα παραγωγικό πρότυπο που διασφαλίζει σταθερότητα, επαρκές εισόδημα και ουσιαστική αξιοποίηση της γνώσης και των δεξιοτήτων του ανθρώπινου δυναμικού.

Ως σκοπός του κεφαλαίου τίθεται η ανάλυση των συνθηκών απασχόλησης και της αγοράς εργασίας στην Περιφέρεια Κρήτης. Ανάλογα με τη διαθεσιμότητα των δεδομένων, επιχειρείται συγκριτική προσέγγιση μεταξύ της Κρήτης, της Αττικής, των λοιπών έντεκα περιφερειών και του συνόλου της χώρας για την περίοδο από την έναρξη της κρίσης (2009) έως σήμερα. Η δομή έχει ως εξής: πρώτα, επεξηγούνται τα βασικά διαρθρωτικά χαρακτηριστικά της απασχόλησης και η συνολική κατάσταση της αγοράς εργασίας· δεύτερον, αναλύονται η ποιότητα της απασχόλησης και οι όροι εργασίας· και τρίτον, εξετάζονται η εξειδίκευση και οι δεξιότητες της εργασίας. Στη βάση της ανάλυσης εξάγονται συμπεράσματα και διατυπώνεται ένα πλαίσιο προτάσεων στο καταληκτικό κεφάλαιο της μελέτης.

5.1 Δομικά χαρακτηριστικά: Εργατικό δυναμικό, απασχόληση και ανεργία

5.1.1 Εργατικό δυναμικό

Στον Πίνακα 5.1 παρουσιάζονται στοιχεία σχετικά με τον οικονομικά ενεργό πληθυσμό (δεκαπέντε ετών και άνω) ή, διαφορετικά, με το εργατικό δυναμικό στην Περιφέρεια Κρήτης σε σύγκριση με άλλες περιφέρειες και το σύνολο της χώρας. Στην Κρήτη, ο αριθμός των ατόμων που ανήκει στο εργατικό δυναμικό ανέρχεται σε 282,9 χιλ. άτομα το 2024 και είναι αυξημένος κατά 2,5% από το 2015. Η Περιφέρεια, την περίοδο 2015-2024, συμμετέχει σταθερά κατά περίπου 6% στο εργατικό δυναμικό της χώρας. Σε αντίθεση με την Κρήτη όπου το εργατικό δυναμικό αυξάνεται, η Αττική και οι λοιπές έντεκα περιφέρειες παρουσιάζουν αρνητική μεταβολή στο σύνολο της περιόδου (ποσοστό μείωσης 2,2% και 0,7%, αντίστοιχα). Συνολικά, στη χώρα παρατηρείται μείωση του εργατικού δυναμικού 1,1%.

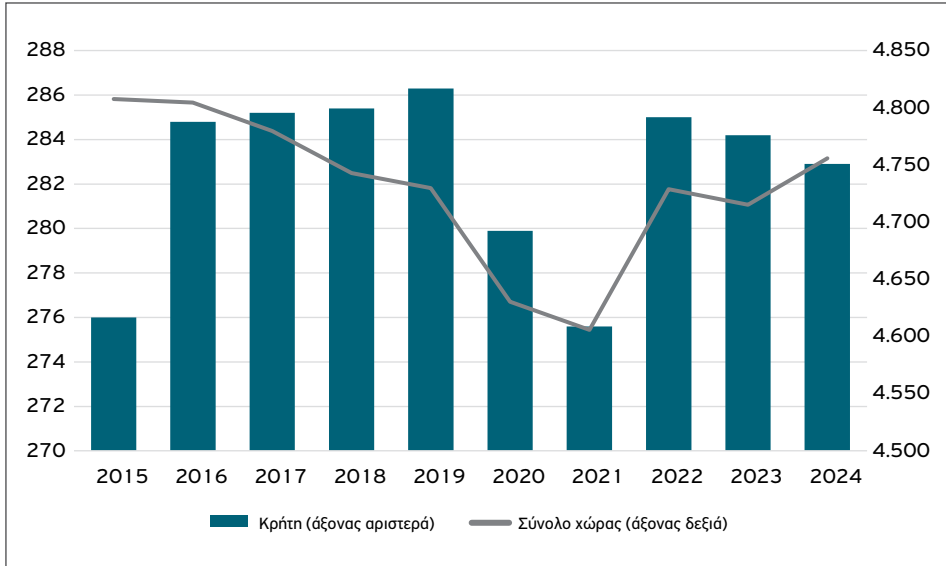
Πίνακας 5.1: Εργατικό δυναμικό, σύγκριση Περιφέρειας Κρήτης, λοιπών περιφερειών και του συνόλου χώρας (2015 και 2024)

Περιφέρειες/ Σύνολο χώρας	2015	2024	Συμμετοχή (%)	
	(χιλ. άτομα)		2015	2024
Αττική	1.785,0	1.746,3	37,1	36,7
Λοιπές περιφέρειες	2.746,7	2.726,7	57,1	57,3
Κρήτη	276,0	282,9	5,7	5,9
Σύνολο χώρας	4.807,7	4.755,8	100	100

Πηγή: Eurostat (επεξεργασία συγγραφέων)

Εξετάζοντας περαιτέρω την ανά έτος διαχρονική εξέλιξη του δείκτη, διαπιστώνεται ότι η αύξηση δεν είναι συνεχής και ότι η δυναμική εξασθενεί. Όπως φαίνεται στο Διάγραμμα 5.1, σχετικά γρήγορη άνοδος σημειώνεται το δεύτερο μισό της δεκαετίας 2010, ενώ την επόμενη διετία η κάμψη είναι εμφανής και εύλογη λόγω της κρίσης της πανδημίας COVID-19, που ξέσπασε το 2020. Ο αριθμός των ατόμων που ανήκουν στο εργατικό δυναμικό αυξάνεται από 276 χιλ. άτομα σε 286,3 χιλ. άτομα, κατά 3,7% την περίοδο 2015-2019, ενώ στο σύνολο της χώρας καταγράφεται μείωση 1,6% (από 4.807,7 χιλ. άτομα σε 4.729,9 χιλ. άτομα). Έπειτα από μια απότομη άνοδο το 2022, ακολουθεί και πάλι πτώση. Τελικά, το 2024 στην Κρήτη ο δείκτης ανέρχεται σε επίπεδα χαμηλότερα σε σχέση με το 2019 λίγο πριν την έναρξη της κρίσης της πανδημίας (286,3 χιλ. άτομα). Μεταξύ των ετών 2020-2024 η αύξηση είναι πάντως περιορισμένη, μόλις στο 1%, ενώ στη χώρα η αύξηση τώρα είναι της τάξης του 3%.

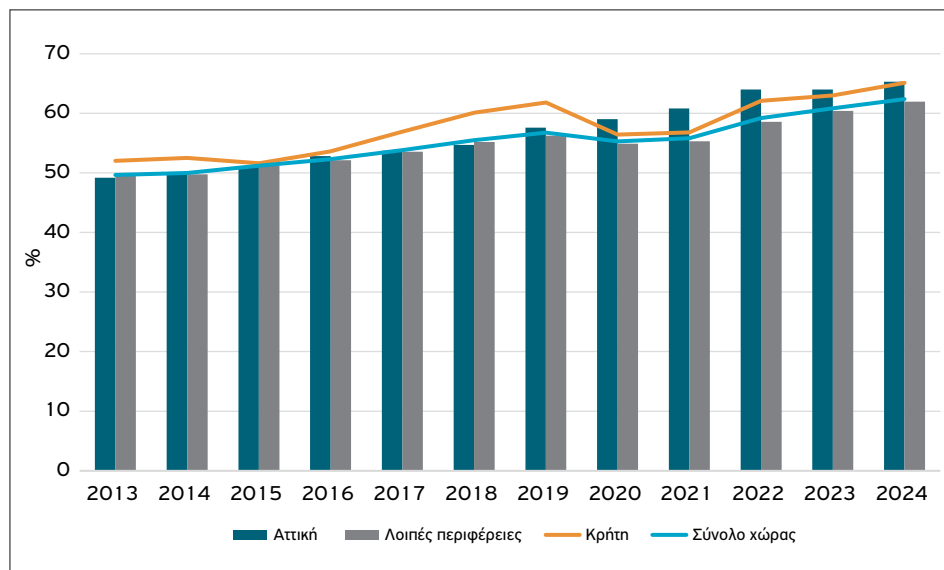
Διάγραμμα 5.1: Εξέλιξη του εργατικού δυναμικού, σύγκριση της Περιφέρειας Κρήτης και της χώρας, 2015-2024 (χιλ. άτομα)

Πηγή: Eurostat (επεξεργασία συγγραφέων)

5.1.2 Ποσοστό απασχόλησης

Το ποσοστό απασχόλησης, επίσης, γνωρίζει θετική μεταβολή στην Κρήτη παρά τις έντονες διακυμάνσεις και τη σημαντική επίδραση της πανδημίας. Όπως αποτυπώνεται και στο Διάγραμμα 5.2, διατηρείται σε υψηλότερο επίπεδο, τόσο σε σχέση με τη χώρα όσο και με την Αττική και τις λοιπές περιφέρειες. Συγκεκριμένα, το 2024 το ποσοστό των απασχολουμένων στο σύνολο του πληθυσμού ηλικίας 15-64 σημειώνει άνοδο κατά περίπου 13 ποσοστιαίες μονάδες (π.μ.) σε σχέση με το 2013. Το ίδιο έτος (2024) ανέρχεται σε 65,3% στην Αττική, 61,9% στις λοιπές περιφέρειες και 62,4% στο σύνολο της χώρας.

Διάγραμμα 5.2: Εξέλιξη του ποσοστού (%) απασχόλησης, σύγκριση της Περιφέρειας Κρήτης, των λοιπών περιφερειών και της χώρας (2013-2024)

Πηγή: Eurostat (επεξεργασία συγγραφέων)

Επιλέγοντας ως δείκτη τον ετήσιο μέσο όρο του ποσοστού απασχόλησης την περίοδο αναφοράς και εστιάζοντας ανά φύλο, διαπιστώνουμε, επίσης, ότι το ποσοστό απασχόλησης στην Κρήτη κινείται διαχρονικά σε υψηλότερα επίπεδα. Η Περιφέρεια εμφανίζει θετική επίδοση, ωστόσο με φθίνουσα δυναμική μετά την κρίση της πανδημίας COVID-19. Σε ό,τι αφορά ειδικότερα το σύνολο και τα δύο φύλα, η συμμετοχή στην απασχόληση αυξάνεται κατά 9,8 ποσοστιαίες μονάδες την περίοδο 2013-2019 και κατά 8,7 ποσοστιαίες μονάδες την περίοδο 2020-2024.

Παράλληλα, όπως παρουσιάζεται στον Πίνακα 5.2, τα μέσα ετήσια ποσοστά για τα δύο φύλα δείχνουν ότι επικρατεί μια πιο ισορροπημένη κατάσταση στην αγορά εργασίας στην Κρήτη συγκριτικά με τη χώρα. Το μέσο ετήσιο ποσοστό της περιόδου 2013-2024 στην Κρήτη ανέρχεται στο 49% για τις γυναίκες και στο 66,4% για τους άνδρες. Το «έμφυλο χάσμα» είναι σημαντικό (περίπου 15-20 ποσοστιαίες μονάδες), ενώ, όπως αναμενόταν, η συμμετοχή των ανδρών στην απασχόληση υπερτερεί έναντι αυτής των γυναικών. Αυτό, εξάλλου, ισχύει όχι μόνο στην Κρήτη αλλά και σε άλλες περιφέρειες της χώρας. Παρ' όλα αυτά, σημαντικό εύρημα είναι ότι το μέσο ετήσιο ποσοστό απασχόλησης για τις γυναίκες στην Κρήτη ανέρχεται περίπου στο ίδιο επίπεδο με αυτό της Αττικής (49,6%), ενώ ξεπερνά σαφώς τον δείκτη των λοιπών περιφερειών και της χώρας συνολικά. Επίσης, στην Κρήτη καταγράφεται το ψηλότερο ποσοστό απασχόλησης στους άνδρες (66,4%) σε σχέση με την Αττική (64,4%), τις λοιπές περιφέρειες (65%) και το σύνολο της χώρας (65,1%). Τα παραπάνω καταδεικνύουν ότι στην Κρήτη, συγκριτικά

με άλλες περιοχές της χώρας, παρατηρείται στην αγορά εργασίας μια σχετικά αυξημένη παρουσία των ανδρών, αλλά κυρίως των γυναικών.

Πίνακας 5.2: Μέσο ετήσιο ποσοστό (%) απασχόλησης στο σύνολο και ανά φύλο, σύγκριση της Περιφέρειας Κρήτης, των λοιπών περιφερειών και της χώρας (2013-2024)

Περιοχή	Σύνολο	Γυναίκες	Άνδρες
Αττική	56,8	49,6	64,4
Λοιπές περιφέρειες	54,9	44,6	65,0
Κρήτη	57,7	49,0	66,4
Σύνολο χώρας	55,2	45,3	65,1

Πηγή: Eurostat (επεξεργασία συγγραφέων)

5.1.3 Τομεακή διάρθρωση της απασχόλησης

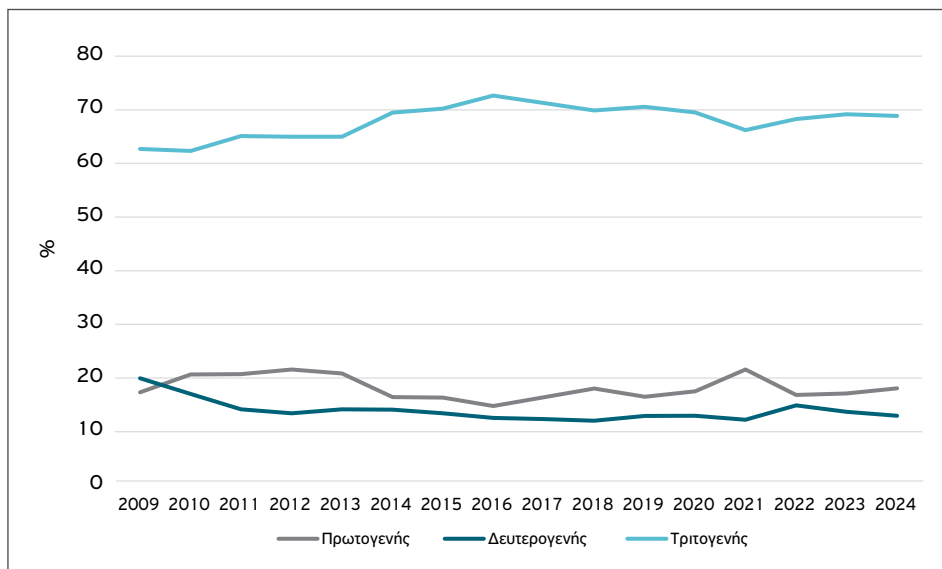
Σε ό,τι αφορά την τομεακή διάρθρωση της απασχόλησης στην Κρήτη, ο τριτογενής τομέας πρωταγωνιστεί σταθερά. Το 2024 προσφέρει το 68,9% της απασχόλησης, σημειώνοντας σημαντική αύξηση (6,1 ποσοστιαίες μονάδες) την περίοδο 2009-2024. Παρ' όλα αυτά, οι διακυμάνσεις είναι φανερές σε όλη τη διάρκεια της παρατεταμένης-διπλής κρίσης (οικονομικής-πανδημικής). Ένα σημαντικό εύρημα, όπως αποτυπώνεται στο Διάγραμμα 5.3, είναι ότι η απασχόληση στον τριτογενή τομέα «ακμάζει» την περίοδο της βαθύτερης ύφεσης της οικονομίας. Η μέγιστη συνεισφορά του τριτογενούς τομέα (72,7%) καταγράφεται το 2016, ενώ η ελάχιστη (62,3%) το 2010, σχεδόν κατά την έναρξη της δημοσιονομικής κρίσης. Ωστόσο, αυτή η «ακμή» του τριτογενούς τομέα αποτελεί την άλλη όψη της υποχώρησης του δευτερογενούς τομέα.

Ο δευτερογενής τομέας, την περίοδο 2009-2024, μειώνει σωρευτικά τη συμμετοχή του στην απασχόληση κατά 4 ποσοστιαίες μονάδες (από 19,9% σε 13%). Η μείωση είναι αρκετά απότομη το 2010 αλλά και έντονη τα πρώτα χρόνια της κρίσης. Ωστόσο, από το 2011 έως και σήμερα η συμβολή του παραμένει σχετικά σταθερή, αντιπροσωπεύοντας ένα ποσοστό της τάξης περίπου του 13%-14%. Από την άλλη πλευρά, ο πρωτογενής τομέας γνωρίζει αύξηση από 17,3% σε 18,1%. Εδώ πρέπει να τονιστεί ένα δεύτερο σημαντικό εύρημα. Ήδη από το 2010, παρατηρείται ένας δομικός μετασχηματισμός της περιφερειακής αγοράς εργασίας, καθώς ο πρωτογενής τομέας ξεπερνά πλέον τον δευτερογενή σε ό,τι αφορά τη συμβολή στην απασχόληση (20,7% έναντι 17%).

Ο τριτογενής τομέας, ειδικότερα η ευρύτερη οικονομική δραστηριότητα του τουρισμού, όπως θα καταδειχθεί και στη συνέχεια, συγκρατεί την απασχόληση σε υψηλά επίπεδα και απορροφά τη μεγάλη πλειονότητα του εργατικού δυναμικού. Από την άλλη πλευρά, ο πρωτογενής τομέας κινείται, με ήπιες διακυμάνσεις, από ένα ελάχιστο 14,8% (2016) έως ένα μέγιστο 21,6% (2012). Παρότι δεν συμβάλλει δυναμικά στη δημιουργία απασχόλησης, προσφέρει 46,7 χιλ. θέσεις εργασίας, 13,2 χιλ. περισσότερες από τον δευτερογενή τομέα (2024). Ταυτόχρονα, δεν θα πρέπει να παραβλέπεται ο

ρόλος του ως πολύτιμη διέξοδος απασχόλησης για τον πληθυσμό της υπαίθρου και ως σημείο αναφοράς σε έναν δημογραφικά αποδυναμωμένο αγροτικό χώρο. Ο δευτερογενής τομέας βρίσκεται σε διαρθρωτική οπισθοχώρηση όσον αφορά τη συμμετοχή του στην απασχόληση, με σχετικά χαμηλό μέσο ποσοστό, όπως προαναφέρθηκε (κοντά στο 14%).

Διάγραμμα 5.3: Εξέλιξη του μεριδίου της απασχόλησης στους βασικούς τομείς οικονομικής δραστηριότητας στην Περιφέρεια της Κρήτης, 2009-2024 (%)

Πηγή: ΕΛΣΤΑΤ, Έρευνες Εργατικού Δυναμικού (επεξεργασία συγγραφέων)

5.1.4 Κλαδική κατανομή της απασχόλησης

Η κλαδική κατανομή της απασχόλησης σε επίπεδο χώρας, Περιφέρειας Κρήτης και λοιπών περιφερειών παρουσιάζεται στον Πίνακα 5.3. Σύμφωνα με τα στοιχεία, η Κρήτη, σε σχέση με το σύνολο της χώρας, εμφανίζει διαχρονικά υψηλότερο ποσοστό στον αγροτικό τομέα (γεωργία, δασοκομία, αλιεία), το οποίο, το 2024, ξεπερνά τις 7,1 ποσοστιαίες μονάδες. Επίσης, υψηλότερη κατά 5,2 ποσοστιαίες μονάδες είναι η συμμετοχή στην απασχόληση των κλάδων που αφορούν το εμπόριο, τα ξενοδοχεία, την αναψυχή-εστίαση, τις μεταφορές και τις επικοινωνίες. Τα παραπάνω αναδεικνύουν την τουριστική εξειδίκευση του νησιού, η οποία συμπληρώνεται με μια σχετικά ισχυρή αγροτική παραγωγική βάση. Αντίθετα, η απασχόληση στη βιομηχανία και την ενέργεια υπολείπεται κατά 4,7 ποσοστιαίες μονάδες σε σχέση με το σύνολο της χώρας, ενώ και η απασχόληση σε άλλους τομείς (π.χ. χρηματοπιστωτικές, επιχειρηματικές δραστηριότητες και άλλες υπηρεσίες) είναι σχετικά περιορισμένη.

Το 2024 η απασχόληση στην Περιφέρεια συγκεντρώνεται στους κλάδους που σχετίζονται με τον τουρισμό και το εμπόριο (38,2%), ενώ ακολουθούν οι «άλλες υπηρεσί-

ες» (22%) και ο αγροτικός τομέας (18,1%). Αξίζει να σημειωθεί ότι η Κρήτη εμφανίζει το υψηλότερο ποσοστό στην ομάδα κλάδων οικονομικής δραστηριότητας «εμπόριο, ξενοδοχεία, εστίαση, μεταφορές και επικοινωνίες» σε σχέση τόσο με την Αττική (34,1%), όσο και με τις λοιπές περιφέρειες (31,7%). Το 2009 η απασχόληση στους προαναφερθέντες κλάδους στην Κρήτη βρισκόταν στο ίδιο επίπεδο (33,6%), ειδικά συγκρίνοντας με την Αττική (33,9%), ενώ το 2024 η διαφορά μεταξύ των δύο διευρύνεται και φτάνει τις 4,1 ποσοστιαίες μονάδες.

Ωστόσο, πρέπει να σημειωθεί ότι οι κλάδοι που συνδέονται ευρύτερα με τον τουρισμό-εμπόριο, τα ξενοδοχεία, την εστίαση, τις μεταφορές και επικοινωνίες και μαζί οι κατασκευές (που συνδέονται άμεσα με την εκμετάλλευση και την ανάπτυξη ακινήτων, συχνά για τουριστική αξιοποίηση) προσφέρουν το 44%, δηλαδή σχεδόν το ήμισυ της απασχόλησης.

Η υποχώρηση της βιομηχανίας και των κατασκευών είναι αισθητή, παρότι δεν προκαλεί εντύπωση για δύο λόγους. Πρώτον, η αποβιομηχάνιση είναι μια γενική εθνική τάση στο πλαίσιο ενός έντονου οικονομικού μετασχηματισμού που ξεκινά πολύ πριν από την οικονομική κρίση (ενδεικτικά, Γιαννίτσας, 2025). Δεύτερον, οι κατασκευές έτσι κι αλλιώς είναι έντονα εξαρτημένες από την εξέλιξη και τα στάδια του οικονομικού κύκλου. Ειδικά, η υποχώρηση αυτού του τομέα είναι μεγαλύτερη, περίπου 5 ποσοστιαίες μονάδες την περίοδο 2009-2024, αντανακλώντας πιο άμεσα τις συνέπειες της οικονομικής κρίσης.

Πίνακας 5.3: Απασχολούμενοι κατά μεγάλες ομάδες κλάδων οικονομικής δραστηριότητας, σύγκριση της Περιφέρειας Κρήτης, των λοιπών περιφερειών και της χώρας, 2009 και 2024 (%)

Έτος	Περιοχή	Γεωργία, δασοκομία, αλιεία	Βιομηχανία, ενέργεια	Κατασκευές	Εμπόριο, ξενοδοχεία, εστίαση, μεταφορές και επικοινωνίες	Χρηματοπιστωτικές, επιχειρηματικές δραστηριότητες	Άλλες υπηρεσίες
2009	Αττική	0,9	14,0	7,4	33,9	15,0	28,8
	Λοιπές περιφέρειες	18,6	12,7	8,4	29,4	6,8	24,2
	Κρήτη	17,3	9,1	10,8	33,6	8,1	21,0
	Σύνολο χώρας	11,7	13,0	8,1	31,4	10,0	25,8
2024	Αττική	1,4	11,7	3,3	34,1	19,1	30,4
	Λοιπές περιφέρειες	16,5	12,7	4,9	31,7	8,5	25,7
	Κρήτη	18,1	7,3	5,7	38,2	8,6	22,0
	Σύνολο χώρας	11,0	12,0	4,3	33,0	12,4	27,2

Πηγή: ΕΛΣΤΑΤ, Έρευνες Εργατικού Δυναμικού (επεξεργασία συγγραφέων)

5.1.5 Θέση στην εργασία

Ως προς τη θέση στην εργασία, στην Κρήτη διαχρονικά παρατηρείται η ενίσχυση της μισθωτής απασχόλησης. Η συγκεκριμένη μορφή απασχόλησης είναι σταθερά η κυρίαρχη στην περιφερειακή αγορά εργασίας. Η πλειονότητα των απασχολουμένων είναι μισθωτοί, με το ποσοστό τους να αυξάνεται από 58,3% σε 61,4% την περίοδο 2009-2024. Παρ' όλα αυτά, όπως φαίνεται και στον Πίνακα 5.4, η παρουσία της μισθωτής εργασίας είναι λιγότερο ισχυρή σε σύγκριση με το σύνολο της χώρας, όπου τα αντίστοιχα ποσοστά ανέρχονται σε 64,7% και 69,3% αντίστοιχα.

Σημαντική είναι, επίσης, στην Κρήτη η αυτοαπασχόληση χωρίς προσωπικό, η οποία καλύπτει το 24,1% του συνόλου το 2009 και το 23,9% το 2024. Από την άλλη πλευρά, οι αυτοαπασχολούμενοι με προσωπικό συμμετέχουν με χαμηλότερο αλλά σταθερό ποσοστό, της τάξης του 10%. Εξαιρέση αποτελεί μόνο η μείωση που διαπιστώνεται εν μέσω της οικονομικής κρίσης (μείωση σε 7,7% το 2015). Πρόκειται για εξέλιξη που μπορεί να εξηγηθεί λόγω της γενικότερης οικονομικής κρίσης και της καταφυγής των επιχειρήσεων σε άρση της λειτουργίας ή στη δημοφιλή τακτική της «σμίκρυνσης» (downsizing-απολύσεις, περικοπές, στροφή σε εργολαβίες και μετατροπή συμβάσεων σε συμβάσεις ευέλικτης εργασίας), με σκοπό την επιβίωση και την ανάκαμψη της κερδοφορίας.

Συνοψίζοντας, αφενός με την ενίσχυση των θέσεων μισθωτής απασχόλησης και αφετέρου με την οριακή υποχώρηση της αυτοαπασχόλησης και της απασχόλησης στις οικογενειακές επιχειρήσεις ως βοηθών, παρατηρείται το φαινόμενο της έντασης της μισθωτής εργασίας («μισθωτοποίησης» της αγοράς εργασίας) στην Κρήτη, όπως και στη χώρα συνολικά.

Πίνακας 5.4: Κατανομή της απασχόλησης ανάλογα με τη θέση απασχόλησης, σύγκριση της Περιφέρειας Κρήτης και της χώρας, 2009-2024 (%)

Έτος	Περιοχή	Αυτοαπασχολούμενοι με προσωπικό	Αυτοαπασχολούμενοι χωρίς προσωπικό	Μισθωτοί	Βοηθοί στην οικογενειακή επιχείρηση
2009	Κρήτη	10,4	24,1	58,3	7,3
	Σύνολο χώρας	8,3	21,2	64,7	5,8
2015	Κρήτη	7,7	26,2	62,0	4,1
	Σύνολο χώρας	6,9	23,7	65,0	4,4
2020	Κρήτη	10,3	27,1	58,6	4,0
	Σύνολο χώρας	7,7	21,1	68,1	3,0
2024	Κρήτη	10,6	23,9	61,4	4,1
	Σύνολο χώρας	7,3	19,8	69,3	3,6

Πηγή: ΕΛΣΤΑΤ, Έρευνες Εργατικού Δυναμικού (επεξεργασία συγγραφέων)

5.1.6 Απασχόληση ανά τάξη μεγέθους στις επιχειρήσεις

Η κατανομή της απασχόλησης στις επιχειρήσεις ανά τάξη μεγέθους παρουσιάζεται στον Πίνακα 5.5, και πάλι σε μια σύγκριση της Κρήτης και του συνόλου της χώρας. Διαπιστώνεται ότι το μεγάλο μέρος της απασχόλησης (54,5%) το συνεισφέρουν οι πολύ μικρές επιχειρήσεις (micro-enterprises),¹⁴ δηλαδή αυτές με μέγεθος έως και 10 εργαζομένους. Μάλιστα, το ποσοστό είναι υψηλότερο σε σύγκριση με το σύνολο της χώρας (51%) το ίδιο έτος (2024). Ωστόσο, η απασχόληση στην εν λόγω κατηγορία εμφανίζει αξιοσημείωτη υποχώρηση. Είναι ενδεικτικό ότι το 2009 στην Κρήτη στις πολύ μικρές επιχειρήσεις απασχολούνταν το 71,3%.

Συνοπτικά, τα δεδομένα επιβεβαιώνουν την άρση λειτουργίας ή/και τη σύμπτυξη μικρότερων επιχειρήσεων σε μεγαλύτερες και παραπέμπουν στην αύξηση του μέσου μεγέθους των επιχειρήσεων, η οποία συγχρόνως είναι η άλλη όψη της ανόδου της μισθωτής εργασίας.

Εκτός από τις πολύ μικρές επιχειρήσεις, σημαντική συμμετοχή στην απασχόληση έχουν και οι μικρές επιχειρήσεις (με 12-19 εργαζόμενους). Το ίδιο έτος (2024) το ποσοστό στην Κρήτη φτάνει το 13,6% και είναι σχεδόν στο ίδιο επίπεδο με τη χώρα. Οι μεσαίου μεγέθους επιχειρήσεις (με 51 και άνω εργαζομένους) απορροφούν σχετικά μικρό μέρος της συνολικής απασχόλησης (περίπου 8%), το οποίο είναι αρκετά χαμηλότερο σε σχέση με τη χώρα (13%).

Πίνακας 5.5: Κατανομή της απασχόλησης ανά μέγεθος μονάδας επιχείρησης, σύγκριση της Περιφέρειας Κρήτης και της χώρας, 2009-2024 (%)

Έτος	Περιοχή	Έως και 10 άτομα	12 έως 19 άτομα	21 έως 49 άτομα	51 ή περισσότερα άτομα	Άγνωστος αριθμός, αλλά πάνω από 10 άτομα
2009	Κρήτη	71,3	9,6	7,4	7,6	4,1
	Σύνολο χώρας	63,4	10,3	7,3	10,5	8,5
2015	Κρήτη	64,7	8,2	8,4	12,4	6,3
	Σύνολο χώρας	60,1	9,9	7,4	14,0	8,6
2020	Κρήτη	64,6	9,9	7,7	11,0	6,8
	Σύνολο χώρας	53,7	9,6	9,2	17,2	10,2
2024	Κρήτη	54,5	13,6	9,7	7,8	14,3
	Σύνολο χώρας	51,0	13,4	11,4	13,0	11,2

Πηγή: ΕΛΣΤΑΤ, Έρευνες Εργατικού Δυναμικού (επεξεργασία συγγραφέων)

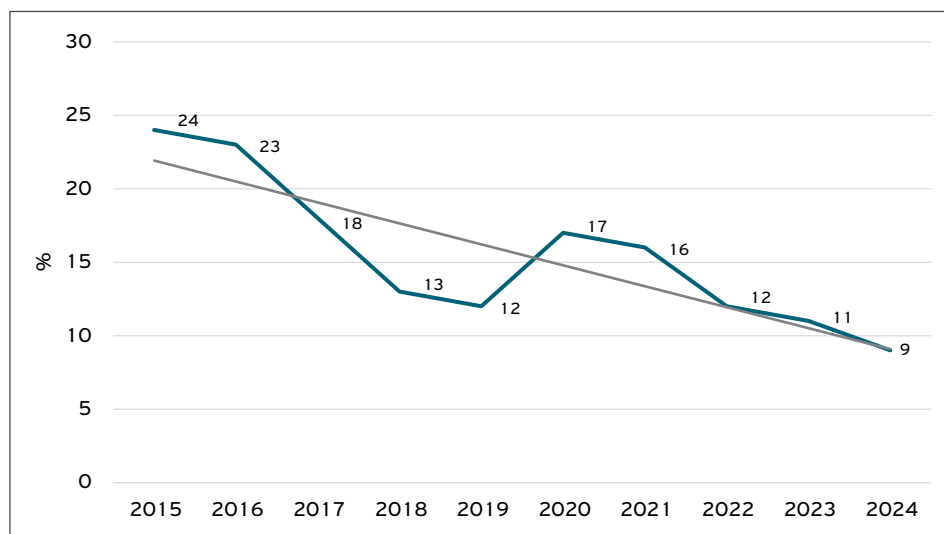
14 Βλ. και ορισμό της Ευρωπαϊκής Επιτροπής για το μέγεθος των επιχειρήσεων. Η ταξινόμηση των Μικρομεσαίων Επιχειρήσεων (ΜΜΕ) στην ΕΕ βασίζεται στη Σύσταση 2003/361/ΕΚ της Ευρωπαϊκής Ένωσης. Ως μεγάλες επιχειρήσεις νοούνται αυτές που έχουν περισσότερους από 250 εργαζομένους, ενώ στις Μικρομεσαίες Επιχειρήσεις εντάσσονται αυτές με έως 249 εργαζομένους.

5.1.7 Ανεργία

Όσον αφορά την ανεργία, που συνιστά κρίσιμη παράμετρο της αγοράς εργασίας, εξετάζεται ο γενικός δείκτης και, στη συνέχεια, διερευνώνται αφενός οι λόγοι που εξηγούν το πέρασμα ενός ατόμου στην ανεργία και αφετέρου η προέλευση των ανέργων ανά τομέα παραγωγής/οικονομικής δραστηριότητας.

Στην Κρήτη, την περίοδο 2015-2019, παρατηρείται μια ισχυρή αποκλιμάκωση της ανεργίας, καθώς το ποσοστό ανεργίας υποχωρεί σχεδόν στο μισό, από το 24% στο 12% (Διάγραμμα 5.4). Έπειτα από μια σύντομη «αναζωπύρωση» λόγω της πανδημίας, το 2024 περιορίζεται στο 9%, περίπου 1 ποσοστιαία μονάδα χαμηλότερα από τον εθνικό μέσο όρο.¹⁵

Διάγραμμα 5.4: Εξέλιξη του ποσοστού ανεργίας στην Περιφέρεια της Κρήτης, 2009-2024 (%)

Πηγή: ΕΛΣΤΑΤ, Έρευνες Εργατικού Δυναμικού και Eurostat (επεξεργασία συγγραφέων)

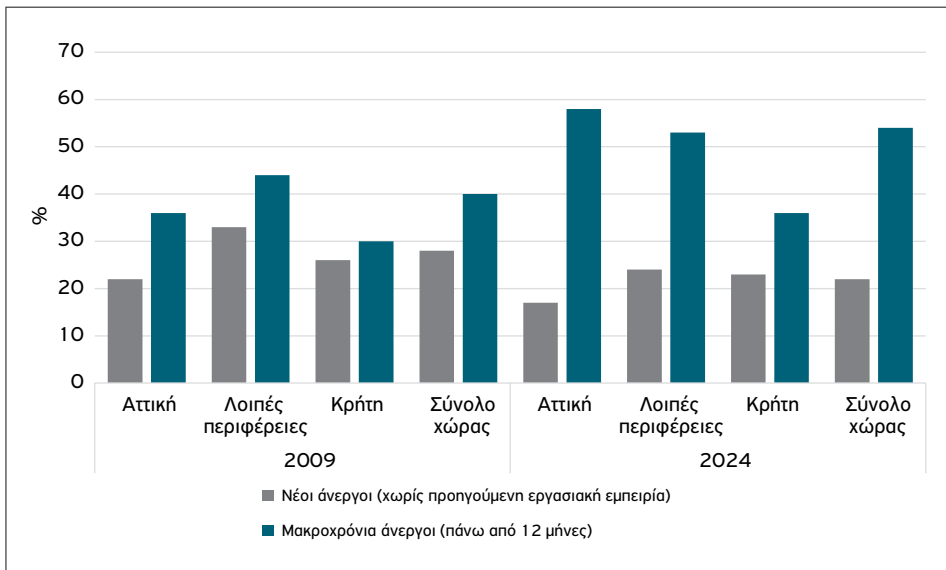
Η επίδοση αυτή αποτιμάται θετικά, ενώ μπορεί να εξηγηθεί από το γεγονός ότι την ίδια περίοδο, μετά την κρίση της πανδημίας, εξελίσσεται η επανεκκίνηση της οικονομίας και το απότομο άνοιγμα του τουρισμού. Παρ' όλα αυτά, η εξέλιξη του δείκτη δεν αρκεί

¹⁵ Ο δείκτης για την ελληνική οικονομία ανέρχεται στο 9,7% σύμφωνα με στοιχεία της ΕΛΣΤΑΤ που αναφέρονται στον Νοέμβριο κάθε έτους και παρατίθενται στο Δελτίο Τύπου με τίτλο «ΕΡΕΥΝΑ ΕΡΓΑΤΙΚΟΥ ΔΥΝΑΜΙΚΟΥ: Νοέμβριος 2025» (2/1/2026). Σε μια διαφορετική προσέγγιση, και πάλι βάσει των δεδομένων της ΕΛΣΤΑΤ, ο δείκτης ανεργίας μετά την εποχιακή προσαρμογή ανέρχεται σε μέσο μηνιαίο ποσοστό 9,9% το 2024. Βλ. και <https://www.statistics.gr/el/statistics/-/publication/SJ002/>

για την εξαγωγή ασφαλών συμπερασμάτων σχετικά με την κατάσταση της αγοράς εργασίας, την ποιότητα των νέων θέσεων απασχόλησης και τον βαθμό αξιοποίησης των δεξιοτήτων του ανθρώπινου δυναμικού, στοιχεία που εξετάζονται σε επόμενα υποκεφάλαια του παρόντος κεφαλαίου.

Ο αριθμός των ανέργων, σε απόλυτα μεγέθη, μειώνεται, την περίοδο 2009-2024, από 66,9 χιλ. άτομα σε 24,4 χιλ. Το πρόβλημα της ανεργίας πλήττει κυρίως τους μακροχρόνια ανέργους (άνεργοι για 12 μήνες και άνω), παρά τους νεοεισερχόμενους στην αγορά εργασίας. Ενδεικτικά, αναφέρεται ότι, τα έτη 2014 και 2015, ο αριθμός των μακροχρόνια ανέργων στην Κρήτη ανέρχεται σε 42,3 χιλ. άτομα, το οποίο αντιστοιχεί στο 63% του συνολικού αριθμού των ανέργων στην Περιφέρεια.

Διάγραμμα 5.5: Μακροχρόνια άνεργοι και νέοι άνεργοι, ως ποσοστό του συνόλου των ανέργων, σύγκριση της Περιφέρειας της Κρήτης, των λοιπών περιφερειών και της χώρας (2009 και 2024)

Πηγή: ΕΛΣΤΑΤ, Έρευνες Εργατικού Δυναμικού (επεξεργασία συγγραφέων)

Παρ' όλα αυτά, ακόμα και το φαινόμενο της μακροχρόνιας ανεργίας στην Κρήτη φαίνεται να ατονεί στην πορεία του χρόνου. Επίσης, φαίνεται να είναι πιο ήπιο σε σύγκριση με άλλες περιφέρειες και το σύνολο της χώρας. Όπως αποτυπώνεται στο Διάγραμμα 5.5, το ποσοστό της μακροχρόνιας ανεργίας το 2024 ανέρχεται στο 36% στην Κρήτη, και βρίσκεται σε αρκετά χαμηλότερο επίπεδο σε σχέση με το σύνολο της χώρας (54%), την Αττική (58%) και τις λοιπές περιφέρειες (53%). Σε ό,τι αφορά τους νέους ανέργους (άνεργοι χωρίς προηγούμενη εργασιακή εμπειρία), το ποσοστό στην Κρήτη το 2024 είναι της τάξης του 23%, περίπου στο ίδιο επίπεδο με το σύνολο της χώρας

και τις λοιπές περιφέρειες (22% και 24%, αντίστοιχα). Υπερβαίνει, ωστόσο, κατά 6 ποσοστιαίες μονάδες την Αττική, η οποία είναι η περιφέρεια με την καλύτερη επίδοση.

Τα παραπάνω οδηγούν στο συμπέρασμα ότι η μακροχρόνια ανεργία στην Κρήτη δεν αποτελεί σημαντικό πρόβλημα, τουλάχιστον σε σύγκριση με άλλες περιοχές της χώρας. Επίσης, η ανεργία των νεοεισερχόμενων φαίνεται να είναι σχετικά στάσιμη και πάντως κοντά στη μέση τιμή των λοιπών περιφερειών, εκτός της Αττικής.

5.1.8 Ο δείκτης «χαλαρότητα της αγοράς εργασίας»

Στη συνέχεια, εξετάζεται ο δείκτης «χαλαρότητα της αγοράς εργασίας» (labour market slack), ο οποίος είναι χρήσιμος για τη μέτρηση της υποαξιοποίησης της εργασίας ή, διαφορετικά, της ευρύτερης αχρησιμοποίητης προσφοράς εργασίας.¹⁶ Εκτός από τη «φανερή» ανεργία (βλ. δείκτη ανεργίας), αποτυπώνει και την «κρυμμένη» ανεργία, ενώ βοηθά και στην καλύτερη κατανόηση των συνεπειών της οικονομικής αστάθειας και των κρίσεων. Με λίγα λόγια, επιτρέπει τη διερεύνηση του βαθμού στον οποίο μια περιφερειακή ή εθνική οικονομία πλησιάζει τις συνθήκες πλήρους απασχόλησης.¹⁷ Όταν η χαλαρότητα υποχωρεί, η οικονομία έρχεται πιο κοντά στη συνθήκη πλήρους απασχόλησης.

Με βάση τα στοιχεία, ο δείκτης φθίνει, σε μια γενικευμένη τάση, τόσο στη χώρα όσο και στις επιμέρους περιφέρειες. Ειδικά στην Κρήτη, η μείωση της χαλαρότητας σε απόλυτους όρους είναι σημαντική, καθώς την περίοδο 2015-2024 ο αριθμός των ατόμων που εντάσσονται στο υποαξιοποιούμενο ανθρώπινο δυναμικό σχεδόν υποδιπλασιάζεται (από 90,3 χιλ. σε 40,6 χιλ.).

Η δυναμική μεταβολή του δείκτη εξετάζεται λαμβάνοντας ως έτος βάσης το 2015, και παρουσιάζεται στο Διάγραμμα 5.6. Τιμές άνω του 100 δείχνουν περισσότερη χαλαρότητα της αγοράς εργασίας σε σχέση με το 2015, ενώ τιμές κάτω του 100 δείχνουν «σύσφιξη».

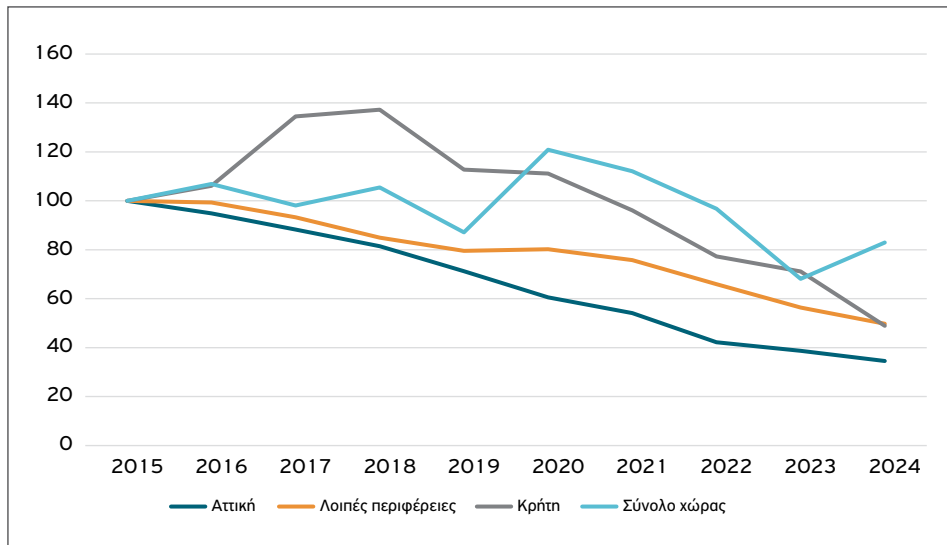
Σύμφωνα με τα στοιχεία, στη χώρα διαπιστώνεται μια γενική καθοδική τάση, με απότομη ένταση το 2020 λόγω της πανδημίας. Η αποκλιμάκωση είναι έντονη το διάστημα 2021-2023, ενώ το 2024 η επίδοση είναι 17 μονάδες χαμηλότερα από το 2015. Συμπερασματικά, στην αγορά εργασίας σε βάθος δεκαετίας, η πορεία προς την πλήρη απασχόληση, ύστερα από μια προσωρινή εκτροπή, είναι συνεχής, και η πρόοδος στην απορρόφηση του αναξιοποίητου ανθρώπινου δυναμικού είναι εμφανής.

¹⁶ Ο δείκτης της χαλαρότητας της αγοράς εργασίας μετράται ως το άθροισμα τεσσάρων διακριτών ομάδων, όπως: οι άνεργοι, οι μερικώς υποαπασχολούμενοι, τα άτομα που αναζητούν εργασία αλλά δεν είναι άμεσα διαθέσιμα να εργαστούν (ψάχνουν, αλλά δεν μπορούν να ξεκινήσουν εντός δύο εβδομάδων) και τα άτομα που είναι διαθέσιμα για εργασία αλλά που δεν αναζητούν (δεν κάνουν ενεργή αναζήτηση, όπως, για παράδειγμα, οι αποθαρρημένοι, οι οποίοι, όμως, θα αποδέχονταν μια εργασία αν τους προσφερόταν). Συνήθως υπολογίζεται ως το ποσοστό (%) σε μια ευρύτερη ομάδα του συνολικού πληθυσμού. Ο ορισμός, σύμφωνα με την Eurostat, στην εξής διεύθυνση: https://ec.europa.eu/eurostat/statistics-explained/index.php?title=Glossary:Labour_market_slack

¹⁷ Όπως οι τελευταίες νοούνται στη μακροοικονομική θεωρία, χωρίς να παραβλέπεται το γεγονός ότι παραμένει πάντα ένα «φυσικό ποσοστό ανεργίας».

Στην Αττική, αποτυπώνεται μια ξεκάθαρη, σχεδόν γραμμική και συνεχής πτώση από το 2015, ενώ στις λοιπές περιφέρειες η μείωση είναι, επίσης, συνεχόμενη, αν και πιο ήπια. Στην Κρήτη, αντιθέτως, οι διακυμάνσεις είναι έντονες. Αρχικά, την περίοδο 2016-2018, καταγράφεται αύξηση του δείκτη, με το μέγιστο (της τάξης του 137) να σημειώνεται το 2018, λίγο πριν από την κρίση της πανδημίας. Η αγορά εργασίας «ανακάμπτει» εκ νέου και ο δείκτης μειώνεται σε επίπεδα κάτω του 100 το 2021. Έπειτα από συνεχή πτώση, η επίδοση στις 49 μονάδες το 2024 δείχνει ότι η χαλαρότητα της αγοράς εργασίας έχει υποχωρήσει σχεδόν στο μισό συγκριτικά με το 2015. Συνοπτικά, η Κρήτη είναι η πιο ασταθής περίπτωση, αλλά κινείται προς την πλήρη απασχόληση, τουλάχιστον ως το 2023.

Διάγραμμα 5.6: Εξέλιξη του δείκτη «χαλαρότητα της αγοράς εργασίας», σύγκριση της Περιφέρειας Κρήτης, των άλλων περιφερειών και της χώρας, 2015-2024 (έτος βάσης το 2015 = 100)

Πηγή: Eurostat (επεξεργασία συγγραφέων)

5.1.9 Αιτία, σύνθεση και προέλευση της ανεργίας

Τα στοιχεία του Πίνακα 5.6 προσφέρουν τη δυνατότητα για την αναζήτηση της αιτίας, της σύνθεσης και της προέλευσης της ανεργίας. Λαμβάνοντας υπόψη τον λόγο που οδήγησε στην ανεργία, διαπιστώνεται μια βασική αντίθεση σε σχέση με το σύνολο της χώρας. Συγκεκριμένα, η Κρήτη υπερβαίνει σημαντικά τον εθνικό μέσο όρο σε ό,τι αφορά το ποσοστό των ανέργων που δηλώνουν ότι η εργασία τους ήταν εξαρχής περιορισμένης διάρκειας. Ο δείκτης ανέρχεται σε υψηλά επίπεδα, 46% το 2009, ενώ μειώνεται κατά 3 ποσοστιαίες μονάδες (43%) ως το 2024. Τα αντίστοιχα ποσοστά για τη χώρα είναι πολύ χαμηλότερα, σταθερά στο 14%, την ίδια περίοδο.

Από την άλλη πλευρά, η απόλυση είναι συχνότερο φαινόμενο στη χώρα παρά στην Κρήτη. Στο νησί, οι άνεργοι λόγω απόλυσης, αποτελούν το 14% του συνόλου των ανέργων το 2009, ποσοστό που μειώνεται κατά 6 μονάδες το 2024. Στη χώρα, τα αντίστοιχα ποσοστά είναι σχεδόν διπλάσια, της τάξης του 23% και του 16%. Με βάση τα παραπάνω, είναι φανερό ότι η ανεργία εξηγείται στην Κρήτη όχι λόγω απόλυσης (μη αναμενόμενης ή ηθελημένης διακοπής μιας σύμβασης) αλλά κυρίως λόγω της προσωρινότητας και ελαστικότητας των σχέσεων εργασίας, που αποτελεί ένα συχνό φαινόμενο στην ξενοδοχειακή βιομηχανία, στις υπηρεσίες εστίασης και αναψυχής, στο εμπόριο και εν γένει σε δραστηριότητες με έντονες εποχιακές/κυκλικές διακυμάνσεις. Η συγκεκριμένη ιδιομορφία χαρακτηρίζει, επίσης, τη γεωργία και τις κατασκευές.

Οι συνέπειες της υπερεξάρτησης από τις υπηρεσίες (ιδίως του τουρισμού) στην αγορά εργασίας αποτυπώνονται και από το γεγονός ότι η συντριπτική πλειονότητα των ανέργων (το 82,2% το 2009 και το 91,5% το 2024) προέρχεται από τον τριτογενή τομέα, ενώ για τη χώρα τα αντίστοιχα ποσοστά είναι χαμηλότερα, σε ένα εύρος 3-15 ποσοστιαίων μονάδων σε όλη την περίοδο. Ειδικά το 2024, ο πρωτογενής και ο δευτερογενής τομέας «ευθύνονται» από κοινού μόνο κατά 8,5% για την ανεργία. Με άλλα λόγια, 9 στους 10 ανέργους στην Κρήτη προέρχονται από τον τομέα των υπηρεσιών (Πίνακας 5.6).

Πίνακας 5.6: Άνεργοι ανά λόγο για τον οποίο σταμάτησαν να εργάζονται και ανά τομέα οικονομικής δραστηριότητας της τελευταίας τους εργασίας, ως ποσοστό του συνόλου των ανέργων, σύγκριση της Περιφέρειας Κρήτης και της χώρας (2009-2024)

Έτος	Περιοχή	Λόγος για τον οποίο σταμάτησαν να εργάζονται			Τομέας οικονομικής δραστηριότητας τελευταίας εργασίας		
		Απόλυση	Εργασία περιορισμένης διάρκειας που τελείωσε	Άλλοι λόγοι	Πρωτογενής	Δευτερογενής	Τριτογενής
2009	Κρήτη	14	46	11	1,9	15,9	82,2
	Σύνολο χώρας	23	29	14	2,7	30,0	67,2
2015	Κρήτη	27	34	15	2,7	23,2	74,1
	Σύνολο χώρας	31	24	15	2,1	26,7	71,3
2020	Κρήτη	13	56	13	1,4	10,7	87,9
	Σύνολο χώρας	22	32	14	2,3	19,2	78,5
2024	Κρήτη	8	43	12	1,4	7,2	91,5
	Σύνολο χώρας	16	34	14	2,5	13,5	84,0

Πηγή: ΕΛΣΤΑΤ, Έρευνες Εργατικού Δυναμικού (επεξεργασία συγγραφέων)

5.2 Ποιότητα της απασχόλησης και όροι εργασίας

Η ποιότητα της απασχόλησης είναι μια σύνθετη και πολυδιάστατη έννοια η οποία περιλαμβάνει το σύνολο των παραγόντων που μπορούν να επηρεάζουν το επίπεδο ευημερίας των εργαζομένων, ενώ έχει ιδιαίτερη σημασία για την ανάπτυξη με αξιοπρέπεια στην εργασία και την κοινωνική βιωσιμότητα. Το ΙΝΕ ΓΣΕΕ έχει εκδώσει σειρά κειμένων πολιτικής με στόχο την τεκμηρίωση πολιτικών υπέρ της ευημερίας της εργασίας και την καταμέτρηση των επιδόσεων της ελληνικής οικονομίας και παραγωγικής βάσης σε επιμέρους διαστάσεις από την αρχή της κρίσης (2009) ως και σήμερα (Κορατζάνης, 2021· Γούλας & Μιχοπούλου, 2025· Αργεΐτης κ.ά., 2025). Συνολικά, τα εμπειρικά ευρήματα καταδεικνύουν τη σοβαρή επιδείνωση των συνθηκών της απασχόλησης στην Ελλάδα, ως αποτέλεσμα κυρίως της γενικής απορρύθμισης των εργασιακών σχέσεων και των πολιτικών, οι οποίες δοκιμάστηκαν την περίοδο της κρίσης, στο πλαίσιο των προγραμμάτων οικονομικής προσαρμογής. Οι αναλύσεις καταλήγουν στο εξής βασικό συμπέρασμα: ότι είναι απαραίτητη η χάραξη παρεμβάσεων και η αναβάθμιση των μηχανισμών για την αναστροφή της κατάστασης και τη βελτίωση των οικονομικών και κοινωνικών όρων της απασχόλησης.

Στη συνέχεια, στο επίκεντρο τίθεται η Κρήτη σε ό,τι αφορά διαστάσεις της ποιότητας της εργασίας, όπως, για παράδειγμα, είναι ο χρόνος της εργασίας, το εισόδημα της εργασίας, οι όροι της εργασίας και τα πρότυπα των εργασιακών σχέσεων. Οι ευκαιρίες ανάπτυξης-αξιοποίησης δεξιοτήτων και οι προοπτικές επαγγελματικής εξέλιξης έχουν, επίσης, σημασία, ως βασικές παράμετροι της ικανοποίησης και της ευημερίας των εργαζομένων, και εξετάζονται στο επόμενο υποκεφάλαιο, καθώς συνδέονται άμεσα και με τις δυνατότητες στροφής της εγχώριας παραγωγικής βάσης στη γνώση και την καινοτομία.¹⁸

5.2.1 Χρόνος εργασίας

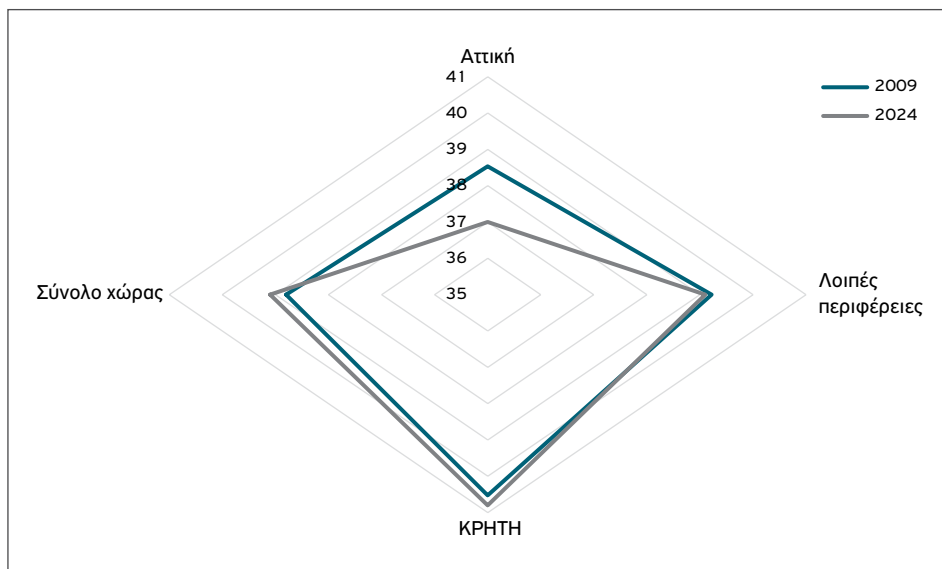
Πρώτα απ' όλα, ο χρόνος εργασίας αποτελεί μια από τις πιο κρίσιμες παραμέτρους καθώς συνδέεται άμεσα με τις ευκαιρίες εξισορρόπησης της εργασιακής και της προσωπικής ζωής, τη διατήρηση της καλής υγείας και τις συνθήκες διαβίωσης των εργαζομένων και των νοικοκυριών. Στο Διάγραμμα 5.7 αναλύονται οι «δηλωμένες ώρες εργασίας» την εβδομάδα αναφοράς, σύμφωνα με τα ετήσια στοιχεία από την Έρευνα Εργατικού Δυναμικού της ΕΛΣΤΑΤ, και προκύπτει ότι στην Κρήτη ο αριθμός ωρών εβδομαδιαίας εργασίας το 2024 ανέρχεται σε 40,8, δηλαδή υψηλότερα σε σχέση με την Αττική (37), τις λοιπές περιφέρειες (39,1) και το σύνολο της χώρας (39,1).

Επίσης, αξίζει να σημειωθεί ότι στην Κρήτη ο μέσος αριθμός ωρών εργασίας ανά εβδομάδα αυξάνεται οριακά κατά 0,3 ώρες την περίοδο 2009-2024, ενώ αντίθετα

¹⁸ Αξίζει να αναφερθεί ότι η συμμετοχή σε φορείς συλλογικής εκπροσώπησης αποτελεί ακόμα μια σημαντική διάσταση της ποιότητας της εργασίας, η οποία αποτιμάται βάσει του δείκτη συνδικαλιστικής πυκνότητας. Ωστόσο, τα δεδομένα αυτά για την ΕΕ αναφέρονται σε επίπεδο χώρας και δεν είναι διαθέσιμη επίσημη στατιστική καταγραφή σε επίπεδο μεγάλων περιφερειών ή νομών (NUTS2 ή NUTS3).

μεταβολή (μείωση) διαπιστώνεται σε άλλες περιφέρειες και κυρίως στην Αττική. Στην περιφέρεια της Πρωτεύουσας οι εργαζόμενοι απασχολούνται 1,5 ώρα λιγότερο το 2024 από ό,τι το 2009, ενώ στις λοιπές 11 περιφέρειες διαπιστώνεται σχετική στασιμότητα στις 39 ώρες την εβδομάδα.

Διάγραμμα 5.7: Μέσος αριθμός ωρών εργασίας (την εβδομάδα αναφοράς), σύγκριση της Περιφέρειας Κρήτης, των λοιπών περιφερειών και της χώρας (2009 και 2024)

Πηγή: ΕΛΣΤΑΤ, Έρευνες Εργατικού Δυναμικού (επεξεργασία συγγραφέων)

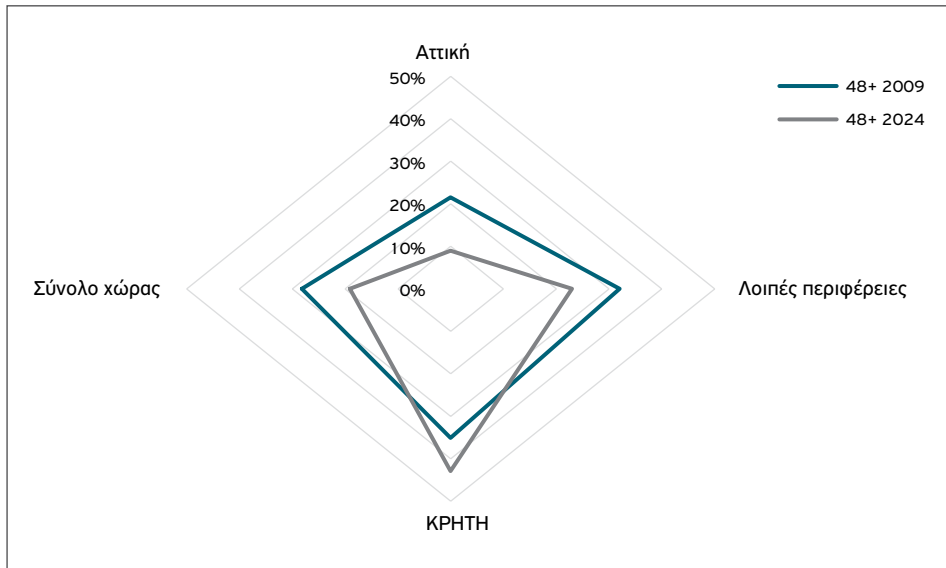
Σύμφωνα με τα προηγούμενα, η «αποσυμπίεση»-μείωση του χρόνου εργασίας αφορά κατά βάση την Αττική και όχι τις άλλες περιφέρειες, μεταξύ αυτών και την Κρήτη. Η παραπάνω διαπίστωση ενισχύεται και από δεδομένα που αφορούν την υπερεργασία και προκύπτουν από δείκτες, όπως: α) το ποσοστό όσων εργάζονται περισσότερο από 48 ώρες την εβδομάδα αναφοράς, και β) το ποσοστό όσων εργάζονται περισσότερες ώρες σε σχέση με το σύνηθες ωράριο.

Συγκεκριμένα, όπως παρουσιάζεται στο Διάγραμμα 5.8, στην Κρήτη το ποσοστό όσων εργάζονται περισσότερες από 48 ώρες την εβδομάδα αυξάνεται την περίοδο 2009-2024 περισσότερο από 8 ποσοστιαίες μονάδες (από 35% σε 43%). Σε επίπεδο χώρας, αντίθετα, καταγράφεται μείωση και μάλιστα σημαντική, 9 ποσοστιαίες μονάδες (από 28% σε 19%). Στην Αττική και στις λοιπές περιφέρειες η μείωση είναι επίσης σημαντική, της τάξης των 13 και 9 ποσοστιαίων μονάδων αντίστοιχα.

Εξετάζοντας τη μεταβολή του δείκτη ανά έτος, διαπιστώνεται ότι στην Κρήτη το ποσοστό αυξάνεται σταδιακά και συνεχώς από την αρχή της περιόδου, με μια προσωρινή

υποχώρηση μόνο την περίοδο της πανδημίας. Το 2015, εν μέσω βαθιάς οικονομικής ύφεσης, το ποσοστό όσων εργάζονταν άνω των 48 ωρών είχε φτάσει ήδη το 38,7%. Η εντατική απασχόληση αφορούσε δηλαδή περίπου 4 στους 10 εργαζομένους.

Διάγραμμα 5.8: Ποσοστό (%) εργαζομένων που δηλώνουν εργασία άνω των 48 ωρών την εβδομάδα αναφοράς, σύγκριση της Περιφέρειας Κρήτης, των λοιπών περιφερειών και της χώρας (2009 και 2024)

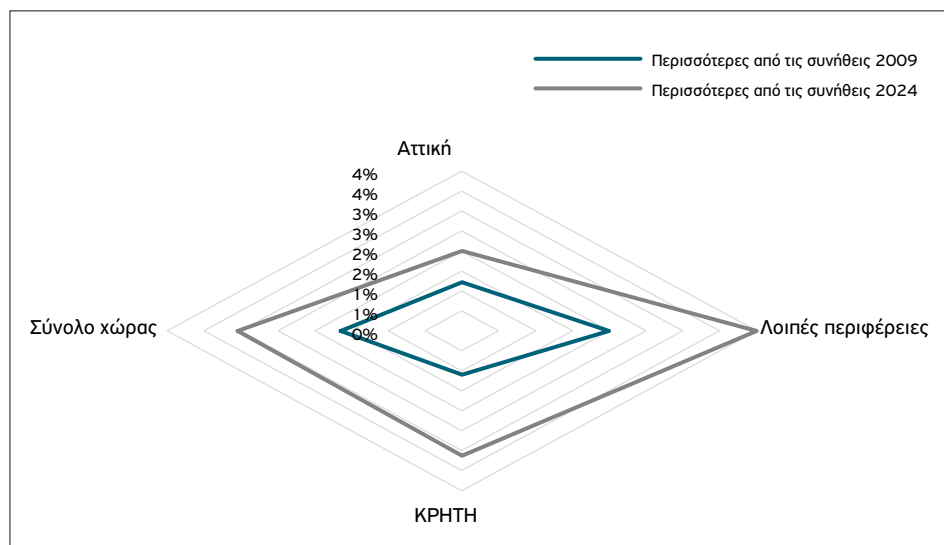
Πηγή: ΕΛΣΤΑΤ, Έρευνες Εργατικού Δυναμικού (επεξεργασία συγγραφέων)

Επίσης, στην Κρήτη, σύμφωνα με τα στοιχεία του Διαγράμματος 5.9, το ποσοστό αυτών που εργάζονται περισσότερες από τις συνήθεις ώρες την εβδομάδα αυξάνεται, την περίοδο 2009-2024, από 1% σε 3%. Η άνοδος, βέβαια, είναι μια γενικότερη τάση καθώς στην Αττική το ποσοστό αυξάνεται από 1% σε 2% και στις λοιπές περιφέρειες από 2% σε 4%. Σε κάθε περίπτωση, στην Κρήτη ακόμα και ο συγκεκριμένος δείκτης διαμορφώνεται σε μέτριο επίπεδο.

Σύμφωνα με τα παραπάνω, η απόκλιση ανάμεσα στο «κέντρο» και στην περιφέρεια είναι αξιοσημείωτη. Μια εξήγηση μπορεί να είναι το γεγονός ότι στην Αττική οι εργοδότες περιορίζουν περισσότερο τα εξαντλητικά ωράρια ή ότι ατονεί η στρατηγική που βασίζεται στην εντατικοποίηση της εργασίας (αντί του κεφαλαίου και της τεχνολογίας) στις επιχειρήσεις. Επίσης, μια δυνητική ερμηνεία είναι ότι ενισχύονται οι έλεγχοι και η θεσμική συμμόρφωση ή και ότι η αναδιάρθρωση ενισχύει την παρουσία κλάδων χαμηλής εποχικότητας και περιορισμένων κυκλικών διακυμάνσεων. Αντιθέτως, η εξήγηση αναφορικά με την Κρήτη παραπέμπει στην εποχικότητα και κυκλική προδιάθεση των βασικών κλάδων της οικονομίας της περιφέρειας, πρώτα του τουρισμού και λιγότερο

της αγροτικής και μεταποιητικής δραστηριότητας. Σε κάθε περίπτωση, βασικό εύρημα αποτελεί η αυξανόμενη ένταση της εργασίας και η επικράτηση ωραρίων μεγαλύτερων του «κανονικού».

Διάγραμμα 5.9: Ποσοστό (%) εργαζομένων που δηλώνουν περισσότερες από τις συνήθεις ώρες εργασίας την εβδομάδα αναφοράς, σύγκριση της Περιφέρειας Κρήτης, των λοιπών περιφερειών και της χώρας (2009 και 2024)

Πηγή: ΕΛΣΤΑΤ, Έρευνες Εργατικού Δυναμικού (επεξεργασία συγγραφέων)

5.2.2 Όροι εργασίας και πρότυπα εργασιακών σχέσεων

Βασικό κριτήριο για την ποιότητα της απασχόλησης αποτελούν, επιπλέον, οι σχέσεις εργασίας και οι όροι απασχόλησης. Η άτυπη εργασία και η μη ηθελημένη μερική ή προσωρινή απασχόληση καθιστούν δύσκολο από την πλευρά του εργαζομένου τον προγραμματισμό για το μέλλον και εντείνουν την αβεβαιότητα και την ανασφάλεια απέναντι σε δομικές ή ανεξέλεγκτες αλλαγές στην αγορά εργασίας. Το καθεστώς των σχέσεων εργασίας εξετάζεται εδώ εστιάζοντας στην κατανομή της απασχόλησης σε πλήρη και μερική, όπως και σε μόνιμη και προσωρινή ή ορισμένου χρόνου. Επίσης, διερευνάται η έκταση του φαινομένου της άτυπης και ανασφάλιστης εργασίας.

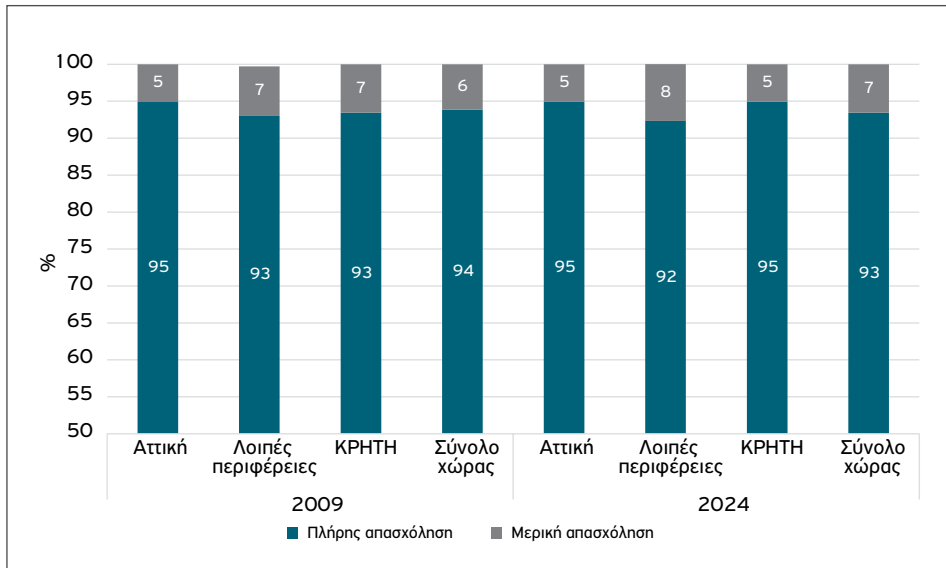
Πλήρης και μερική απασχόληση

Σε ό,τι αφορά την κατανομή ανάμεσα σε πλήρη και μερική απασχόληση στην Κρήτη την περίοδο 2009-2024, διαπιστώνεται ότι η πλήρης απασχόληση είναι σαφώς κυρίαρχη. Η ίδια μάλιστα ενισχύεται κατά 2 ποσοστιαίες μονάδες και είναι ελαφρώς πιο διαδεδομένη σε σχέση με το σύνολο της χώρας. Αντίθετα, η μερική απασχόληση παραμένει σχετικά περιορισμένη, με τη χώρα να χαρακτηρίζεται από μια παρόμοια τάση.

Ειδικότερα, η πλήρης απασχόληση αφορά τη συντριπτική πλειονότητα (95%) της απασχόλησης στην Κρήτη. Η επίδοση είναι στο ίδιο επίπεδο με την Αττική (95%), λίγο υψηλότερη συγκριτικά με τις λοιπές περιφέρειες (92%) και τον μέσο όρο της χώρας (93%). Όπως αποτυπώνεται και στο Διάγραμμα 5.10, η μερική απασχόληση, αντιθέτως, αφορά ένα μικρό ποσοστό απασχόλησης, το οποίο μάλιστα υποχωρεί από το 7% στο 5%. Το 2024 η μερική απασχόληση στην Κρήτη είναι, πάντως, σε αντίστοιχο επίπεδο με την Αττική (5%) και σε ελαφρώς χαμηλότερο σε σχέση με τις λοιπές περιφέρειες (8%) και τον μέσο όρο της χώρας (7%).

Συνοπτικά, στην Κρήτη η πλήρης απασχόληση κυριαρχεί και μάλιστα ενισχύεται, ένα εύρημα που πρέπει να αξιολογηθεί συνδυαστικά με αυτό της σταδιακής ενίσχυσης της μισθωτής εργασίας. Μπορεί, δηλαδή, να υποστηριχθεί ότι η μισθωτή απασχόληση που δημιουργείται είναι κυρίως πλήρους ωραρίου και όχι μερικού. Σε κάθε περίπτωση, τα ευρήματα αυτά πρέπει να αξιολογηθούν μαζί με άλλα που σχετίζονται με τις σχέσεις εργασίας και τα ποιοτικά χαρακτηριστικά της απασχόλησης (αναλυτικά στη συνέχεια).

Διάγραμμα 5.10: Εργαζόμενοι σε πλήρη και μερική απασχόληση ως ποσοστό του συνόλου των εργαζομένων, σύγκριση της Περιφέρειας Κρήτης, των λοιπών περιφερειών και της χώρας (2009 και 2024)

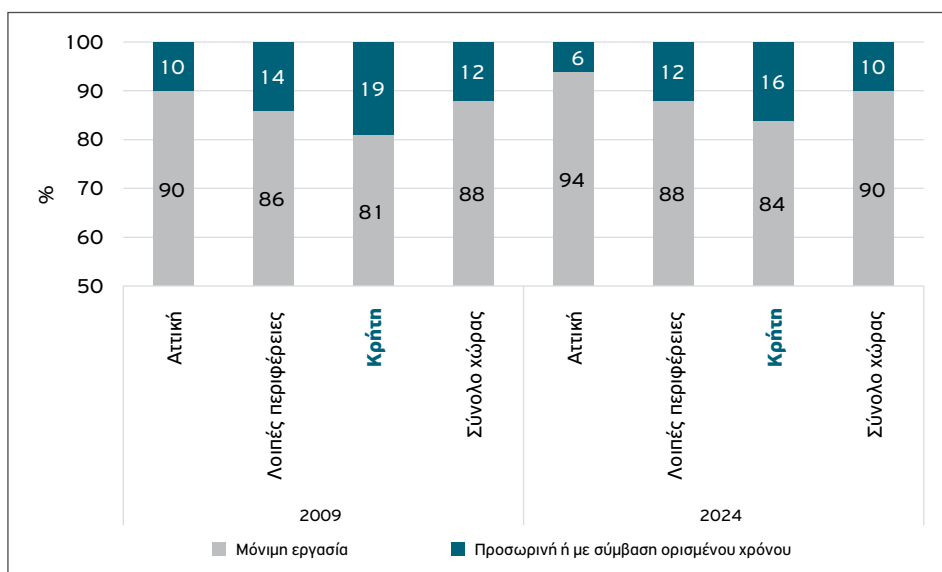

Πηγή: ΕΛΣΤΑΤ, Έρευνες Εργατικού Δυναμικού (επεξεργασία συγγραφέων)

5.2.3 Μόνιμη και προσωρινή/ορισμένου χρόνου απασχόληση

Παράλληλα, διαπιστώνεται ότι οι ελαστικές/μη μόνιμες και προσωρινές σχέσεις εργασίας είναι περισσότερο διαδεδομένες στην Κρήτη, συγκριτικά με άλλες περιοχές της χώρας. Στην Κρήτη το 2024 οι συμβάσεις προσωρινής ή ορισμένου χρόνου εργασίας αφορούν 24,9 χιλ. άτομα ή το 16% των μισθωτών απασχολουμένων. Όπως αποτυπώνεται και στο Διάγραμμα 5.11, το συγκεκριμένο ποσοστό, παρότι έχει μειωθεί (από 19% το 2009), παραμένει υψηλό σε σχέση τόσο με τις λοιπές περιφέρειες (12%) και την Αττική (6%) όσο και με το σύνολο της χώρας (10%). Το εύρημα αυτό είναι σημαντικό και δείχνει ότι η αγορά εργασίας στην Κρήτη χαρακτηρίζεται περισσότερο, συγκριτικά με άλλες περιφέρειες της χώρας, από προσωρινές και ορισμένου χρόνου θέσεις μισθωτής απασχόλησης και, συνεπώς, από την αστάθεια και την επισφάλεια της εργασίας.

Διάγραμμα 5.11: Μισθωτοί εργαζόμενοι σε μόνιμη ή προσωρινή/με σύμβαση ορισμένου χρόνου εργασία ως ποσοστό (%) του συνόλου των μισθωτών εργαζομένων, σύγκριση της Περιφέρειας Κρήτης, των λοιπών περιφερειών και της χώρας (2009 και 2024)

Πηγή: ΕΛΣΤΑΤ, Έρευνες Εργατικού Δυναμικού (επεξεργασία συγγραφέων)

Εξετάζοντας περαιτέρω τους λόγους της προσωρινής ή ορισμένου χρόνου σχέσης εργασίας, διαπιστώνεται ότι στην Κρήτη επικρατεί η κατηγορία «άλλοι λόγοι» (Πίνακας 5.7). Το ποσοστό αυτών που δεν διευκρινίζουν/εξειδικεύουν τον λόγο ανέρχεται σε 59,7% το 2024, το οποίο είναι σχεδόν διπλάσιο από το ποσοστό (23,1%) του 2009. Τα δεδομένα παραπέμπουν και πάλι στην παράμετρο της εποχικότητας καθώς και της διάρθρωσης της οικονομίας και της απασχόλησης, όπως αναλύεται και παρακάτω. Αξι-

ζει να σημειωθεί ότι μία ξεχωριστή-πιθανή απάντηση η οποία θα αναδεικνύει ανάμεσα στους λόγους το «αναπόδραστο» της κυκλικότητας της δραστηριότητας και την ανάγκη προσαρμογής των εργαζομένων σε μια «κανονικότητα» εποχιακών και διακεκομμένων συμβάσεων δεν συμπεριλαμβάνεται στα ερωτηματολόγια των ερευνών.¹⁹

Μετά τους «άλλους λόγους», ως δεύτερη σημαντικότερη αιτία αναφέρεται η αδυναμία του εργαζομένου («δεν μπόρεσε») να βρει μία μόνιμη εργασία. Το ποσοστό όσων δηλώνουν αδυναμία εύρεσης μόνιμης εργασίας ανέρχεται στο 31,6% στην Κρήτη, έναντι του 37,1% για το σύνολο της χώρας. Οι εργαζόμενοι που δεν προτιμούν τη μόνιμη εργασία αποτελούν ένα σχετικά μικρό ποσοστό (5,8%), το οποίο βρίσκεται περίπου στο ίδιο επίπεδο με τον μέσο όρο της χώρας.

Πίνακας 5.7: Εργαζόμενοι που δηλώνουν τον λόγο για τον οποίο εργάζονται σε μόνιμη και προσωρινή ή με σύμβαση ορισμένου χρόνου εργασία, σύγκριση της Περιφέρειας Κρήτης, των λοιπών περιφερειών και της χώρας, 2009 και 2024 (%)

Έτος	Περιοχή	Λόγος για τον οποίο εργάζονται σε προσωρινή εργασία			
		Μαθητευόμενος ή εκπαιδευόμενος	Δεν μπόρεσε να βρει μόνιμη εργασία	Δεν επιθυμεί μόνιμη εργασία	Άλλοι λόγοι
2009	Αττική	7,6	69,7	3,2	19,5
	Λοιπές περιφέρειες	4,9	71,1	3,8	20,2
	Κρήτη	3,4	67,3	6,2	23,1
	Σύνολο χώρας	6,2	70,4	3,7	19,8
2024	Αττική	1,8	30,5	1,2	66,6
	Λοιπές περιφέρειες	1,6	41,0	4,0	53,4
	Κρήτη	2,9	31,6	5,8	59,7
	Σύνολο χώρας	2,1	37,1	5,8	54,9

Πηγή: ΕΛΣΤΑΤ, Έρευνες Εργατικού Δυναμικού (επεξεργασία συγγραφέων)

Με βάση τα παραπάνω, τα στοιχεία είναι αποκαλυπτικά ως προς την ερμηνεία, τα κίνητρα και τις στάσεις των εργαζομένων απέναντι στα σύγχρονα πρότυπα της ευέλικτης και προσωρινής εργασίας στην Κρήτη. Τα συμπεράσματα δείχνουν μια ιδιότυπη επιδείνωση της ποιότητας των όρων απασχόλησης και έναν δομικό μετασχηματισμό στην αγορά εργασίας, την περίοδο της διπλής κρίσης και της πρώτης ανάκαμψης (2009-2024), υπέρ των θέσεων που είναι πλήρους και άνω του κανονικού ωραρίου και συγχρόνως

¹⁹ Μία τέτοια απάντηση θα ήταν, για παράδειγμα, «Δεν υπάρχουν ή δεν βρίσκονται αρκετές μόνιμες θέσεις εργασίας (π.χ. λόγω εποχικότητας)».

περισσότερο επισφαλείς. Κατά συνέπεια, η Κρήτη ακολουθεί τη γενικευμένη τάση, αλλά ιδιόρρυθμα, με εντατικοποίηση της εργασίας, στροφή σε μισθωτή απασχόληση και πιο ασταθείς και ευέλικτες εργασιακές σχέσεις. Τα παραπάνω συνδέονται άρρηκτα με την υψηλή τουριστική εξειδίκευση της περιφερειακής οικονομίας και την υπερεξάρτηση της απασχόλησης από τις υπηρεσίες.

Παράλληλα, την τελευταία δεκαετία, συντελείται ένας αξιόλογος μετασχηματισμός και σε επίπεδο χώρας. Στην αρχή της περιόδου, η προσωρινή εργασία είναι σαφώς ακούσια. Οι εργαζόμενοι, σε ποσοστό εύρους 67%-71%, δηλώνουν ότι επιλέγουν την προσωρινή απασχόληση, καθώς δεν μπόρεσαν να βρουν μόνιμη θέση εργασίας. Συνεπώς, η προσωρινότητα εμφανίζεται ως διέξοδος από την επιλογή της ανεργίας. Το 2009 ταυτόχρονα, οι «άλλοι λόγοι» αφορούν μόνο ένα σχετικά χαμηλό ποσοστό (20%), με εξαίρεση την Κρήτη όπου το ποσοστό, όπως προαναφέρθηκε, είναι υψηλότερο (23%). Το 2024 ωστόσο, είναι αξιοσημείωτη η αντιστροφή, με το ποσοστό αυτών που «δεν μπόρεσαν να βρουν μόνιμη εργασία» να καταρρέει και το ποσοστό αυτών που δηλώνουν «άλλους λόγους» να εκτοξεύεται. Ειδικότερα, το ποσοστό όσων «δεν μπόρεσαν να βρουν μία θέση μόνιμης εργασίας» στην Αττική μειώνεται από 69,7% σε 30,5%, στις λοιπές περιφέρειες από 71,1% σε 41% και στην Κρήτη από 67,3% σε 31,6%. Η μείωση είναι η άλλη όψη της αύξησης όσων απαντούν «άλλους λόγους».

Μία εξήγηση μπορεί να είναι ότι η προσωρινή εργασία καθίσταται, στη σύγχρονη συγκυρία και σε μια πλήρως απορρυθμισμένη αγορά εργασίας, μια περισσότερο εδραιωμένη επιλογή, ακόμα και αναπόδραστη. Ειδικά σε ό,τι αφορά την Κρήτη, η επισφάλεια και ανασφάλεια, όπως βιώνεται την περίοδο των απανωτών κρίσεων από ένα μεγάλο μέρος των εργαζομένων, καταγράφεται και σε άλλες ποσοτικές και ποιοτικές έρευνες.²⁰

Η εκούσια προσωρινή εργασία, από την άλλη πλευρά, μπορεί να ερμηνευθεί ως «σύμπτωμα» και επιλογή στο πλαίσιο ενός πιο σύγχρονου τρόπου ζωής (lifestyle). Υπό αυτή την έννοια, μπορεί να φανερώνει ακόμα και διαφορετικές στάσεις και αντιλήψεις απέναντι στην εργασία, στο πλαίσιο του τεχνοοικονομικού μετασχηματισμού. Χαρακτηριστικά είναι τα παραδείγματα των ψηφιακών νομάδων (digital nomads) καθώς και της νέας τάξης των «ελεύθερων επαγγελματιών» (freelancers) και των περιστασιακών απασχολουμένων στην οικονομία της πλατφόρμας και στη λεγόμενη οικονομία gig.

Παρ' όλα αυτά, με βάση τα δεδομένα σχετικά με αυτή τη συγκεκριμένη κατηγορία-αιτιολογία («δεν επιθυμεί μόνιμη εργασία»), μπορούμε να συμπεράνουμε μια οριστική μετατόπιση προς τα νέα εργασιακά πρότυπα και όχι μια ριζική αναδιάρθρωση. Σε

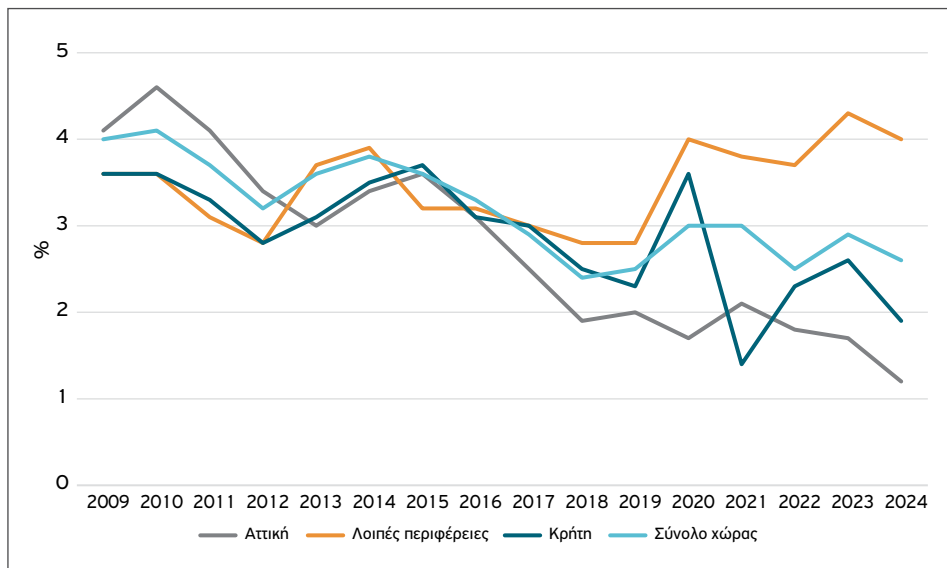
²⁰ Ενδεικτικά αναφέρονται οι έρευνες του Περιφερειακού Μηχανισμού Διάγνωσης Αναγκών Αγοράς Εργασίας (ΠΜΔΑΑΕ), ο οποίος λειτουργεί στο πλαίσιο της συνεργασίας του Πανεπιστημίου Κρήτης και της Περιφέρειας Κρήτης. Για ό,τι αφορά τις συνέπειες της κρίσης στην απασχόληση και στις αντιλήψεις των εργαζομένων σχετικά με τις συνθήκες στην αγορά εργασίας, περισσότερα αναφέρονται στη «Συνθετική Έκθεση Αποτύπωσης της Αγοράς Εργασίας 2016-2021, Παραδοτέο 2.5. Μέρος Β'» (2022) στην ιστοσελίδα του Περιφερειακού Μηχανισμού Διάγνωσης Αναγκών: <https://pmdaae.crete.gov.gr/%ce%ad%cf%81%ce%b5%cf%85%ce%bd%ce%b5%cf%82-%ce%b5%ce%ba%ce%b8%ce%ad%cf%83%ce%b5%ce%b9%cf%82-2016-2022/>

γενικές γραμμές, ένα βασικό συμπέρασμα είναι ότι η μη μόνιμη εργασία ενισχύεται. Η συγκεκριμένη εξέλιξη συνδέεται μόνο εν μέρει με τις νέες αντιλήψεις και στάσεις των εργαζομένων απέναντι στις σύγχρονες προκλήσεις για την παραμονή στην αγορά εργασίας και την επαγγελματική σταδιοδρομία.

5.2.4 Ανασφάλιστη εργασία

Οι ευέλικτες μορφές εργασίας συνυπάρχουν με αδήλωτες και άτυπες σχέσεις εργασίας. Ειδικότερα, η ανασφάλιστη εργασία αφορά, στην Κρήτη την περίοδο 2009-2024, μέσο ετήσιο ποσοστό 2,9% της απασχόλησης. Ο δείκτης είναι σε παρόμοιο επίπεδο με την Αττική (2,8%), ενώ είναι χαμηλότερος συγκριτικά με τις λοιπές περιφέρειες (3,5%). Σε μια γενική τάση, όπως φαίνεται και στο Διάγραμμα 5.12, η ανασφάλιστη εργασία περιορίζεται στην πορεία του χρόνου, αν και με μια άνιση δυναμική στον χώρο, πιο γρήγορα στην Αττική, πιο αργά στην περιφέρεια. Ειδικά σε ό,τι αφορά την Κρήτη, η υποχώρηση εμφανίζεται περισσότερο ασταθής και οι διακυμάνσεις είναι πιο έντονες. Τελικά, το 2024 η ανασφάλιστη εργασία στην Κρήτη αφορά ένα ποσοστό της τάξης του 1,9%, που είναι χαμηλότερο από τις λοιπές περιφέρειες (4%) και υψηλότερο από αυτό της Αττικής (1,2%).

Διάγραμμα 5.12: Εξέλιξη του ποσοστού (%) των εργαζομένων που είναι ανασφάλιστοι, σύγκριση της Περιφέρειας Κρήτης, των λοιπών περιφερειών και της χώρας (2009-2024)

Πηγή: ΕΛΣΤΑΤ, Έρευνες Εργατικού Δυναμικού (επεξεργασία συγγραφέων)

Συνοψίζοντας, το πρόβλημα της ανασφάλιστης εργασίας είναι υπαρκτό, αλλά υποχωρεί. Αν και στην Κρήτη η εξέλιξη είναι πιο «σπασμωδική», παρ' όλα αυτά, και εδώ η ανα-

σφάλιστη εργασία περιορίζεται αισθητά. Πάντως, το φαινόμενο είναι ενισχυμένο εκτός Αττικής και μακριά από το «κέντρο»· επιπροσθέτως, συναρτάται θετικά και αναζωπυρώνεται από τα εξωτερικά σοκ στην αγορά εργασίας και από τις συστημικές κρίσεις της οικονομίας.

5.2.5 Αμοιβές της εργασίας

Οι αμοιβές της εργασίας είναι ένας ακόμα προσδιοριστικός παράγοντας της ποιότητας της απασχόλησης. Το υψηλότερο επίπεδο εισοδήματος/αμοιβών από την εργασία συνδέεται άμεσα με τη βελτίωση της υλικής ευημερίας και των συνθηκών διαβίωσης, καθώς και με τη μείωση της ανασφάλειας για το μέλλον. Οι εργαζόμενοι, έχοντας ως δεδομένο το εισόδημα, έχουν τη δυνατότητα να οργανώνουν τον ελεύθερο χρόνο τους και να προγραμματίζουν και άλλες δραστηριότητες με σκοπό την εκπαίδευση ή γενικότερα την καλύτερη ποιότητα ζωής. Εδώ, βέβαια, σημειώνεται ότι, εκτός από τις αποδοχές από την εργασία, είναι σημαντικές και οι δαπάνες του κοινωνικού κράτους σε ό,τι αφορά την ενίσχυση του διαθέσιμου εισοδήματος των νοικοκυριών και της εργασίας (Κορατζάνης, 2021). Ένα ισχυρό πλέγμα κοινωνικών υπηρεσιών και θεσμών πρόνοιας συμβάλλει αποφασιστικά στη μείωση των ανισοτήτων, και προσφέρει ένα δίκτυο ασφαλείας στα άτομα απέναντι σε απροσδόκτες καταστάσεις (π.χ. ασθένεια, απόλυση).

Το εισόδημα εξετάζεται συγκεκριμένα μέσα από δύο δείκτες. Παρατίθενται, λοιπόν, στοιχεία για τις αποδοχές ανά έτος και ανά εργαζόμενο,²¹ σε επίπεδο μεγαλύτερων περιφερειών (NUTS1). Καθώς τα παραπάνω στοιχεία μας επιτρέπουν μόνο έμμεσα συμπεράσματα για την Περιφέρεια Κρήτης, εξετάζεται και το κατά κεφαλήν δηλωθέν εισόδημα των μισθωτών σε επίπεδο περιφέρειας, συγκρίνοντας με άλλες περιφέρειες και τη χώρα. Για τον σκοπό αυτό γίνεται χρήση στοιχείων από επίσημες πηγές καταγραφής των φορολογικών εσόδων.²²

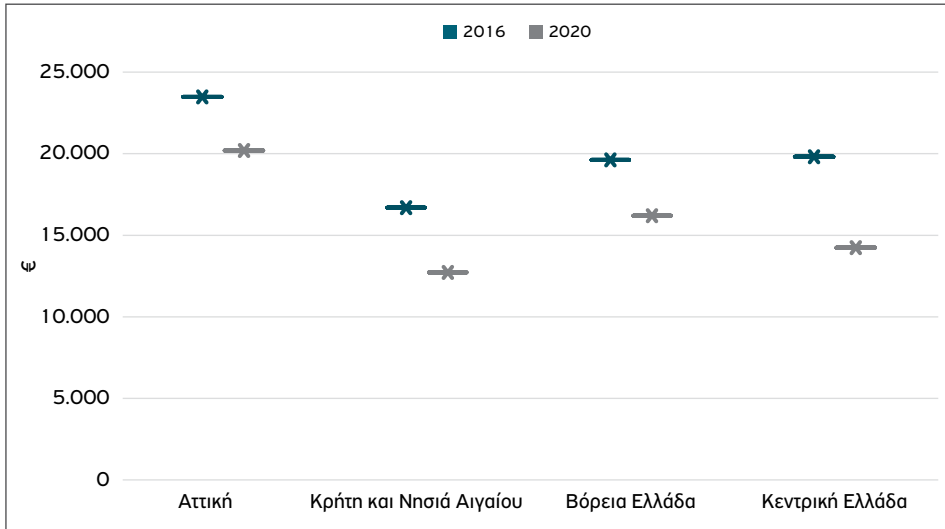
Σύμφωνα με τα στοιχεία (Διάγραμμα 5.13), πρώτον, οι μισθοί στις περιφέρειες που στηρίζονται σε μια αναπτυγμένη τουριστική οικονομία βρίσκονται στα χαμηλότερα επίπεδα. Δεύτερον, σε όλη τη χώρα επικρατεί μια καθοδική τάση των μισθών. Ειδικότερα, σε ό,τι αφορά την ευρύτερη περιφέρεια «Κρήτη και Νησιά του Αιγαίου», ο μέσος μισθός ανά έτος, την περίοδο 2016-2020, μειώνεται από 16.688 ευρώ σε 12.719 ευρώ. Η μείωση είναι πολύ μεγάλη (24%) και, μάλιστα, μεγαλύτερη σε σχέση με τις άλλες μεγάλες περιοχές όπως, για παράδειγμα, είναι η Αττική (14%) και η Βόρεια Ελλάδα (17%). Εξαίρεση αποτελεί μόνο η Κεντρική Ελλάδα, όπου η μείωση είναι ακόμα μεγαλύτερη (28%).

Πάντως, με βάση τα διαθέσιμα στοιχεία, το 2020 ο μέσος ετήσιος μισθός στην Αττική φτάνει τα 20.199 ευρώ, στη Βόρεια Ελλάδα τα 16.202 ευρώ, στην Κεντρική Ελλάδα τα 14.246 ευρώ, ενώ στην Κρήτη και στα Νησιά του Αιγαίου βρίσκεται σε κατώτερο επίπεδο (12.719 ευρώ).

21 Σε Ισοδύναμα Πλήρους Απασχόλησης – ΙΠΑ.

22 Τα στοιχεία αντλήθηκαν από την επίσημη ιστοσελίδα της Ανεξάρτητης Αρχής Δημοσίων Εσόδων: <https://www.aade.gr/shediasmos-apologismos/statistika>

Διάγραμμα 5.13: Μισθοί ανά έτος και ανά εργαζόμενο σε Ισοδύναμα Πλήρους Απασχόλησης, σύγκριση της Περιφέρειας Κρήτης και των άλλων περιφερειών, 2016 και 2020 (σε ευρώ)

Πηγή: Eurostat (επεξεργασία συγγραφέων)

Επιπλέον, σύμφωνα και με τα στοιχεία για το διαθέσιμο εισόδημα φυσικών προσώπων – μισθωτών στην ελληνική επικράτεια, επιβεβαιώνεται ότι η Κρήτη βρίσκεται σε χαμηλότερο επίπεδο. Όπως αποτυπώνεται στον Πίνακα 5.8, το κατά κεφαλήν δηλωθέν εισόδημα²³ από μισθωτή εργασία το 2023 προσεγγίζει στην Κρήτη τα 14.560 ευρώ και ανέρχεται στο 88,3% του εθνικού μέσου όρου. Την πιο θετική επίδοση σημειώνει και πάλι η Αττική, με περίπου 19.214 ευρώ, φτάνοντας σχεδόν το 117% του εθνικού μέσου. Είναι φανερό ότι στην Περιφέρεια της Πρωτεύουσας το εισόδημα από την εργασία κινείται σε πολύ υψηλότερο επίπεδο, παρασύροντας προς τα πάνω το σύνολο της χώρας. Με λίγα λόγια, η εισοδηματική ανισότητα είναι ισχυρή και η Αττική είναι η μόνη περιφέρεια που ξεπερνά τον εθνικό μέσο όρο.

Εστιάζοντας στις επιδόσεις ειδικά των νησιωτικών περιφερειών σε ό,τι αφορά το εισόδημα των μισθωτών, επιβεβαιώνεται η προηγούμενη διαπίστωση ότι οι μισθοί και τα δηλωμένα εισοδήματα των εργαζομένων βρίσκονται σε χαμηλότερα επίπεδα συγκριτικά με άλλες περιφέρειες. Αυτή η διαπεριφερειακή ανισότητα μπορεί να αποδοθεί στην οικονομική διάρθρωση και οργάνωση ανά περιφέρεια.

Συγκεκριμένα, στα Νησιά του Νοτίου Αιγαίου, στα Ιόνια Νησιά και στην Κρήτη, δηλαδή, σε όλες τις περιφέρειες υψηλής εξάρτησης από τον τουρισμό και τους συναφείς

²³ Υπολογίζεται ως συνολικό δηλωθέν εισόδημα μισθωτών στη χώρα ή την περιφέρεια προς τον αριθμό των φορολογούμενων μισθωτών.

κλάδους, τα δηλωμένα εισοδήματα των εργαζομένων κυμαίνονται από 76% έως 88% του μέσου όρου της χώρας. Ελαφρώς καλύτερη επίδοση εμφανίζουν περιφέρειες μη νησιωτικές, που βρίσκονται σε εγγύτητα με την Περιφέρεια της Πρωτεύουσας, όπως η Στερεά Ελλάδα (93,1%) και η Κεντρική Μακεδονία (90,1%). Επιπλέον, καλή επίδοση παρουσιάζει το Βόρειο Αιγαίο (94,8%), η μόνη νησιωτική περιφέρεια που προσεγγίζει τον εθνικό μέσο όρο, και αυτό εξηγείται κυρίως από τη διάρθρωση της απασχόλησης. Η μισθωτή απασχόληση εμφανίζεται εδώ περισσότερο συγκεντρωμένη στον δημόσιο τομέα και λιγότερο στον ιδιωτικό και, συνεπώς, λιγότερο εξαρτώμενη από τον τουρισμό.²⁴

Πίνακας 5.8: Κατά κεφαλήν δηλωθέν εισόδημα μισθωτής εργασίας το φορολογικό έτος 2023, σύγκριση της Περιφέρειας Κρήτης, των λοιπών περιφερειών και της χώρας

Περιοχή	Κατά κεφαλήν δηλωθέν εισόδημα μισθωτής εργασίας (σε ευρώ)	Σύνολο χώρας = 100 (%)
Αττική	19.214,5	116,6
Θεσσαλία	14.378,5	87,2
Πελοπόννησος	14.318,7	86,9
Στερεά Ελλάδα	15.339,5	93,1
Δυτική Ελλάδα	13.801,3	83,7
Ανατολική Μακεδονία και Θράκη	14.509,3	88,0
Κεντρική Μακεδονία	14.849,6	90,1
Δυτική Μακεδονία	14.687,9	89,1
Ήπειρος	14.660,6	88,9
Βόρειο Αιγαίο	15.622,7	94,8
Νότιο Αιγαίο	14.444,6	87,6
Ιόνια Νησιά	12.599,1	76,4
Κρήτη	14.560,5	88,3
Σύνολο χώρας	16.483,9	100

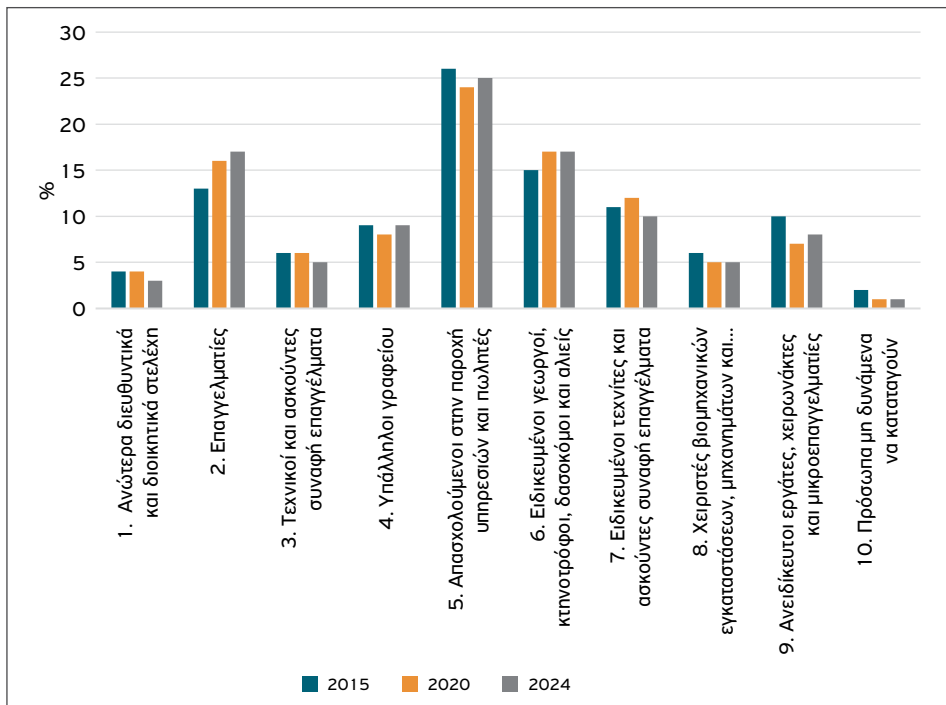
Πηγή: Ανεξάρτητη Αρχή Δημοσίων Εσόδων (ΑΑΔΕ) (επεξεργασία συγγραφέων)

²⁴ Το 2024 η απασχόληση στον ιδιωτικό τομέα στο Βόρειο Αιγαίο αντιστοιχεί στο 74,8% της συνολικής απασχόλησης. Το ποσοστό αυτό είναι το χαμηλότερο μεταξύ των νησιωτικών περιφερειών. Στην Κρήτη η απασχόληση στον ιδιωτικό τομέα αφορά το 81,6% των εργαζομένων, στο Νότιο Αιγαίο το 80,3% και στα Ιόνια Νησιά το 88%. Ταυτόχρονα, η μισθωτή απασχόληση είναι η κυρίαρχη μορφή απασχόλησης με κριτήριο τη θέση στην εργασία (61% της απασχόλησης) στην Περιφέρεια του Βορείου Αιγαίου.

5.3 Εξειδίκευση και αξιοποίηση δεξιοτήτων του ανθρώπινου δυναμικού

Στην παρούσα ενότητα, διερευνάται περαιτέρω η κατάσταση στην αγορά εργασίας, με έμφαση στην εξειδίκευση και στην αξιοποίηση των δεξιοτήτων, γνώσεων και ικανοτήτων του ανθρώπινου δυναμικού.

Διάγραμμα 5.14: Απασχόληση κατά επάγγελμα στην Περιφέρεια Κρήτης, ως ποσοστό (%) του συνόλου της απασχόλησης (2015-2024)

Πηγή: ΕΛΣΤΑΤ, Έρευνες Εργατικού Δυναμικού (επεξεργασία συγγραφέων)

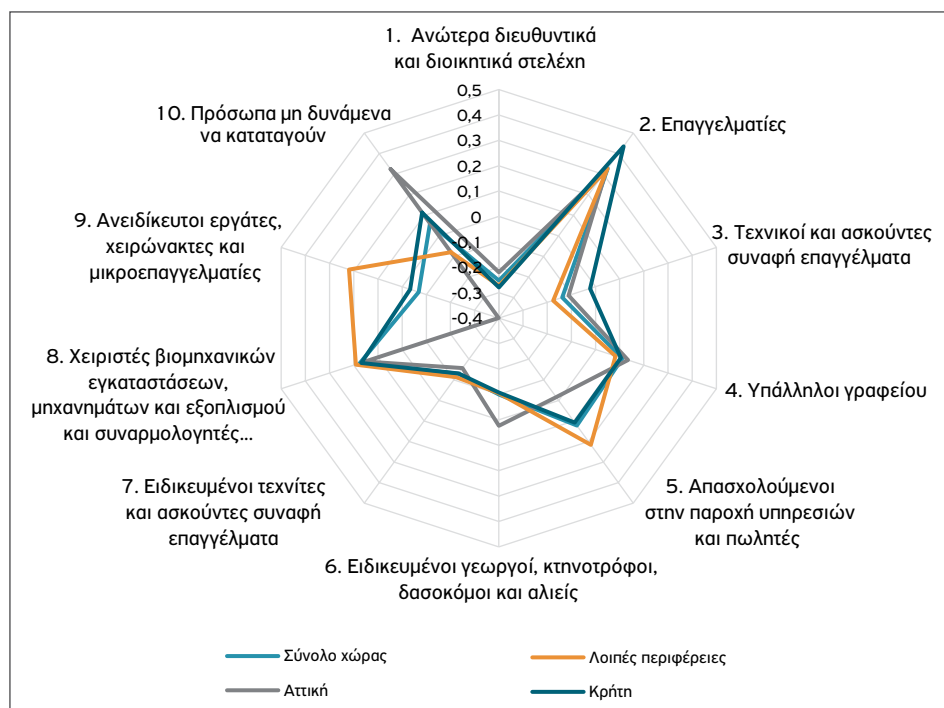
Πρώτα απ' όλα, στο Διάγραμμα 5.14 παρουσιάζεται η δομή της απασχόλησης ανά (ευρεία) επαγγελματική ομάδα²⁵ την περίοδο 2015-2024. Στην Κρήτη κυριαρχεί η ομάδα επαγγελματιών Απασχολούμενοι στην παροχή υπηρεσιών και πωλητές, η οποία απορροφά ποσοστό της τάξης του 24%-26% της απασχόλησης, ενώ ακολουθούν οι Ειδικευμένοι γεωργοί, κτηνοτρόφοι, δασοκόμοι και αλιείς με 15%-17% και οι Επαγ-

²⁵ Για τη διάκριση των επαγγελματιών ακολουθείται η Διεθνής Τυποποιημένη Ταξινόμηση Επαγγελματιών (ISCO-08) του ILO, η οποία υιοθετείται και από την ΕΕ (ESCO-08). Ειδικότερα, εδώ αναφερόμαστε σε επαγγέλματα σε μονοψήφιο κωδικό, και άρα σε ευρείες επαγγελματικές ομάδες.

γελματίες με 13%-17%. Αξίζει να σημειωθεί ότι η πρώτη ομάδα εμφανίζει, από το 2015 έως το 2024, οριακή συρρίκνωση της τάξης της 1 ποσοστιαίας μονάδας, ενώ, αντιθέτως, η δεύτερη και η τρίτη μεγεθύνονται, με το μερίδιο στην απασχόληση να αυξάνεται κατά 2 και 4 ποσοστιαίες μονάδες αντίστοιχα. Τη μικρότερη επαγγελματική ομάδα, με κριτήριο τη συμμετοχή στη συνολική απασχόληση, αποτελούν τα Ανώτερα διευθυντικά και διοικητικά στελέχη²⁶ (περίπου 3% το 2024).

Η δυναμική κάθε επαγγελματικής ομάδας αναλύεται στη συνέχεια. Όπως φαίνεται στο Διάγραμμα 5.15, η απασχόληση στην κατηγορία Ανώτερα διευθυντικά και διοικητικά στελέχη στην Κρήτη μειώνεται κατά 28% και, μάλιστα, σε μεγαλύτερο βαθμό σε σχέση με άλλες περιφέρειες της χώρας (22% στην Αττική και 27% στις λοιπές περιφέρειες). Ταυτόχρονα, η Κρήτη εμφανίζει την πιο δυναμική αύξηση της απασχόλησης (44%) στην κατηγορία Επαγγελματίες, έναντι 32% στην Αττική και 33% στις λοιπές περιφέρειες.

Διάγραμμα 5.15: Ρυθμός μεταβολής της απασχόλησης ανά επάγγελμα, σύγκριση της Περιφέρειας Κρήτης, των λοιπών περιφερειών και της χώρας, 2011-2024 (%)

Πηγή: ΕΛΣΤΑΤ, Έρευνες Εργατικού Δυναμικού (επεξεργασία συγγραφέων)

²⁶ Στην ανάλυση δεν συμπεριλαμβάνεται η ομάδα «Πρόσωπα μη δυνάμενα να καταταγούν».

Συνοπτικά στην Κρήτη, ως δυναμικά επαγγέλματα, δηλαδή ως επαγγέλματα με σχετικά υψηλό ρυθμό θετικής μεταβολής, ξεχωρίζουν εκτός από τους Επαγγελματίες (βλ. και προηγουμένως), οι Χειριστές βιομηχανικών εγκαταστάσεων, μηχανημάτων και εξοπλισμού (17%), οι Υπάλληλοι γραφείου (11%) και οι Απασχολούμενοι στην παροχή υπηρεσιών και πωλητές (11%). Από την άλλη, ως φθίνοντα επαγγέλματα, επαγγέλματα δηλαδή με την ταχύτερη αρνητική μεταβολή, ξεχωρίζουν, εκτός από τα Ανώτερα διευθυντικά και διοικητικά στελέχη (βλ. ανάλυση προηγουμένως), οι Ειδικευμένοι τεχνίτες και τα αγροτικά επαγγέλματα (11% και 13% αντίστοιχα).

Από τα στοιχεία προκύπτουν, επίσης, συμπεράσματα σχετικά με την αναδιάρθρωση της απασχόλησης μεταξύ των επαγγελμάτων, καθώς και σχετικά με την ίδια την παραγωγική αναδιάρθρωση της ελληνικής και κρητικής οικονομίας μετά την παρατεταμένη (διπλή) κρίση. Συνολικά, η εγχώρια αγορά εργασίας την περίοδο 2011-2024 χαρακτηρίζεται από σταδιακή υποχώρηση των παραδοσιακών χειρωνακτικών και διοικητικών επαγγελμάτων, την ενίσχυση των επαγγελμάτων ενδιάμεσης ειδίκευσης στη νέα οικονομία της γνώσης και των υπηρεσιών, όπως και τη χωρική ανακατανομή της τεχνικής και ανειδίκευτης εργασίας. Η Κρήτη συμμετέχει σε αυτόν τον ευρύτερο ανακαταμερισμό της εργασίας ιδιόμορφα, με τα επαγγέλματα μεσαίας εξειδίκευσης, ειδικά σε μη χειρωνακτικά καθήκοντα και υπηρεσίες, να αποκτούν ακόμα πιο μεγάλο ειδικό βάρος σε σύγκριση με τη χώρα και τις άλλες περιφέρειες.

Σε επίπεδο χώρας, ευρύτερα, η αλλαγή παραγωγικού υποδείγματος εκδηλώνεται χωρικά με άνισο τρόπο και με έντονες κλαδικές/διαρθρωτικές ανισορροπίες. Στις ομάδες που καταγράφουν απώλειες στον νέο καταμερισμό εντάσσονται τα Ανώτερα διευθυντικά και διοικητικά στελέχη, που υποχωρούν σε σχέση με τον εθνικό μέσο όρο κατά 25%. Το γεγονός αυτό μπορεί να ερμηνευθεί από την αλλαγή στα επιχειρηματικά μοντέλα και τη στρόφη σε πιο ευέλικτα και επίπεδα εταιρικά σχήματα οργάνωσης, με λιγότερα ενδιάμεσα διοικητικά επίπεδα. Επίσης, στην ίδια κατηγορία φθινόντων επαγγελμάτων μπορούν να ενταχθούν οι Ειδικευμένοι τεχνίτες και ασκούντες συναφή επαγγέλματα, όπως και οι Ειδικευμένοι γεωργοί, κτηνοτρόφοι, αλιείς (μείωση 13% και 10% αντίστοιχα). Πρόκειται για αλλαγές που εν πολλοίς μπορούν να θεωρηθούν ακόμα και αναμενόμενες, στο πλαίσιο του τεχνοοικονομικού μετασχηματισμού. Όπως δείχνει η ευρωπαϊκή και διεθνής εμπειρία, σταδιακά στις αγορές εργασίας ανοίγεται επιπρόσθετος «χώρος» για τη μη χειρωνακτική απασχόληση και την απασχόληση ανθρώπινου δυναμικού με υψηλό επίπεδο σε προσόντα και δεξιότητες. Ειδικά στην Ελλάδα, η παρατηρούμενη άνοδος σε ό,τι αφορά τους επαγγελματίες, δηλαδή τους απασχολούμενους σε επιστημονικά επαγγέλματα, είναι χαρακτηριστική.

Επίσης, και άλλες ομάδες αποκτούν ισχυρότερη παρουσία στην απασχόληση. Η άνοδος στους Χειριστές μηχανημάτων και βιομηχανικών εγκαταστάσεων μπορεί να συνδεθεί με την ενίσχυση των δραστηριοτήτων έντασης κεφαλαίου, όπως είναι τα logistics και η ενέργεια. Ταυτόχρονα, η άνοδος σε ό,τι αφορά Υπαλλήλους γραφείου μπορεί να ερμηνευθεί ως η άλλη όψη της μείωσης των Ανώτερων διοικητικών στελεχών, δηλαδή της τάσης προς περισσότερο επίπεδες οργανωτικές δομές (χωρίς ενδιάμεσα διοικητικά στελέχη).

Ειδικά, η ταχεία αναδιάρθρωση παντού, εκτός της Αττικής, υπέρ της απασχόλησης σε ενδιάμεσα επαγγέλματα (μη χειρωνακτικά, μέτριας εξειδίκευσης) και στην παροχή υπηρεσιών και πωλήσεων δείχνει την όλο και πιο έντονη διάχυση των δραστηριοτήτων της διανομής και της κατανάλωσης καθώς και του τουρισμού στην περιφέρεια. Επίσης, δεν μπορεί να αγνοηθεί η μετατόπιση, στην κατηγορία των Ανειδίκευτων εργατών, από το κέντρο προς την περιφέρεια (μείωση 40% στην Αττική και αύξηση 22% στις λοιπές περιφέρειες).

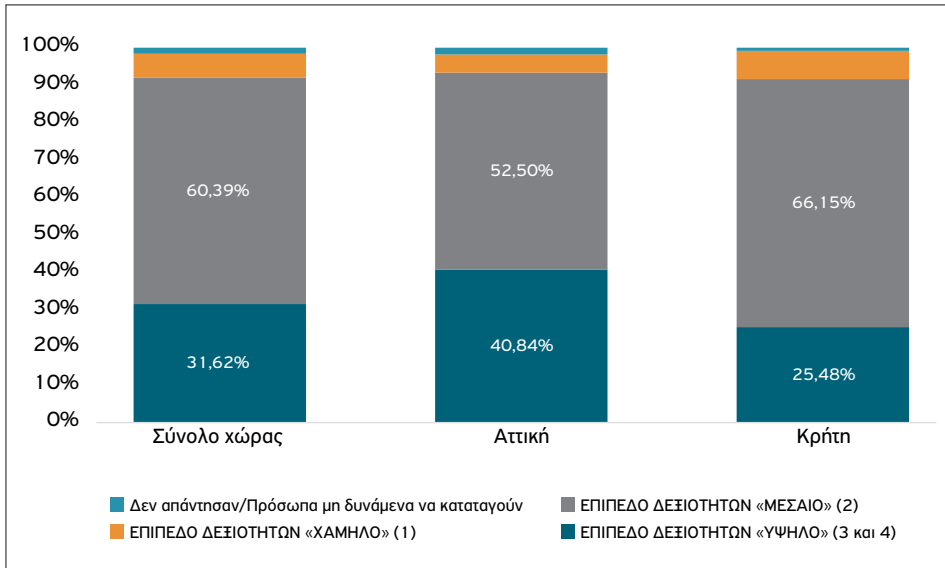
Στη συνέχεια, διερευνάται περαιτέρω η αναδιάρθρωση της απασχόλησης με εστίαση στις ανάγκες για δεξιότητες. Για τον σκοπό αυτό, τα επαγγέλματα ταξινομούνται σε ευρείες ομάδες ανάλογα με το επίπεδο δεξιοτήτων. Αξιοποιείται η μέθοδος²⁷ κατά την οποία κάθε επάγγελμα (ISCO-08) τίθεται σε αντιστοίχιση με ένα επίπεδο πολυπλοκότητας καθηκόντων και δεξιοτήτων (skill level) καθώς και με έναν τύπο γνώσεων/δεξιοτήτων (skill specialization). Ειδικά, όσον αφορά την πρώτη παράμετρο (skill level), η οποία κυρίως ενδιαφέρει την ανάλυσή μας, αναγνωρίζονται τρία τυπικά επίπεδα: υψηλό, μεσαίο και χαμηλό. Συνοπτικά, οι επαγγελματικές ομάδες με μονοψήφιο κωδικό 1-3 (βλ. και αναλυτική περιγραφή προηγουμένως) κατατάσσονται σε «υψηλό» επίπεδο δεξιοτήτων, οι ομάδες 4-8 στο «μεσαίο» και η ομάδα 9 στο «χαμηλό».²⁸

Όπως προκύπτει (Διάγραμμα 5.16), η Κρήτη, συγκριτικά με τον μέσο όρο της χώρας, υπολείπεται στην απασχόληση στο υψηλό επίπεδο (25,5%), ενώ υπερτερεί στο μεσαίο επίπεδο (66,2%) και στο χαμηλό επίπεδο (7,6%). Επίσης, αξίζει να σημειωθεί ότι ξεπερνά την Αττική κατά περισσότερο από 10 ποσοστιαίες μονάδες στα επαγγέλματα της ενδιάμεσης κατηγορίας, ενώ υστερεί σχεδόν κατά 15 ποσοστιαίες μονάδες στα επαγγέλματα της υψηλής κατηγορίας.

27 Η Διεθνής Οργάνωση Εργασίας (ΔΟΕ) αρχικά επιχειρεί την ταξινόμηση των επαγγελμάτων σε τέσσερα επίπεδα (1-4) δεξιοτήτων για σκοπούς ανάλυσης και προβλέψεων σε ό,τι αφορά την αγορά εργασίας (ILO, 2012: 14). Επίσης, το CEDEFOP (2012) συμπυκνώνει την ταξινόμηση σε τρία επίπεδα (υψηλό, μεσαίο, χαμηλό) για λόγους απλοποίησης, εισάγοντας και τη διάκριση βάσει τυπικών γνώσεων και προσόντων (qualifications). Ωστόσο, πρέπει να είναι σαφές εξαρχής ότι η συγκεκριμένη ταξινόμηση προσφέρεται για τη μακροανάλυση και παρακολούθηση των δεξιοτήτων και των τάσεων στις αγορές εργασίας, και δεν επιτρέπει την εκτίμηση της αναντιστοιχίας (του βαθμού αξιοποίησης) των δεξιοτήτων στις θέσεις εργασίας. Επίσης, θα πρέπει να λαμβάνεται ως δεδομένη η εσωτερική υψηλή ετερογένεια ανά επαγγελματική ομάδα/επάγγελμα ως προς τον βαθμό εξειδίκευσης, το εκπαιδευτικό επίπεδο, την πολυπλοκότητα των καθηκόντων κ.ά. Συνεπώς, με βάση αυτή τη μέθοδο, τα επαγγέλματα δεν «βαθμολογούνται» (ιεραρχούνται) βάσει σημασίας, αλλά «τυποποιούνται» ως προς ορισμένα χαρακτηριστικά για να διευκολύνονται οι μακροαναλύσεις, προβλέψεις και συγκρίσεις μεταξύ των αγορών εργασίας.

28 Η 10η κατηγορία αφορά άτομα μη δυνάμενα να καταταγούν αλλού, και περιλαμβάνει κατά την ταξινόμηση ISCO τα επαγγέλματα των Ενόπλων Δυνάμεων (με κωδικό «0»). Το επίπεδο δεξιοτήτων αναγνωρίζεται εδώ ως μεικτό (υψηλό, μεσαίο και χαμηλό). Δεδομένου ότι πρόκειται για ειδική κατηγορία, εξαιρείται από την ανάλυσή μας.

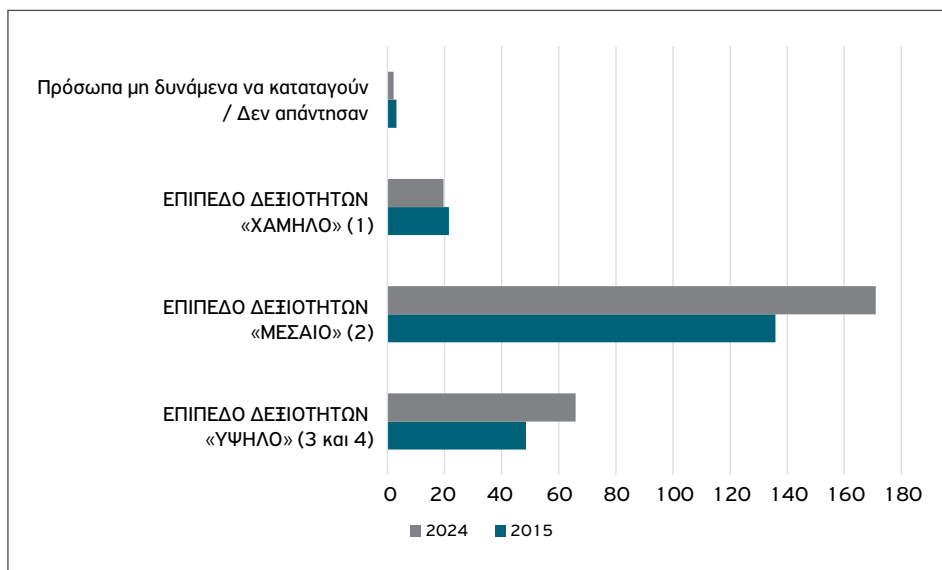
Διάγραμμα 5.16: Ποσοστό (%) απασχόλησης σε αντιστοίχιση επαγγελματών με τυπικά επίπεδα δεξιοτήτων, σύγκριση της Περιφέρειας Κρήτης, των λοιπών περιφερειών και της χώρας (2024)

Πηγή: ΕΛΣΤΑΤ, Έρευνες Εργατικού Δυναμικού (επεξεργασία συγγραφέων)

Στο Διάγραμμα 5.17 αναλύεται, επιπλέον, η μεταβολή ανά κατηγορία, ειδικά σε ό,τι αφορά την Κρήτη. Όπως παρατηρείται, η αύξηση στο ενδιάμεσο επίπεδο δεξιοτήτων είναι η πιο σημαντική (μεταξύ των τριών επιπέδων). Η καθαρή μεταβολή, την περίοδο 2015-2024, υπολογίζεται σε 35,1 χιλ. θέσεις εργασίας. Ακολουθεί το υψηλό επίπεδο δεξιοτήτων με αύξηση κατά 17,3 χιλ., ενώ το χαμηλό επίπεδο εμφανίζει μείωση της τάξης 1,9 χιλ. Συμπερασματικά, στην Περιφέρεια δημιουργούνται συνολικά 49,3 χιλ. νέες θέσεις εργασίας, οι οποίες κατά 71% αφορούν επαγγέλματα που ανήκουν στο μεσαίο επίπεδο δεξιοτήτων.

Διάγραμμα 5.17: Μεταβολή της απασχόλησης στα επαγγέλματα, ανά βασικό επίπεδο δεξιοτήτων, στην Περιφέρεια Κρήτης, 2015-2024 (%)

Πηγή: ΕΛΣΤΑΤ, Έρευνες Εργατικού Δυναμικού (επεξεργασία συγγραφέων)

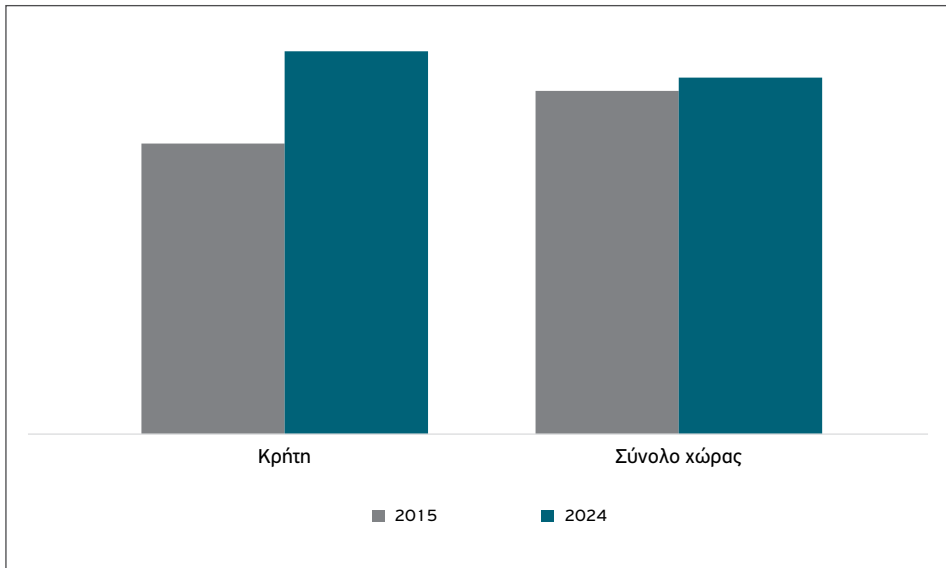
Σύμφωνα με τα παραπάνω, η ελληνική αγορά εργασίας φαίνεται σταδιακά να γίνεται πιο γνωσιοκεντρική και πιο πολωμένη μεταξύ της υψηλής και της ενδιάμεσης κατηγορίας δεξιοτήτων. Αυτή είναι μια διαρθρωτική αλλαγή, η οποία δεν συνάδει με το φαινόμενο της «πόλωσης της αγοράς εργασίας» (job polarization),²⁹ το οποίο συναντάται σε άλλες οικονομίες βιομηχανικής εξειδίκευσης και υψηλής έντασης γνώσης και τεχνολογίας. Στην εγχώρια αγορά εργασίας η τάση της αύξησης της απασχόλησης σε επαγγέλματα στην ενδιάμεση κλίμακα δεξιοτήτων εντοπίζεται από τις αρχές της δεκαετίας 2020 και σχετίζεται με τις συνέπειες των πολιτικών προσαρμογής και τα αποτελέσματα της

²⁹ Πρόκειται για το εμπειρικά τεκμηριωμένο φαινόμενο κατά το οποίο η απασχόληση και οι μισθοί τείνουν να αυξάνονται στα άκρα της κατανομής των δεξιοτήτων (υψηλά αμειβόμενες – υψηλών δεξιοτήτων θέσεις και χαμηλά αμειβόμενες – χαμηλών δεξιοτήτων θέσεις), ενώ συρρικνώνονται οι μεσαίες θέσεις, οι οποίες είναι τυπικά θέσεις γραφείου, διοικητικής υποστήριξης και εξυπηρέτησης πωλήσεων κτλ. Σύμφωνα με την κλασική και πρώτη προσέγγιση και εμπειρική τεκμηρίωση των Goos & Manning (2007), η οποία βασίζεται στη θεωρητική προσέγγιση ανάλυσης της εργασίας βάσει καθηκόντων και δεξιοτήτων (task based approach) των Autor et al. (2003), η τεχνολογική πρόοδος, ιδίως η εξέλιξη της πληροφορικής και των αυτοματισμών, υποκαθιστά εργασίες (καθήκοντα) ρουτίνας που θα χαρακτήριζαν τις θέσεις μεσαίας κατηγορίας. Ταυτόχρονα, η πρόοδος στην τεχνολογία συμπληρώνει τις γνωστικές/δημιουργικές ικανότητες και δεξιότητες στην κατηγορία επαγγελματιών υψηλού επιπέδου δεξιοτήτων, ενώ είναι δύσκολο να αντικαταστήσει μη ρουτίνας χειρωνακτικές εργασίες και προσωπικές υπηρεσίες χαμηλού επιπέδου δεξιοτήτων.

οικονομικής κρίσης (Δρακάκη & Καραμάνης, 2023). Συνοπτικά, η τεχνολογική πρόοδος προχωρά με πιο αργό ρυθμό και οι επιδόσεις καινοτομίας βρίσκονται σταθερά χαμηλότερα σε σχέση με τον ευρωπαϊκό μέσο όρο.³⁰ Η Κρήτη ακολουθεί το ίδιο μονοπάτι, εμφανίζοντας, ωστόσο, ακόμα πιο ισχυρή την πώλωση γύρω από την απασχόληση σε μια ενδιάμεση κατηγορία σε ό,τι αφορά τις ανάγκες, την πολυπλοκότητα και τη συνθετικότητα των δεξιοτήτων. Ενισχύεται, δηλαδή, η συγκέντρωση γύρω από επαγγέλματα κυρίως μη χειρωνακτικά αλλά και ενδιάμεσης εξειδίκευσης που τυπικά απασχολούνται στο εμπόριο, στον τουρισμό και στις προσωπικές υπηρεσίες.

Με σκοπό την πληρέστερη κατανόηση και την ερμηνεία του φαινομένου, παρακάτω αναλύονται η ανεργία των πτυχιούχων/κατόχων τίτλου τριτοβάθμιας εκπαίδευσης και η ανεργία ανά τύπο επαγγέλματος, καθώς και η συμμετοχή των νέων στην αγορά εργασίας και την κατάρτιση. Όλα τα παραπάνω συνεισφέρουν στη διερεύνηση του βαθμού κατά τον οποίο συντελείται η αξιοποίηση του εργατικού δυναμικού υψηλών προσόντων και υψηλής έντασης γνώσης και δεξιοτήτων στις θέσεις εργασίας.

Διάγραμμα 5.18: Συμμετοχή των ανέργων με πτυχίο/δίπλωμα τριτοβάθμιας εκπαίδευσης (πτυχίο, μεταπτυχιακό και άνω), ως ποσοστό (%) στο σύνολο των ανέργων, σύγκριση της Περιφέρειας Κρήτης και της χώρας (2015 και 2024)

Πηγή: ΕΛΣΤΑΤ, Έρευνες Εργατικού Δυναμικού (επεξεργασία συγγραφέων)

30 Σύμφωνα με τον Ευρωπαϊκό Δείκτη Καινοτομίας (European Innovation Index), η Ελλάδα εμφανίζει επίδοση 75,8% σε σχέση με την ΕΕ (= 100) και, ως εκ τούτου, χαρακτηρίζεται ως «μετρίως καινοτόμα» (moderate innovator) μεταξύ των χωρών-μελών (European Commission, 2025).

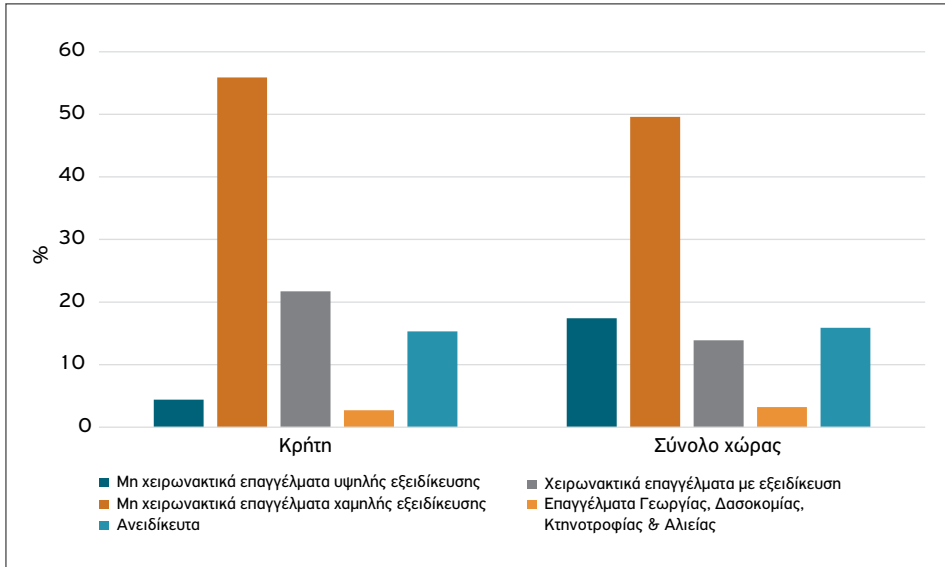
Όπως φαίνεται στο Διάγραμμα 5.18, η ανεργία των αποφοίτων τριτοβάθμιας εκπαίδευσης (πτυχίο, μεταπτυχιακό και άνω) στην Κρήτη το 2024 ξεπερνά τον μέσο όρο χώρας κατά 2 ποσοστιαίες μονάδες. Επίσης, διαπιστώνεται ότι οι άνεργοι με ανώτερα εκπαιδευτικά προσόντα (τριτοβάθμιας εκπαίδευσης) συμμετέχουν όλο και περισσότερο στον αριθμό των ανέργων στην Περιφέρεια, ήδη από τις αρχές της κρίσης. Στην Κρήτη, η αύξηση υπολογίζεται στις 7 ποσοστιαίες μονάδες την περίοδο 2015-2024, και είναι σημαντικά υψηλότερη σε σύγκριση με τη μεταβολή στη χώρα (μόλις 1 ποσοστιαία μονάδα), η οποία, βέβαια, συντελέστηκε από υψηλότερη αφετηρία.

Στο Διάγραμμα 5.19 εξετάζεται η κατανομή της ανεργίας ανά τύπο επαγγελμάτων για την Κρήτη και το σύνολο της χώρας. Σε μια εκ πρώτης όψεως αντίφαση, οι περισσότεροι άνεργοι στην Κρήτη προέρχονται από την ομάδα επαγγελμάτων που σχεδόν ταυτίζεται με αυτή που προηγουμένως ξεχώρισε ως πιο έντονης δυναμικής (επαγγέλματα μεσαίου επιπέδου δεξιοτήτων). Οι περισσότεροι άνεργοι (55,9%) ασκούν μη χειρωνακτικά επαγγέλματα χαμηλής εξειδίκευσης, ενώ ακολουθούν οι επαγγελματίες χειρωνακτικών επαγγελμάτων με εξειδίκευση (21,7%). Μάλιστα, στην Κρήτη, ο δείκτης των δύο παραπάνω κατηγοριών ξεπερνά αυτόν του συνόλου της χώρας (49,6% και 13,9% αντίστοιχα). Η συγκεκριμένη συνθήκη δείχνει ότι το πρόβλημα της ανεργίας στην Κρήτη αφορά περισσότερο τα πιο «διαδεδομένα», δυναμικά και «ανερχόμενα» επαγγέλματα στην περιφερειακή οικονομία και απασχόληση.

Αντίθετα, πιο ήπιο είναι το πρόβλημα της ανεργίας στα επαγγέλματα που χαρακτηρίζονται ως μη χειρωνακτικά και υψηλής εξειδίκευσης. Ο δείκτης εδώ είναι σημαντικά χαμηλότερος (4%) σε σύγκριση με τον δείκτη της χώρας (17%), κάτι που φανερώνει ότι στα επιστημονικά και ανώτερα διοικητικά επαγγέλματα υπάρχει καλύτερη αντιστοιχία μεταξύ ζήτησης και προσφοράς στην αγορά εργασίας.

Συνοπτικά, διαπιστώνεται ότι τα άτομα που επιθυμούν και είναι διαθέσιμα να απασχοληθούν σε μη χειρωνακτικά επαγγέλματα μεσαίας ειδίκευσης ή ενδιάμεσου επιπέδου δεξιοτήτων υπερβαίνουν αριθμητικά τις θέσεις εργασίας που δημιουργούν οι επιχειρήσεις. Θα πρέπει να τονιστεί ότι τα επαγγέλματα αυτής της κατηγορίας περιλαμβάνουν σε μεγάλο βαθμό καθήκοντα ρουτίνας, τα οποία μπορούν σχετικά εύκολα να τυποποιηθούν και να περιγραφούν μέσω αλγορίθμων. Ως εκ τούτου, είναι περισσότερο εκτεθειμένα στον τεχνολογικό μετασχηματισμό. Ιδίως τα επαγγέλματα που σχετίζονται με την εξυπηρέτηση πελατών και τη διοικητική υποστήριξη εμφανίζουν αυξημένη πιθανότητα μελλοντικής αντικατάστασης λόγω της αυτοματοποίησης με χρήση υπολογιστικών συστημάτων (Frey & Osborne, 2013).

Διάγραμμα 5.19: Άνεργοι κατά τύπο επαγγέλματος, ως ποσοστό (%) στο σύνολο των ανέργων, σύγκριση της Περιφέρειας Κρήτης και της χώρας (2024)

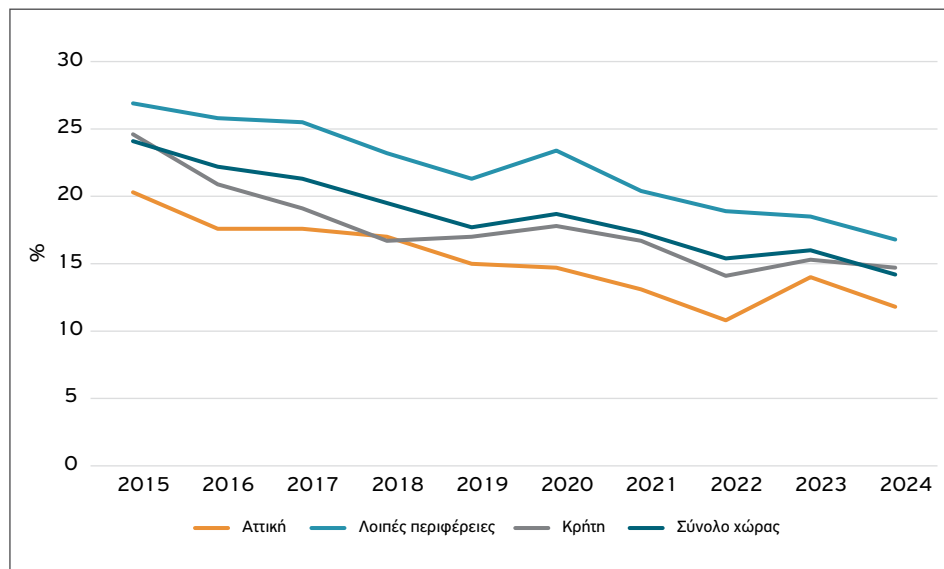

Πηγή: ΕΛΣΤΑΤ, Έρευνες Εργατικού Δυναμικού (επεξεργασία συγγραφέων)

Στο Διάγραμμα 5.20 παρουσιάζεται η εξέλιξη του δείκτη που αφορά νέους που δεν εργάζονται (ούτε ως μισθωτοί ούτε ως αυτοαπασχολούμενοι), δεν συμμετέχουν σε τυπική εκπαίδευση και δεν παρακολουθούν προγράμματα κατάρτισης ή μαθητείας (Not in Employment, Education or Training – NEETs). Ο δείκτης υπολογίζεται ως ποσοστό στο σύνολο του πληθυσμού ηλικίας 15-29 ετών για την Κρήτη, την Αττική, τις λοιπές περιφέρειες και τη χώρα την περίοδο 2015-2024. Είναι φανερό ότι η κυρίαρχη τάση είναι πτωτική σε όλες τις περιφέρειες. Η Κρήτη, με σημαντική μείωση, που φτάνει τις 9,9 ποσοστιαίες μονάδες σε σχέση με το 2009, προσεγγίζει το 2024 τον μέσο όρο της χώρας (14,7%, έναντι 14,2%). Το μικρότερο ποσοστό (11,8%) εμφανίζει η Αττική.

Με άλλα λόγια, οι νέοι εκτός απασχόλησης και εκπαίδευσης-κατάρτισης βρίσκονται περισσότερο στην ελληνική περιφέρεια παρά στο «κέντρο», ενώ η στάση της «αποχής» αυτού του τύπου διαχρονικά ατονεί σε όλη τη χώρα. Είναι φανερό από τις διακυμάνσεις ότι το φαινόμενο εντείνεται σε περίοδο κρίσης. Υπό αυτή την έννοια, μπορεί και να θεωρηθεί μια αυθόρμητη και αυτόματη αντίδραση των νέων (παραίτηση ή αποχή) μπροστά στην έλλειψη ευκαιριών απασχόλησης και στις αλλαγές στο ευρύτερο περιβάλλον στην αγορά εργασίας.

Διάγραμμα 5.20: Ποσοστό (%) ατόμων ηλικίας 15-29 ετών εκτός απασχόλησης, εκπαίδευσης και κατάρτισης (NEETs), σύγκριση της Περιφέρειας Κρήτης, των λοιπών περιφερειών και της χώρας (2015-2024)

Πηγή: Eurostat (επεξεργασία συγγραφέων)

Στη συνέχεια, εξετάζονται βασικοί δείκτες που αφορούν τους ανθρώπινους πόρους στην έρευνα και ανάπτυξη (Ε&Α). Σκοπός είναι η διερεύνηση του βαθμού κατά τον οποίο αξιοποιούνται οι δεξιότητες της εργασίας σε ένα παραγωγικό υπόδειγμα με έμφαση στην καινοτομία. Ειδικότερα, στον Πίνακα 5.9 αποτυπώνεται το μερίδιο της απασχόλησης σε δραστηριότητες Ε&Α (ερευνητές και λοιπό προσωπικό) κατά περιφέρεια, τόσο συνολικά όσο και ανά τομέα απόδοσης (sector of performance), όπως επιχειρήσεις, κυβερνητικοί φορείς, τριτοβάθμια εκπαίδευση, μη κερδοσκοπικές οργανώσεις.

Συνολικά στη χώρα, μικρό ποσοστό (μόλις 0,7%) απασχολείται σε Ε&Α. Βασικός φορέας απασχόλησης είναι η τριτοβάθμια εκπαίδευση με 1,5%, ενώ ο επιχειρηματικός τομέας, με ποσοστό 0,7%, χαρακτηρίζεται από την πιο χαμηλή επίδοση. Το εύρημα αυτό φανερώνει την περιορισμένη ενσωμάτωση των ερευνητικών αποτελεσμάτων των δημόσιων και ερευνητικών και ακαδημαϊκών ιδρυμάτων στην παραγωγή. Με λίγα λόγια, στη χώρα, οι δραστηριότητες Ε&Α παραμένουν αυστηρά συγκεντρωμένες γύρω από τους βασικούς φορείς της επιστημονικής ακαδημαϊκής έρευνας και τριτοβάθμιας εκπαίδευσης.

Η Αττική, όπως αναμενόταν, εμφανίζεται ως το πιο ισχυρό κέντρο, με ποσοστό πολλαπλάσιο του εθνικού μέσου όρου, 3,9% στο σύνολο των τομέων. Επίσης, η Αττική έχει σημαντική παρουσία σε κάθε τομέα, με τα ποσοστά να κυμαίνονται από 1,1% (επιχειρηματικός τομέας) ως 1,5% (τομέας τριτοβάθμιας εκπαίδευσης). Η εξήγηση είναι απλή,

δεδομένου ότι η Αθήνα συγκεντρώνει τους βασικούς θεσμούς και τις σημαντικότερες υποδομές, τους απαραίτητους υλικούς και άυλους πόρους (χρηματοδότηση, υποδομές, ανθρώπινο κεφάλαιο, κοινωνικό κεφάλαιο) λόγω της υπεροχής της ως μητρόπολης. Στις λοιπές περιφέρειες αντίθετα, η επίδοση είναι χαμηλή, με το σύνολο των τομέων να φτάνει μόλις το 2%.

Η Κρήτη εμφανίζει μια παρόμοια επίδοση (2,1%) με τις λοιπές περιφέρειες –ελάχιστα πάνω από τον εθνικό μέσο, σημαντικά κάτω από την Αττική–, με συμμετοχή του προσωπικού Ε&Α και των ερευνητών στο σύνολο της απασχόλησης. Ενώ εμφανίζεται ένας ιδιαίτερα ισχυρός τομέας ακαδημαϊκών και τριτοβάθμιων εκπαιδευτικών ιδρυμάτων (με 1,7%) και ένας αρκετά δραστήριος κυβερνητικός τομέας (με περίπου 1%), ο επιχειρηματικός τομέας υπολείπεται σημαντικά (με 0,3%), ειδικά σε σύγκριση με την Αττική αλλά και τον εθνικό μέσο όρο. Στο πλαίσιο αυτό, η Κρήτη, παρότι μπορεί να θεωρηθεί ενεργή περιφέρεια στο εθνικό οικοσύστημα έρευνας και τεχνολογίας και ένα σχετικά «καλό παράδειγμα», δεν έχει κατορθώσει να οικοδομήσει ένα αδιαμφισβήτητο συγκριτικό πλεονέκτημα με επίκεντρο τη γνώση και την καινοτομία. Η υστέρηση εντοπίζεται κυρίως στην ενσωμάτωση των αποτελεσμάτων της έρευνας στις τοπικές επιχειρήσεις και, υπό αυτή την έννοια, η γνώση παράγεται, αλλά δεν «απορροφάται» επαρκώς στην παραγωγική δομή και δεν μετατρέπεται σε καινοτομία στην αγορά.

Πίνακας 5.9: Προσωπικό σε Ε&Α και ερευνητές στο σύνολο τομέων και ανά τομέα απόδοσης, μέσο ετήσιο ποσοστό (%) στο σύνολο της απασχόλησης, σύγκριση της Περιφέρειας Κρήτης, των λοιπών περιφερειών και της χώρας (2019-2022)

Περιοχή	Επιχειρηματικός – εταιρικός τομέας	Κυβερνητικός τομέας	Τομέας τριτοβάθμιας εκπαίδευσης	Μη κερδοσκοπικός ιδιωτικός τομέας	Σύνολο τομέων
Αττική	1,1	1,2	1,5	0,03	3,9
Λοιπές περιφέρειες	0,3	0,4	1,3	0,01	2,0
Κρήτη	0,3	1,0	1,7	0,02	2,1
Σύνολο χώρας	0,7	0,8	1,5	0,02	0,7

Πηγή: Eurostat (επεξεργασία συγγραφέων)

Στον Πίνακα 5.10 αποτυπώνονται, επίσης, στοιχεία για τους Ανθρώπινους Πόρους στην Επιστήμη και την Τεχνολογία (HRST) ως ποσοστό του πληθυσμού, για την περίοδο 2020-2024. Ο δείκτης αφορά το ποσοστό του πληθυσμού που έχει τυπικά προσόντα απασχόλησης στην επιστήμη, την έρευνα και την τεχνολογία ή/και απασχολείται σε επιστημονικά επαγγέλματα έρευνας και τεχνολογίας. Στο πλαίσιο αυτό, πρόκειται κυρίως για ένα μέτρο της δυνητικής παραγωγής και αξιοποίησης της γνώσης και όχι της άμεσης ικανότητας καινοτομίας της περιφερειακής οικονομίας.

Στο σύνολο της χώρας, παρουσιάζεται ανοδική εξέλιξη και συγκεκριμένα αύξηση από 29% (2020) σε 31,7% (2024). Με βάση αυτό το εύρημα, συμπεραίνεται ότι η «δεξαμενή» ανθρώπινου κεφαλαίου υψηλής γνώσης και επιστημονικής εξειδίκευσης διευρύνεται σταθερά. Ωστόσο, ταυτόχρονα, οι περιφερειακές ανισότητες έχουν και πάλι σημασία. Η Περιφέρεια της Πρωτεύουσας φτάνει σε ιδιαίτερα υψηλά επίπεδα σε σχέση με το υπόλοιπο της χώρας, και γνωρίζει αξιόλογη αύξηση (από 37,7% σε 40,3%). Το 2024, σχεδόν 4 στα 10 άτομα εμφανίζουν προσόντα ικανά προς αξιοποίηση στην έρευνα και την τεχνολογία. Συνοπτικά, η Αττική λειτουργεί ως ο βασικός πόλος της γνώσης και των δεξιοτήτων στην έρευνα και τεχνολογία, ενώ οι λοιπές περιφέρειες, παρά τη βελτίωση, συγκλίνουν αργά και είναι σταθερά σε πολύ κατώτερα επίπεδα (14-17 ποσοστιαίες μονάδες κάτω από την Αττική).

Η Κρήτη, από την άλλη πλευρά, γνωρίζει ενίσχυση του ποσοστού από 24,9% σε 26,2%, και σε όλα τα έτη βρίσκεται πάνω από τον μέσο όρο των λοιπών περιφερειών και κάτω από τον εθνικό μέσο όρο. Συνεπώς, επιβεβαιώνεται το συμπέρασμα ότι πρόκειται για έναν δυναμικό αλλά «περιφερειακό» –ή αλλιώς «δορυφορικό»– πόλο έρευνας, καινοτομίας και αξιοποίησης εργατικού δυναμικού υψηλού επιπέδου ως προς τα προσόντα, την ειδικότητα και τις δεξιότητες, δίπλα στον πρωτεύουσας σημασίας κόμβο στη νέα οικονομία, που κατά βάση οδηγείται από την Αττική.

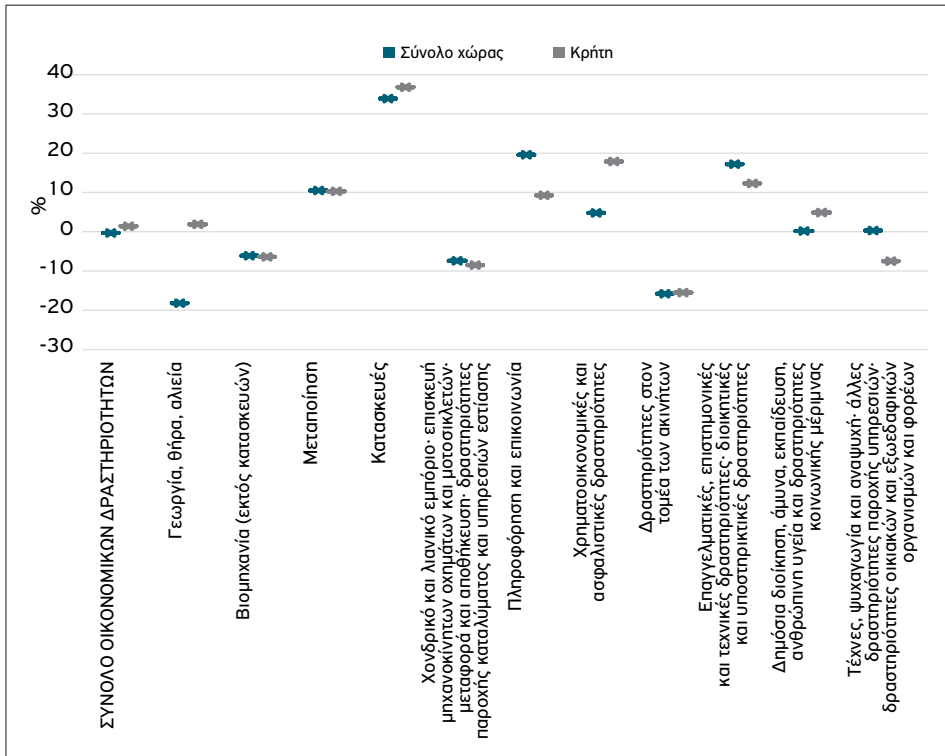
Πίνακας 5.10: Ανθρώπινοι Πόροι στην Επιστήμη και την Τεχνολογία (HRST), ως ποσοστό (%) του συνολικού πληθυσμού, σύγκριση της Περιφέρειας Κρήτης, των λοιπών περιφερειών και της χώρας (2020-2024)

Περιοχή	2020	2021	2022	2023	2024
Αττική	37,7	40,9	41,5	39,8	40,3
Λοιπές περιφέρειες	23,2	23,7	24,6	24,7	24,9
Κρήτη	24,9	25,2	26,9	26,9	26,2
Σύνολο χώρας	29,0	30,7	31,4	31,1	31,7

Πηγή: Eurostat (επεξεργασία συγγραφέων)

Δεδομένων των ευρημάτων που αναφέρθηκαν και προηγουμένως –ότι, δηλαδή, η συμμετοχή στην απασχόληση αυξάνεται, η ποιότητα απασχόλησης επιδεινώνεται και η εργασία ενδιάμεσης εξειδίκευσης κυριαρχεί–, έχει ενδιαφέρον να εξεταστεί η εξέλιξη της παραγωγικότητας της εργασίας (προϊόν ανά εργαζόμενο) για την περιφερειακή οικονομία της Κρήτης.

Διάγραμμα 5.21: Ποσοστιαία (%) μεταβολή της παραγωγικότητας της εργασίας ανά κύρια οικονομική δραστηριότητα, σύγκριση της Περιφέρειας Κρήτης και της χώρας (2019-2023)

Πηγή: OECD (επεξεργασία συγγραφέων)

Εστιάζοντας στην παραγωγικότητα της εργασίας ανά κύρια οικονομική δραστηριότητα, από τη σύγκριση της Κρήτης με τη χώρα την περίοδο 2019-2023 (Διάγραμμα 5.21) προκύπτει ότι η Κρήτη εμφανίζει μείωση της παραγωγικότητας στους βασικούς τομείς της οικονομικής δραστηριότητας. Η μείωση είναι μεγαλύτερη, σε σύγκριση με τη χώρα, στις δραστηριότητες Χονδρικό και λιανικό εμπόριο, Επισκευή μηχανοκίνητων οχημάτων και μοτοσικλετών, Μεταφορά και αποθήκευση, Δραστηριότητες παροχής καταλύματος και υπηρεσιών εστίασης (8,5% έναντι 7,4%) και Τέχνες, ψυχαγωγία και αναψυχή, Άλλες δραστηριότητες παροχής υπηρεσιών, Δραστηριότητες οικιακών και εξωχώριων οργανισμών και φορέων (7,5% έναντι 0,3%). Επιπλέον, εμφανίζεται υποχώρηση στη Βιομηχανία (6,4% έναντι 6,1%), όπως και στη Διαχείριση ακινήτων (15,5% έναντι 15,8%).

Αντιθέτως, στις οικονομικές δραστηριότητες Γεωργία, Θήρα, Αλιεία, η επίδοση είναι θετική, συγκρίνοντας ιδίως με τη χώρα (αύξηση 1,9% έναντι μείωσης 18,2%). Πα-

ρόμοια θετική μεταβολή και καλύτερη επίδοση, σε σχέση με τη χώρα, εμφανίζεται και στους κλάδους των Χρηματοοικονομικών και ασφαλιστικών υπηρεσιών (17,9% έναντι 4,8%) και των Κατασκευών (36,8% έναντι 33,9%).

Καταληκτικά, τα παραπάνω δείχνουν ότι η περιφέρεια «παράγει όλο και λιγότερο» σε κλάδους στους οποίους συγκεντρώνεται το ανθρώπινο δυναμικό και εντατικοποιείται η εργασία. Με λίγα λόγια, διαπιστώνεται μια βασική «παγίδα» στον κύκλο της ανάπτυξης, που έγκειται στον αδύναμο τεχνολογικό μετασχηματισμό της παραγωγικής δομής, ο οποίος συνιστά αίτιο και αιτιατό ενός υποδείγματος που αποτυπώνεται στη φράση «δουλεύουμε περισσότερο, παράγουμε λιγότερο».

Στον Πίνακα 5.11, παρουσιάζονται επιπλέον δεδομένα σχετικά με την επίδοση των Περιφερειακών Ενοτήτων (ΠΕ) για την περίοδο 2019-2022, σε σύγκριση με τον μέσο όρο της χώρας. Συνολικά, σε ό,τι αφορά την Κρήτη, ο δείκτης ανέρχεται σε 82 μονάδες και βρίσκεται χαμηλότερα από τον εθνικό μέσο κατά 18 μονάδες (χώρα = 100). Στο πλαίσιο αυτό, επιβεβαιώνεται το προηγούμενο συμπέρασμα ότι στην Κρήτη υφίσταται ένα «έλλειμμα παραγωγικότητας», το οποίο θα μπορούσε να θεωρηθεί «δομικό», καθώς οφείλεται στην κλαδική και χωρική διάρθρωση της οικονομίας.

Εντυπωσιακό εύρημα είναι πάντως ότι η ΠΕ Λασιθίου είναι η μοναδική που υπερβαίνει την επίδοση της χώρας (114/100), παρότι εμφανίζει μια σχετική στασιμότητα μέσα στον χρόνο (οριακή μεταβολή). Στις ΠΕ Χανίων και Ρεθύμνης η παραγωγικότητα φτάνει μόλις σε 83/100 και 84/100 αντίστοιχα, ενώ η πιο αρνητική επίδοση 74/100 καταγράφεται στην ΠΕ Ηρακλείου, η οποία φιλοξενεί το διοικητικό και οικονομικό κέντρο του νησιού.

Πίνακας 5.11: Ετήσια παραγωγικότητα της εργασίας ανά εργαζόμενο στη χώρα, στην Περιφέρεια Κρήτης και στις ΠΕ (2019-2022)

Περιοχή	Μεταβολή 2019-2022 (%)	Μέσος όρος ετών περιόδου 2019-2022	
		(σε ευρώ)*	Σύνολο χώρας = 100 (%)
Σύνολο χώρας	-1	52.604,7	100
Κρήτη	-1	43.100,1	82
ΠΕ Ηρακλείου	0	39.085,1	74
ΠΕ Λασιθίου	0	60.113,3	114
ΠΕ Ρεθύμνης	-3	44.433,9	84
ΠΕ Χανίων	-2	43.914,2	83

Πηγή: OECD (επεξεργασία συγγραφέων)

*Σημείωση: Τα ποσά εκτιμώνται από τον ΟΟΣΑ σε δολάρια ΗΠΑ σε Ισοδύναμα Αγοραστικής Δύναμης (PPP), Μονάδες σε Σταθερές τιμές 2020. Για τις ανάγκες της συγκεκριμένης ανάλυσης τα δολάρια έχουν μετατραπεί σε ευρώ με την ισχύουσα ισοτιμία USD/EURO = 0,84 στις 26/1/2026 (σύμφωνα με Google Finance).

Συμπερασματικά, η παραγωγικότητα της εργασίας γενικά φθίνει στην Κρήτη, ενώ μια νησίδα υψηλής αποδοτικότητας εντοπίζεται στον Ν. Λασιθίου. Αυτό μπορεί να αιτιολογηθεί, λόγω της διαφοροποίησης της τοπικής οικονομίας υπέρ εναλλακτικών δραστηριοτήτων στον τουρισμό, στην ενέργεια και στη γεωργία, με υψηλά περιθώρια κέρδους. Αξίζει να σημειωθεί ότι η ευρύτερη περιοχή της Σπείρας και του Αγίου Νικολάου αποτελεί, από την αρχή της κρίσης, βασικό προορισμό και πόλο έλξης μεγάλων στρατηγικών επενδύσεων αιολικών πάρκων και μεγάλης κλίμακας πολυτελών ξενοδοχειακών μονάδων (Δρακάκη κ.ά., 2018). Επίσης, σταθερά φιλοξενεί ένα από τα σημαντικότερα κέντρα θερμοκηπιακής καλλιέργειας στην Ιεράπετρα (Ακουμιανάκης, 2011). Σημειώνεται, ωστόσο, ότι είναι απαραίτητη περαιτέρω έρευνα σχετικά με τις ποιοτικές διαστάσεις της εργασίας (μισθοί, ώρες εργασίας κ.ά.) σε αυτές τις δραστηριότητες, τα περιθώρια τεχνολογικής αναβάθμισης των επιχειρήσεων και τις πτυχές της βιωσιμότητας (κοινωνικής, περιβαλλοντικής, οικονομικής) των επενδύσεων στο τοπικό επίπεδο.

6. Κοινωνικές συνθήκες και περιφερειακές ανισότητες

6.1 Εισαγωγή

Η περιφερειακή ανάλυση των κοινωνικών δεικτών, όπως ο κίνδυνος φτώχειας ή κοινωνικού αποκλεισμού, η εισοδηματική φτώχεια, η υλική και κοινωνική στέρηση, η ένταση εργασίας των νοικοκυριών και η αδυναμία πληρωμής οφειλών και κάλυψης έκτακτων δαπανών, επιτρέπει την αποτύπωση όχι μόνο του μεγέθους των κοινωνικών προβλημάτων αλλά και της έκτασης που αυτά λαμβάνουν σε κάθε περιφέρεια. Ιδιαίτερα σημαντική είναι η διάκριση μεταξύ φτώχειας και οικονομικής επισφάλειας, καθώς σε πολλές περιφέρειες οι κοινωνικοί κίνδυνοι δεν εκδηλώνονται με τη μορφή γενικευμένης αποστέρησης αλλά ως περιορισμένη ανθεκτικότητα των νοικοκυριών απέναντι σε οικονομικές διαταραχές.

Στο πλαίσιο αυτό, η ανάλυση των κοινωνικών συνθηκών σε περιφερειακό επίπεδο αποτελεί κρίσιμο εργαλείο για την κατανόηση των ανισοτήτων και των μορφών κοινωνικής ευαλωτότητας που αναπτύσσονται στο εσωτερικό μιας χώρας. Οι εθνικοί μέσοι όροι, αν και απαραίτητοι για τη συνολική αποτύπωση της κοινωνικής κατάστασης, συχνά αποκρύπτουν σημαντικές αποκλίσεις μεταξύ περιφερειών, οι οποίες συνδέονται με τη δομή της τοπικής οικονομίας, τα χαρακτηριστικά της απασχόλησης, το κόστος διαβίωσης και την πρόσβαση σε βασικά κοινωνικά αγαθά και υπηρεσίες. Στην ελληνική περίπτωση, οι περιφερειακές διαφοροποιήσεις στις κοινωνικές συνθήκες παραμένουν διαχρονικά έντονες. Η πανδημία του COVID-19 και η επακόλουθη ενεργειακή και πληθωριστική κρίση ανέδειξαν εκ νέου τις ανισότητες αυτές, επηρεάζοντας με διαφορετικό τρόπο τις περιφέρειες (OECD, 2020).

Η παρούσα ανάλυση εστιάζει στις κοινωνικές συνθήκες στην Περιφέρεια Κρήτης, αξιοποιώντας ένα σύνολο βασικών κοινωνικών δεικτών και εξετάζοντας την εξέλιξή τους σε σύγκριση με το σύνολο της χώρας και τις λοιπές περιφέρειες για την περίοδο 2019-2024.³¹ Στόχος είναι να αναδειχθούν τόσο τα σημεία σύγκλισης και απόκλισης της Κρήτης σε εθνικό επίπεδο όσο και οι ειδικές μορφές κοινωνικής ευαλωτότητας που συνδέονται με τα ιδιαίτερα χαρακτηριστικά της.

Με την ανάλυση που ακολουθεί επιδιώκεται η συμβολή στη διαμόρφωση μιας πιο ολοκληρωμένης εικόνας για τις κοινωνικές ανισότητες σε περιφερειακό επίπεδο και η υποστήριξη του σχεδιασμού στοχευμένων πολιτικών που λαμβάνουν υπόψη τις διαφοροποιήσεις μεταξύ των περιφερειών. Μέσα από τη συστηματική παρακολούθηση των

31 Τα δεδομένα είναι διαθέσιμα από το 2021 για τους εξής δείκτες: Ποσοστό ατόμων με αδυναμία κάλυψης γεύματος με κρέας, κοτόπουλο ή ψάρι κάθε δεύτερη μέρα. – Ποσοστό ατόμων με αδυναμία επαρκούς θέρμανσης της κατοικίας. – Ποσοστό ατόμων με οφειλές (στεγαστικά δάνεια, ενόικιο, λογαριασμοί κοινής ωφέλειας ή αγορά με δόσεις). – Ποσοστό ατόμων με αδυναμία κάλυψης έκτακτων οικονομικών δαπανών.

κοινωνικών δεικτών, καθίσταται δυνατή η έγκαιρη αναγνώριση κινδύνων και η ενίσχυση της κοινωνικής συνοχής σε περιφερειακό και εθνικό επίπεδο.

6.2 Φτώχεια, κοινωνικός αποκλεισμός, υλική υστέρηση και οικονομική ευαλωτότητα. Μια περιφερειακή ανασκόπηση

6.2.1 Κίνδυνος φτώχειας ή κοινωνικού αποκλεισμού

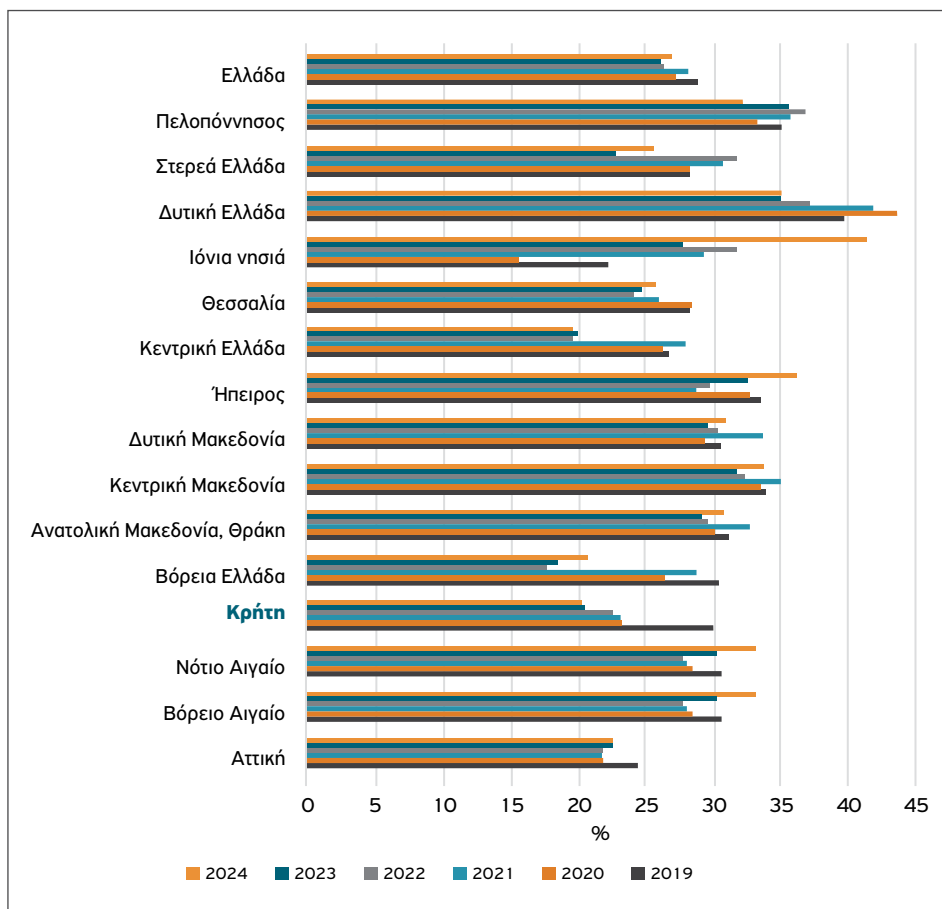
Κατά την περίοδο 2019-2024, η Περιφέρεια Κρήτης παρουσιάζει σαφή βελτίωση στο ποσοστό του πληθυσμού που βρίσκεται σε κίνδυνο φτώχειας ή κοινωνικού αποκλεισμού³² (Διάγραμμα 6.1). Το 2019, πριν από την πανδημική κρίση, το σχετικό ποσοστό στην Κρήτη ανερχόταν σε 30,1%, ελαφρώς υψηλότερο από τον εθνικό μέσο όρο (29%). Την ίδια περίοδο, η Κρήτη εμφάνιζε χαμηλότερα επίπεδα κοινωνικού κινδύνου σε σύγκριση με περιφέρειες όπως η Δυτική Ελλάδα (39,8%), η Πελοπόννησος (35,1%) και η Κεντρική Μακεδονία (34%), αλλά υστερούσε έναντι περιφερειών όπως η Αττική (24,5%) και τα Ιόνια Νησιά (22,3%).

Το 2020, με την έναρξη της πανδημίας, ο δείκτης στην Κρήτη υποχώρησε κατά σχεδόν 7 ποσοστιαίες μονάδες σε σχέση με το 2019 φθάνοντας στο 23,3%, ενώ ο αντίστοιχος εθνικός μέσος όρος ήταν 27,4%. Αυτή η μεγάλη μείωση διέυρνε σημαντικά την απόκλιση της Κρήτης από άλλες περιφέρειες με σημαντικά υψηλότερα ποσοστά, όπως η Δυτική Ελλάδα (43,7%), η Ήπειρος (32,8%) και η Ανατολική Μακεδονία και Θράκη (30,3%), φέρνοντάς την πιο κοντά στο ποσοστό της Αττικής (21,8%). Το ποσοστό παρέμεινε σχεδόν αμετάβλητο το 2021 (23,2%), σε αντίθεση με την άνοδο του εθνικού μέσου όρου στο 28,3%, ενώ το 2022 μειώθηκε περαιτέρω στο 22,6%, έναντι του 26,3% στο σύνολο της χώρας. Η αποκλιμάκωση συνεχίστηκε το 2023, με τον δείκτη να υποχωρεί στο 20,5%, δηλαδή περίπου 6 ποσοστιαίες μονάδες χαμηλότερα από τον εθνικό μέσο όρο (26,1%).

Το 2024, ο δείκτης κοινωνικού κινδύνου στην Κρήτη σταθεροποιήθηκε στο 20,3%, καταγράφοντας διαφορά 6,6 ποσοστιαίων μονάδων έναντι του εθνικού μέσου όρου (26,9%). Αντιθέτως, περιφέρειες όπως τα Ιόνια Νησιά (41,4%), η Δυτική Μακεδονία (36,3%) και η Δυτική Ελλάδα (35,2%) εξακολουθούσαν να εμφανίζουν ιδιαίτερα αυξημένο επίπεδο κοινωνικού κινδύνου. Συνολικά, τα δεδομένα καταδεικνύουν σαφή υποχώρηση του κοινωνικού κινδύνου στην Κρήτη μετά το 2020. Βέβαια, η σταθεροποίηση του δείκτη γύρω στο 20% υπογραμμίζει ότι ένα σημαντικό τμήμα του πληθυσμού εξακολουθεί να βρίσκεται σε συνθήκες κοινωνικής επισφάλειας, γεγονός που καθιστά αναγκαία τη διατήρηση και ενίσχυση μακροπρόθεσμων παρεμβάσεων κοινωνικής πολιτικής σε περιφερειακό επίπεδο.

32 Τα άτομα σε κίνδυνο φτώχειας ή κοινωνικού αποκλεισμού (δείκτης AROPE) ορίζονται ως εκείνα που αντιμετωπίζουν τουλάχιστον έναν από τους εξής τρεις κινδύνους: σχετική φτώχεια, σοβαρή υλική και κοινωνική στέρηση ή διαβίωση σε νοικοκυριό με πολύ χαμηλή ένταση εργασίας.

Διάγραμμα 6.1: Ποσοστό (%) ατόμων σε κίνδυνο φτώχειας ή κοινωνικού αποκλεισμού (2019-2024)

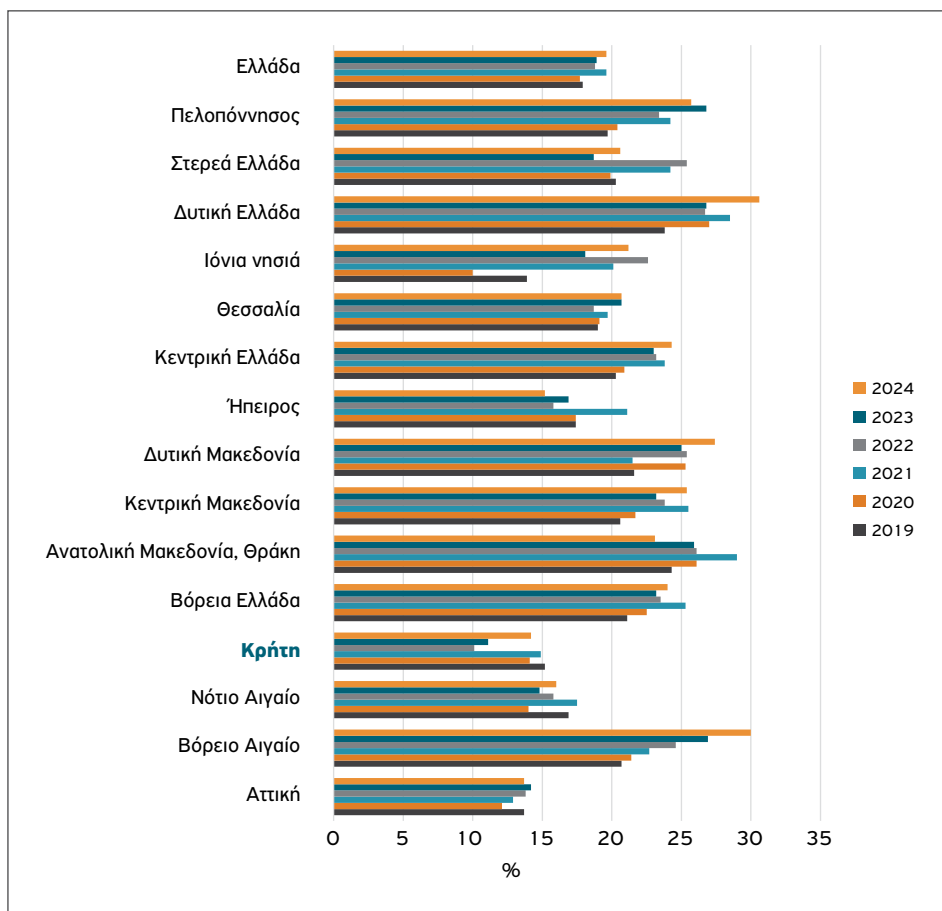
Πηγή: Regional statistics, Eurostat (2026)

Βάσει των δεδομένων που προκύπτουν από το Διάγραμμα 6.2, το ποσοστό των ατόμων σε κίνδυνο εισοδηματικής φτώχειας³³ την περίοδο 2019-2024 στην Περιφέρεια Κρήτης ήταν χαμηλότερο από τον εθνικό μέσο όρο αλλά και από τα αντίστοιχα ποσοστά της πλειονότητας των ελληνικών περιφερειών. Ειδικότερα, το 2019 ο δείκτης

³³ Το ποσοστό κινδύνου σχετικής εισοδηματικής φτώχειας είναι το μερίδιο των ατόμων με ισοδύναμο διαθέσιμο εισόδημα κάτω από το όριο σχετικού κινδύνου φτώχειας, το οποίο καθορίζεται στο 60% του εθνικού μέσου ισοδύναμου διαθέσιμου εισοδήματος μετά τις κοινωνικές μεταβιβάσεις. Αυτός ο δείκτης δεν μετρά τον πλούτο ή τη φτώχεια, αλλά το χαμηλό εισόδημα σε σύγκριση με άλλους κατοίκους της χώρας.

στην Κρήτη διαμορφώθηκε στο 15,2%, δηλαδή 2,7 ποσοστιαίες μονάδες κάτω από τον εθνικό μέσο όρο. Η απόκλιση διευρύνθηκε σημαντικά το 2022, όταν ο κίνδυνος φτώχειας στην Κρήτη μειώθηκε στο 10,1%, έναντι 18,8% στο σύνολο της χώρας. Το 2024, παρά την αύξηση στο 14,2%, η Κρήτη εξακολουθούσε να βρίσκεται 5,4 ποσοστιαίες μονάδες κάτω από τον εθνικό μέσο όρο.

Διάγραμμα 6.2: Ποσοστό (%) ατόμων σε κίνδυνο εισοδηματικής φτώχειας (2019-2024)

Πηγή: Regional statistics, Eurostat (2026)

Η σύγκριση με τις λοιπές περιφέρειες αναδεικνύει ακόμη εντονότερα τις διαφοροποιήσεις. Το 2024, περιφέρειες όπως η Δυτική Ελλάδα (30,6%), το Βόρειο Αιγαίο (30%), η Δυτική Μακεδονία (27,4%) και η Πελοπόννησος (25,7%) κατέγραφαν ποσοστά σχεδόν διπλάσια ή και υπερδιπλάσια από αυτά της Κρήτης. Αντίστοιχα υψηλά

ποσοστά εμφάνιζαν η Κεντρική Μακεδονία (25,4%) και η Στερεά Ελλάδα (20,6%). Αντίθετα, η Κρήτη συγκαταλέγεται σταθερά μαζί με την Αττική (13,7%) και το Νότιο Αιγαίο (16%) στις περιφέρειες με σχετικά χαμηλό ποσοστό πληθυσμού σε κίνδυνο φτώχειας. Αν και από τα αριθμητικά δεδομένα η Κρήτη εμφανίζει σημαντικά χαμηλότερο κίνδυνο φτώχειας σε σχέση με τον εθνικό μέσο όρο και τις περισσότερες περιφέρειες, η ανοδική τάση μετά το 2022 υπογραμμίζει την αναγκαιότητα διατήρησης στοχευμένων πολιτικών κοινωνικής προστασίας και πρόληψης των περιφερειακών κοινωνικών ανισοτήτων.

6.2.2 Σοβαρή υλική και κοινωνική στέρηση

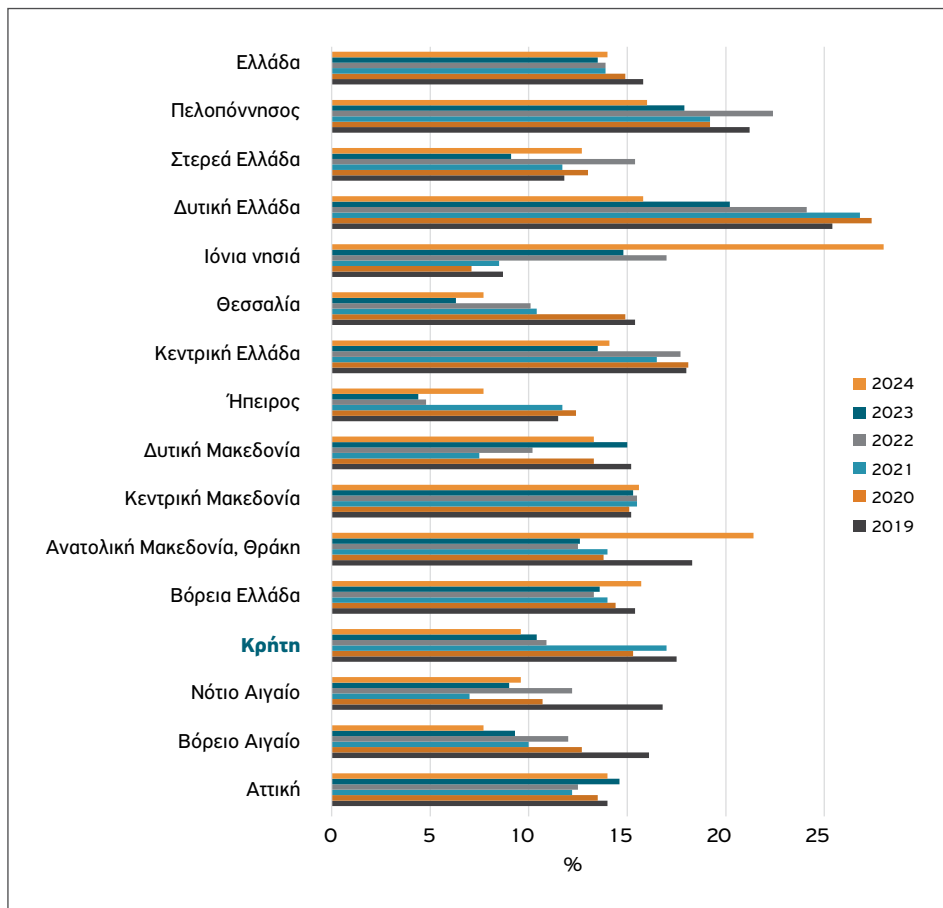
Κατά την περίοδο 2019-2024, η Περιφέρεια Κρήτης καταγράφει συνολικά σημαντική υποχώρηση των ποσοστών σοβαρής υλικής και κοινωνικής στέρησης,³⁴ βελτιώνοντας αισθητά τη θέση της σε σύγκριση τόσο με τον εθνικό μέσο όρο όσο και με την πλειονότητα των περιφερειών της χώρας (Διάγραμμα 6.3). Το 2019, το σχετικό ποσοστό στην Κρήτη ανέρχεται σε 17,5%, επίπεδο υψηλότερο από τον εθνικό μέσο όρο (15,8%) και ενδεικτικό αυξημένων κοινωνικών κινδύνων. Το 2020, σε μια περίοδο γενικευμένων κοινωνικοοικονομικών πιέσεων, καταγράφεται μείωση στο 15,3%, ενώ το 2021 παρατηρείται προσωρινή επιδείνωση, με το ποσοστό να αυξάνεται εκ νέου στο 17%, υπερβαίνοντας τον εθνικό μέσο όρο (13,9%). Η εικόνα αυτή αντιστρέφεται από το 2022 και μετά, οπότε η Κρήτη εμφανίζει έντονη αποκλιμάκωση της σοβαρής υλικής και κοινωνικής στέρησης, με το ποσοστό να υποχωρεί στο 10,9%, δηλαδή περίπου 3 ποσοστιαίες μονάδες χαμηλότερα από το σύνολο της χώρας (13,9%).

34 Σύμφωνα με τη μεθοδολογία της Eurostat (Living and Income Conditions), το ποσοστό σοβαρής υλικής και κοινωνικής στέρησης είναι ένας δείκτης που δείχνει την αναγκαστική έλλειψη αναγκών και επιθυμητών ειδών για μια αξιοπρεπή ζωή. Ορίζεται ως το ποσοστό του πληθυσμού που αντιμετωπίζει αναγκαστική έλλειψη τουλάχιστον σε 7 από τα 13 είδη στέρησης (6 σχετίζονται με το άτομο και 7 σχετίζονται με το νοικοκυριό).

Στοιχεία σε επίπεδο νοικοκυριού: 1) Δυνατότητα αντιμετώπισης απροσδόκπτων δαπανών. 2) Δυνατότητα κάλυψης της δαπάνης για ετήσιες διακοπές μιας εβδομάδας μακριά από το σπίτι. 3) Δυνατότητα χρηματοδότησης καθυστερούμενων πληρωμών (σε πληρωμές υποθηκών ή ενοικίων, λογαριασμών κοινής ωφέλειας, δόσεων αγοράς μίσθωσης ή άλλων πληρωμών δανείων). 4) Δυνατότητα αγοράς ενός γεύματος με κρέας, κοτόπουλο, ψάρι ή χορτοφαγικό ισοδύναμο κάθε δεύτερο μέρα. 5) Δυνατότητα διατήρησης ενός επαρκώς ζεστού σπιτιού. 6) Δυνατότητα πρόσβασης σε αυτοκίνητο για προσωπική χρήση. 7) Δυνατότητα αντικατάστασης φθαρμένων επίπλων.

Στοιχεία σε ατομικό επίπεδο: 1) Δυνατότητα σύνδεσης στο διαδίκτυο. 2) Δυνατότητα για αντικατάσταση φθαρμένων ρούχων από καινούρια. 3) Δυνατότητα εξασφάλισης δύο ζευγαριών παπουτσιών στο σωστό νόμμερο (συμπεριλαμβανομένου ενός ζευγαριού παπουτσιών παντός καιρού). 4) Δυνατότητα δαπάνης ενός μικρού χρηματικού ποσού κάθε εβδομάδα για προσωπικά έξοδα. 5) Δυνατότητα πραγματοποίησης τακτικών δραστηριοτήτων αναψυχής. 6) Δυνατότητα συνάντησης με φίλους/οικογένεια για ένα ποτό/γεύμα τουλάχιστον μία φορά τον μήνα.

Διάγραμμα 6.3: Ποσοστό (%) ατόμων σε σοβαρή υλική και κοινωνική στέρηση (2019-2024)

Πηγή: Regional statistics, Eurostat (2026)

Η βελτίωση συνεχίζεται το 2023, με τον δείκτη να μειώνεται περαιτέρω στο 10,4%, και παγιώνεται το 2024, όταν διαμορφώνεται στο 9,6%, έναντι του 14% σε εθνικό επίπεδο. Βάσει των δεδομένων, η Κρήτη συγκαταλέγεται πλέον στις περιφέρειες με το χαμηλότερο επίπεδο σοβαρής υλικής και κοινωνικής στέρησης, συγκρίσιμη με το Νότιο Αιγαίο (9,6%), το Βόρειο Αιγαίο (7,7%) και την Ήπειρο (7,7%). Αντίθετα, περιφέρειες όπως τα Ιόνια Νησιά (28%), η Ανατολική Μακεδονία και Θράκη (21,4%) και η Πελοπόννησος (16%) καταγράφουν ιδιαίτερα αυξημένα ποσοστά σοβαρής υλικής και κοινωνικής στέρησης. Αν και τα δεδομένα καταδεικνύουν σαφή μείωση της κοινωνικής επισφάλειας στην Κρήτη μετά το 2021, οι έντονες διακυμάνσεις της περιόδου αναδεικνύουν την ανάγκη για διαρθρωτικές πολιτικές που θα διασφαλίζουν τη διατηρήσιμη μείωση των κοινωνικών κινδύνων.

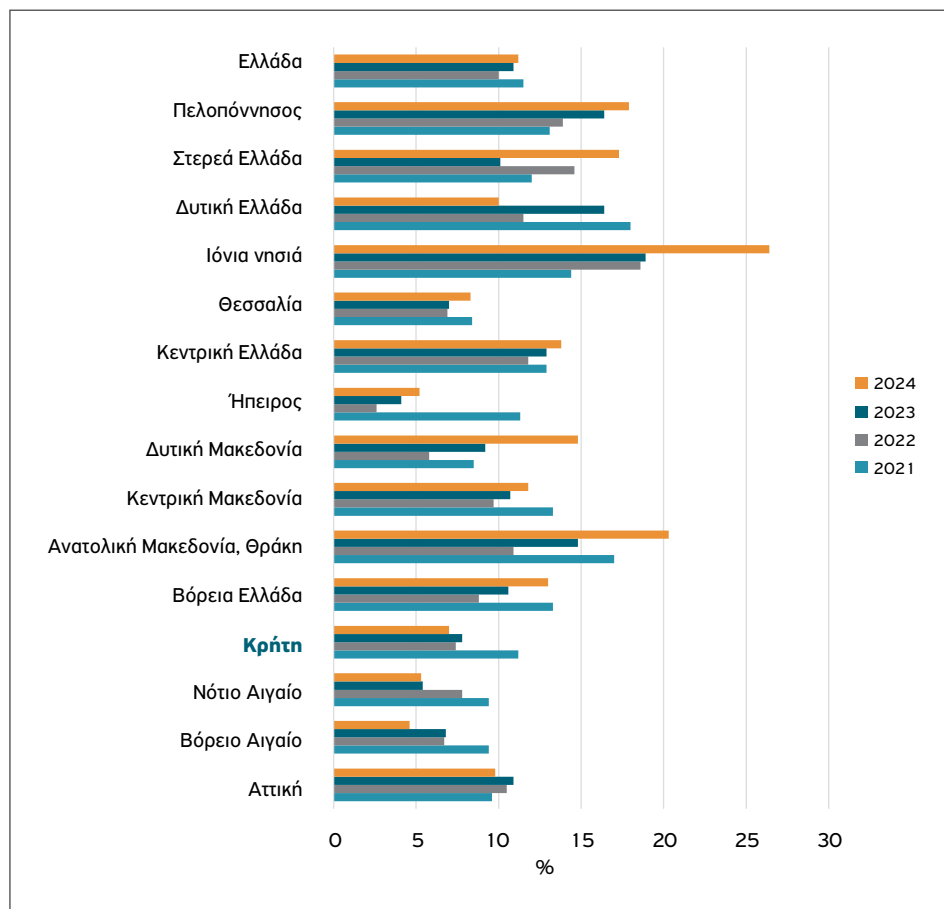
6.2.3 Κάλυψη βασικών υλικών αναγκών

Ως προς την κάλυψη βασικών υλικών αναγκών για μια αξιοπρεπή διαβίωση, και ειδικότερα τη δυνατότητα κάλυψης γεύματος με κρέας, κοτόπουλο ή ψάρι,³⁵ η Περιφέρεια Κρήτης, κατά την περίοδο 2021-2024, παρουσιάζει σαφή και σχετικά σταθερή βελτίωση (Διάγραμμα 6.4). Το 2021 το σχετικό ποσοστό στην Κρήτη ανέρχεται στο 11,2%, οριακά χαμηλότερο από τον εθνικό μέσο όρο (11,5%). Σε περιφερειακή σύγκριση, τα ποσοστά στην Κρήτη είναι χαμηλότερα από περιφέρειες με έντονη υλική πίεση, όπως είναι η Δυτική Ελλάδα (18%) και η Ανατολική Μακεδονία και Θράκη (17%), αλλά υψηλότερα από περιφέρειες με ευνοϊκότερη εικόνα, όπως είναι η Θεσσαλία (8,4%) και η Δυτική Μακεδονία (8,5%).

Το 2022 καταγράφεται έντονη αποκλιμάκωση του δείκτη στην Κρήτη, με το ποσοστό να μειώνεται στο 7,4%, δηλαδή 2,6 ποσοστιαίες μονάδες χαμηλότερα από τον εθνικό μέσο όρο (10%). Το 2023, σε μια συγκυρία γενικευμένης επιδείνωσης σε αρκετές περιφέρειες, αν και παρατηρείται ήπια επιδείνωση στην Κρήτη (7,8%), το ποσοστό παραμένει αισθητά χαμηλότερο από τον εθνικό μέσο όρο (10,9%). Το 2024 ο δείκτης μειώνεται εκ νέου στο 7%, διαμορφώνοντας απόκλιση 4,2 ποσοστιαίες μονάδες έναντι του εθνικού μέσου όρου (11,2%). Μόνο λίγες περιφέρειες, όπως το Βόρειο Αιγαίο (4,6%), το Νότιο Αιγαίο (5,3%) και η Ήπειρος (5,2%), εμφανίζουν χαμηλότερα ή συγκρίσιμα ποσοστά. Αν και τα δεδομένα συνολικά καταδεικνύουν σαφή υποχώρηση της διατροφικής στέρσης στην Κρήτη μετά το 2021, η διατήρηση ενός μη αμελητέου ποσοστού πληθυσμού σε κατάσταση επισιτιστικής επισφάλειας αναδεικνύει την ανάγκη για συνεχή ενίσχυση των χαμηλών εισοδημάτων και της επισιτιστικής ασφάλειας.

35 Ο δείκτης «αδυναμία κάλυψης γεύματος με κρέας, κοτόπουλο ή ψάρι» αποτυπώνει το ποσοστό του πληθυσμού που δηλώνει ότι δεν μπορεί να καταναλώσει ένα τέτοιο γεύμα κάθε δεύτερη ημέρα. Πρόκειται για δείκτη άμεσης υλικής αποστέρησης, ο οποίος αντανακλά με ιδιαίτερα από τρόπο τις συνθήκες διαβίωσης και την αγοραστική δύναμη των νοικοκυριών, ιδίως σε περιόδους αυξημένων τιμών των τροφίμων.

Διάγραμμα 6.4: Ποσοστό (%) ατόμων σε αδυναμία κάλυψης γεύματος με κρέας, κοτόπουλο ή ψάρι κάθε δεύτερη ημέρα (2021-2024)

Πηγή: Regional statistics, Eurostat (2026)

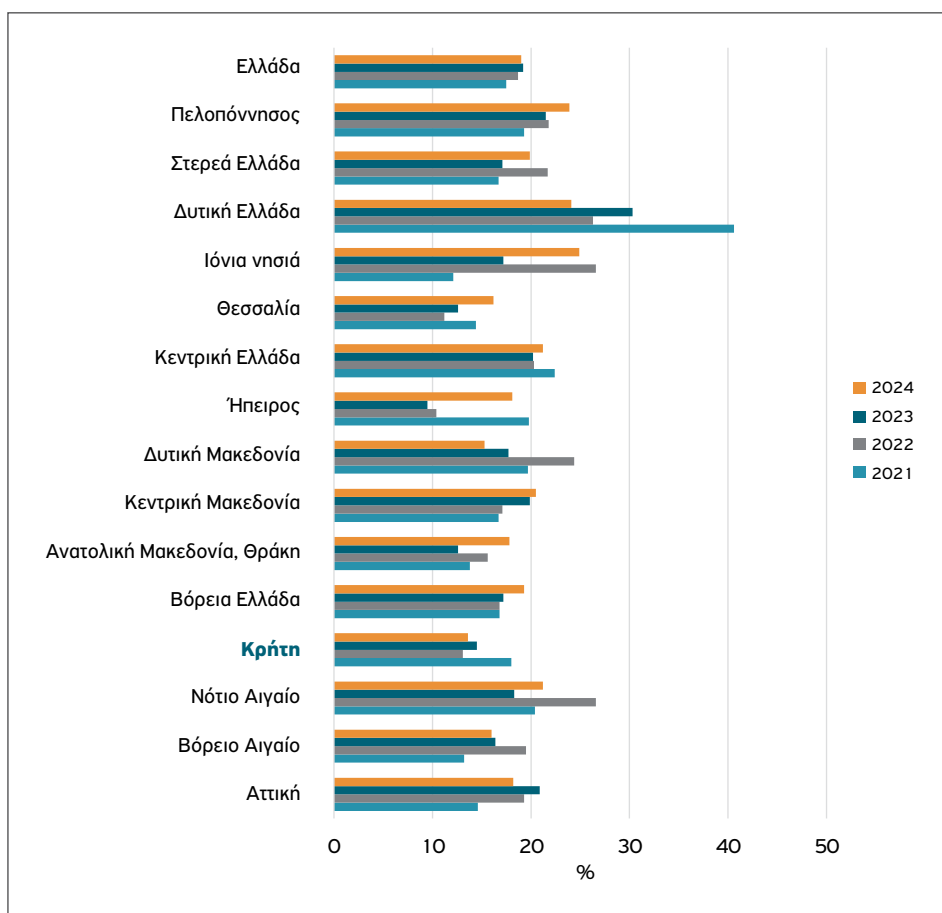
6.2.4 Αδυναμία επαρκούς θέρμανσης

Η Περιφέρεια Κρήτης την περίοδο 2021-2024 παρουσιάζει σαφή και σε μεγάλο βαθμό διατηρήσιμη βελτίωση ως προς το ποσοστό του πληθυσμού που αδυνατεί να θερμάνει επαρκώς την κατοικία του (Διάγραμμα 6.5). Το 2021 το σχετικό ποσοστό στην Κρήτη ανέρχεται σε 18%, οριακά υψηλότερο από τον εθνικό μέσο όρο (17,5%). Το 2022 καταγράφεται σημαντική αποκλιμάκωση του δείκτη στην Κρήτη, με το ποσοστό να μειώνεται στο 13,1%, σε αντίθεση με τη γενικευμένη επιδείνωση που παρατηρείται σε εθνικό επίπεδο (18,7%) λόγω της ενεργειακής κρίσης. Την ίδια χρονιά, περιφέρειες όπως το Νότιο Αιγαίο και τα Ιόνια Νησιά (26,6%), η Δυτική Μακεδονία (24,4%) και η Δυτική Ελλάδα (26,3%) εμφανίζουν ιδιαίτερα υψηλά επίπεδα ενεργειακής επισφάλειας. Το 2023 παρατηρείται ήπια επιδείνωση στην Κρήτη (14,5%), ωστόσο, το ποσοστό

παραμένει αισθητά χαμηλότερο από τον εθνικό μέσο όρο (19,2%). Το 2024 ο δείκτης υποχωρεί εκ νέου στο 13,6%, έναντι του 19% στο σύνολο της χώρας, διαμορφώνοντας σχετική απόκλιση 5,4 ποσοστιαίες μονάδες.

Αν και παρατηρείται υποχώρηση της ενεργειακής επισφάλειας στην Κρήτη μετά το 2021, το γεγονός ότι περίπου ένας στους επτά κατοίκους εξακολουθεί να αντιμετωπίζει δυσκολίες επαρκούς θέρμανσης αναδεικνύει την ανάγκη για παρεμβάσεις ενεργειακής αναβάθμισης των κατοικιών και στήριξης των νοικοκυριών που βρίσκονται σε αυξημένο κοινωνικό κίνδυνο.

Διάγραμμα 6.5: Ποσοστό (%) ατόμων με αδυναμία επαρκούς θέρμανσης της κατοικίας (2021-2024)

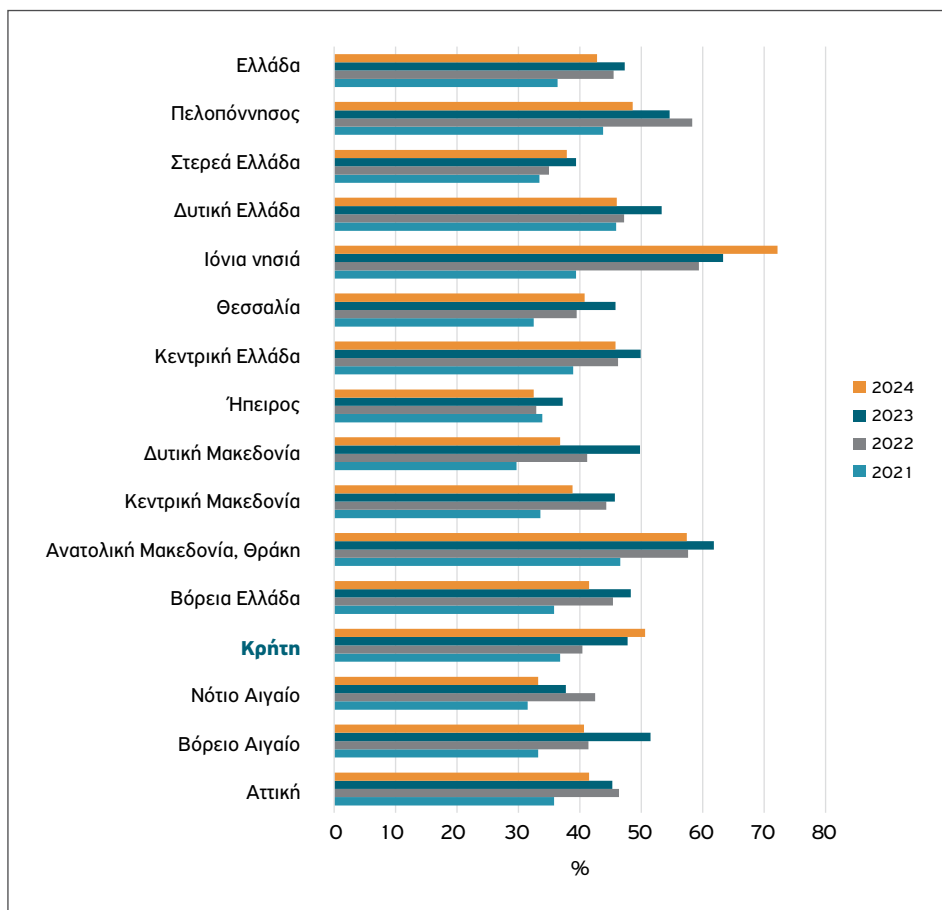
Πηγή: Regional statistics, Eurostat (2026)

6.2.5 Άτομα που διαβιούν σε νοικοκυριά με οφειλές

Σε αντίθεση με τους υπόλοιπους δείκτες, η Περιφέρεια Κρήτης καταγράφει την περίοδο 2021-2024 μια σαφή και συνεχή αύξηση του ποσοστού των ατόμων που διαβιούν σε νοικοκυριά με οφειλές (στεγαστικά δάνεια, ενοίκιο, λογαριασμοί κοινής ωφέλειας ή αγορές με δόσεις), με τα αντίστοιχα ποσοστά να διαμορφώνονται από 36,8% το 2021 σε 40,4% το 2022, 47,8% το 2023 και 50,6% το 2024 (Διάγραμμα 6.6). Σε όλη την εξεταζόμενη περίοδο, τα ποσοστά της Κρήτης υπερβαίνουν τον εθνικό μέσο όρο, ο οποίος ανέρχεται σε 36,4% το 2021, 45,5% το 2022, 47,3% το 2023 και υποχωρεί σε 42,8% το 2024. Ειδικά το 2024, η απόκλιση της Κρήτης από τον μέσο όρο της χώρας φθάνει τις 7,8 ποσοστιαίες μονάδες.

Σε συγκριτική περιφερειακή ανάλυση, η Κρήτη το 2024 εμφανίζει υψηλότερα ποσοστά από περιφέρειες όπως η Αττική (41,5%), η Κεντρική Μακεδονία (38,8%), η Θεσσαλία (40,8%) και το Νότιο Αιγαίο (33,2%). Παράλληλα, κινείται σε παρόμοιο επίπεδο με τη Βόρεια Ελλάδα (41,5%) και τη Δυτική Ελλάδα (46%), αν και παραμένει χαμηλότερα από τις πλέον επιβαρυνμένες περιφέρειες, όπως τα Ιόνια Νησιά (72,2%) και η Ανατολική Μακεδονία και Θράκη (57,4%). Ιδιαίτερη σημασία έχει το γεγονός ότι, ενώ σε αρκετές περιφέρειες παρατηρείται μείωση των ποσοστών το 2024 σε σχέση με το 2023 (π.χ. Αττική από 45,3% σε 41,5%, Κεντρική Μακεδονία από 45,7% σε 38,8%), η Κρήτη εξακολουθεί να διατηρεί τα υψηλά ποσοστά, με αύξηση στο διάστημα 2021-2024 κατά 2,8 ποσοστιαίες μονάδες. Η εξέλιξη αυτή υποδηλώνει εντεινόμενη οικονομική πίεση στα νοικοκυριά της Κρήτης και της ευρύτερης περιφέρειας.

Διάγραμμα 6.6: Ποσοστό (%) ατόμων σε νοικοκυριά με οφειλές (στεγαστικά δάνεια/ ενοίκιο, λογαριασμοί κοινής ωφέλειας ή αγορά με δόσεις), 2021-2024

Πηγή: Regional statistics, Eurostat (2026)

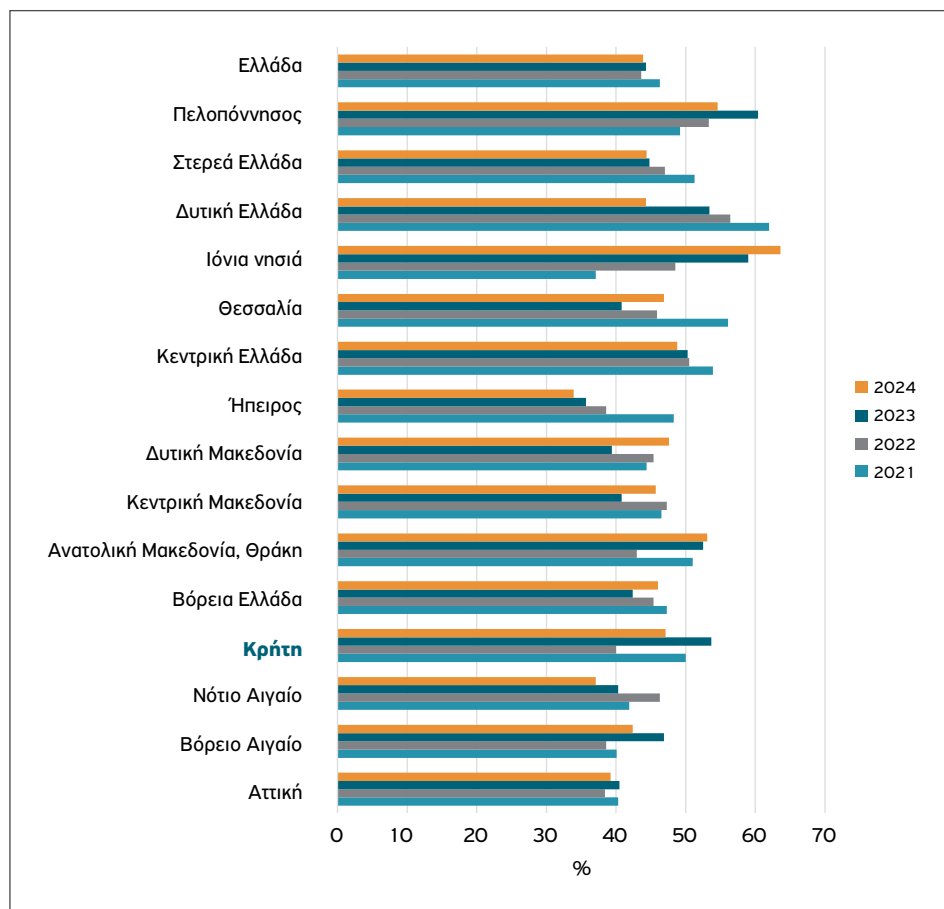
6.2.6 Αδυναμία κάλυψης έκτακτων οικονομικών δαπανών

Παρόλο τα σχετικά χαμηλά ποσοστά στους δείκτες υλικής στέρησης και φτώχειας την περίοδο 2021-2024, το ποσοστό των κρητικών νοικοκυριών που δεν μπορούσαν να καλύψουν μια έκτακτη δαπάνη³⁶ είναι σημαντικά υψηλό (Διάγραμμα 6.7). Το 2021 το ποσοστό των ατόμων που δηλώνει αδυναμία κάλυψης έκτακτης δαπάνης στην Κρήτη ανέρχεται στο 50%, υπερβαίνοντας αισθητά τον εθνικό μέσο όρο (46,3%), την Αττική (40,3%) και τα νησιωτικά συμπλέγματα του Βορείου (40,1%) και Νοτίου Αιγαίου

36 Οι έκτακτες δαπάνες μπορούν να αφορούν την αντικατάσταση μιας οικιακής συσκευής, την επισκευή μιας έκτακτης βλάβης στο σπίτι, την κάλυψη των ιατρικών εξόδων ενός έκτακτου προβλήματος υγείας κ.ά.

(41,9%). Το 2022 καταγράφεται σημαντική αλλά πρόσκαιρη βελτίωση, με το ποσοστό να μειώνεται στο 40%, δηλαδή 3,6 ποσοστιαίες μονάδες χαμηλότερα από τον εθνικό μέσο όρο (43,6%). Η μείωση κατά 10 ποσοστιαίες μονάδες σε σχέση με το 2021 υποδηλώνει προσωρινή ενίσχυση της οικονομικής ανθεκτικότητας των νοικοκυριών. Το 2023, σε ένα περιβάλλον έντονων πληθωριστικών πιέσεων και αυξημένου κόστους ζωής, ο δείκτης αυξάνεται στο 53,7%, υπερβαίνοντας εκ νέου τον εθνικό μέσο όρο (44,3%).

Διάγραμμα 6.7: Ποσοστό (%) ατόμων με αδυναμία κάλυψης έκτακτων οικονομικών δαπανών (2021-2024)

Πηγή: Regional statistics, Eurostat (2026)

Το 2024, αν και παρατηρείται μερική αποκλιμάκωση στο 47,1%, το ποσοστό παραμένει υψηλότερο από τον εθνικό μέσο όρο (43,9%), με σχεδόν ένας στους δύο κατοίκους της Περιφέρειας Κρήτης να δηλώνει περιορισμένη δυνατότητα αντιμετώπισης

έκτακτων οικονομικών αναγκών. Συνολικά, τα δεδομένα καταδεικνύουν ότι η οικονομική επισφάλεια στην Κρήτη παραμένει δομικό χαρακτηριστικό, υπογραμμίζοντας την ανάγκη για πολιτικές ενίσχυσης της οικονομικής ασφάλειας και της ανθεκτικότητας των νοικοκυριών.

6.2.7 Άτομα που διαβιούν σε νοικοκυριά με πολύ χαμηλή ένταση εργασίας

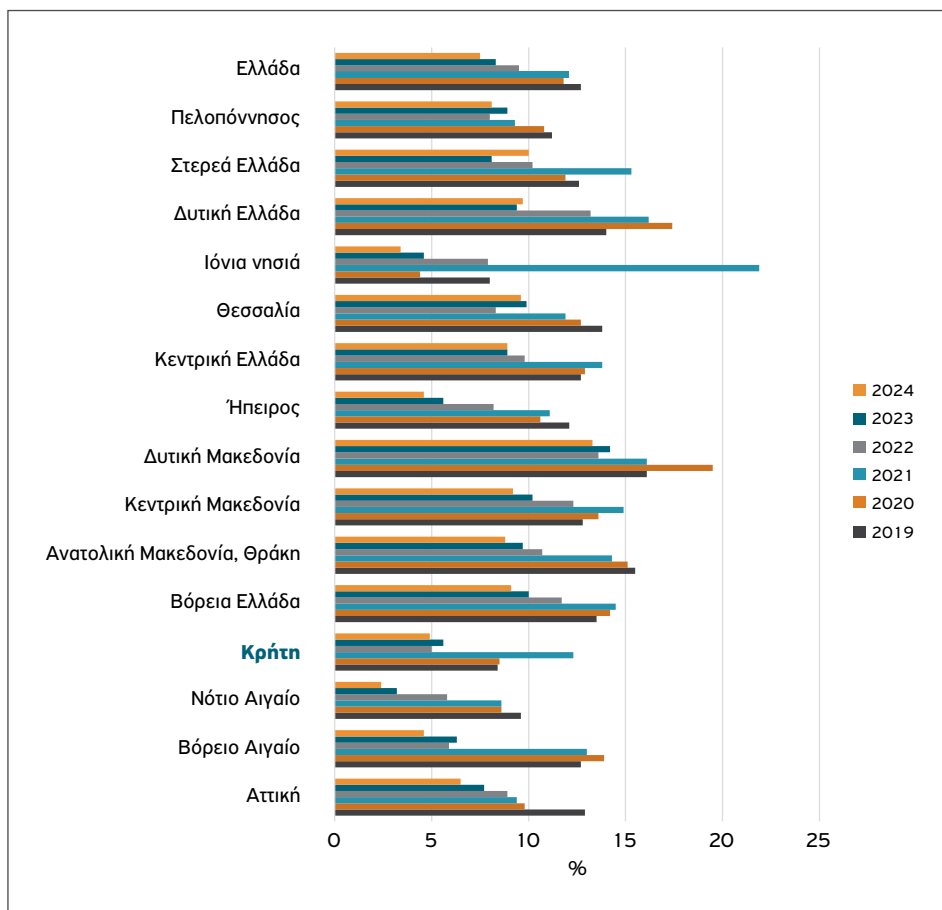
Η Περιφέρεια Κρήτης παρουσιάζει συνολικά βελτίωση ως προς το ποσοστό των ατόμων που διαβιούν σε νοικοκυριά με πολύ χαμηλή ένταση εργασίας,³⁷ αν και παρατηρούνται έντονες διακυμάνσεις κατά τα πρώτα έτη της πανδημικής κρίσης (Διάγραμμα 6.8). Ειδικότερα, το 2019 το σχετικό ποσοστό στην Κρήτη ανέρχεται σε 8,4%, επίπεδο αισθητά χαμηλότερο από τον εθνικό μέσο όρο (12,7%). Το 2020 το ποσοστό παραμένει σχεδόν αμετάβλητο (8,5%), ωστόσο, το 2021 καταγράφεται έντονη επιδείνωση, με τον δείκτη να αυξάνεται στο 12,3%, υπερβαίνοντας πλέον οριακά τον εθνικό μέσο όρο (12,1%). Η εξέλιξη αυτή συνδέεται με τις επιπτώσεις της πανδημίας στην απασχόληση και ιδίως στους κλάδους εποχικής δραστηριότητας. Παρά ταύτα, από το 2022 παρατηρείται σαφής αποκλιμάκωση: το ποσοστό μειώνεται στο 5%, δηλαδή κατά περισσότερες από 7 ποσοστιαίες μονάδες σε σχέση με το 2021 και σχεδόν στο μισό του εθνικού μέσου όρου (9,5%).

Η βελτίωση συνεχίζεται το 2023, με τον δείκτη να διαμορφώνεται στο 5,6%. Το 2024 το ποσοστό υποχωρεί περαιτέρω στο 4,9%, έναντι του 7,5% στο σύνολο της χώρας. Η Κρήτη συγκαταλέγεται πλέον στις περιφέρειες με τα χαμηλότερα ποσοστά πολύ χαμηλής έντασης εργασίας, συγκρίσιμη με το Νότιο Αιγαίο (2,4%), τα Ιόνια Νησιά (3,4%) και την Ήπειρο (4,6%). Αντίθετα, περιφέρειες όπως η Δυτική Μακεδονία (13,3%), η Δυτική Ελλάδα (9,7%) και η Θεσσαλία (9,6%) εμφανίζουν σημαντικά υψηλότερα ποσοστά.

Τα δεδομένα καταδεικνύουν ότι η Κρήτη, παρά την προσωρινή επιδείνωση κατά την περίοδο 2020-2021, εμφανίζει ενισχυμένη επανασύνδεση των νοικοκυριών με την απασχόληση μετά το 2022. Ωστόσο, η έντονη κυκλικότητα του δείκτη υπογραμμίζει την ανάγκη για πολιτικές που θα ενισχύουν τη σταθερότητα και τη διάρκεια της απασχόλησης, περιορίζοντας τους κινδύνους εργασιακής επισφάλειας.

37 Ο δείκτης «άτομα που ζουν σε νοικοκυριά με πολύ χαμηλή ένταση εργασίας» αποτυπώνει το ποσοστό του πληθυσμού ηλικίας 0-64 ετών που διαμένει σε νοικοκυριά όπου τα μέλη εργάστηκαν λιγότερο από το 20% του δυναμικού χρόνου εργασίας κατά τη διάρκεια του έτους. Ο συγκεκριμένος δείκτης αναδεικνύει τη σχέση μεταξύ απασχόλησης, ανεργίας και κοινωνικής ευαλωτότητας, και αποτελεί βασικό συνιστώσα του δείκτη AROPE.

Διάγραμμα 6.8: Ποσοστό (%) ατόμων που διαβιούν σε νοικοκυριά με πολύ χαμηλή ένταση εργασίας (2019-2024)

Πηγή: Regional statistics, Eurostat (2026)

7. Συμπεράσματα – Πλαίσιο προτάσεων

Η Κρήτη συνιστά μια από τις πιο δυναμικές περιφέρειες της χώρας, με την ΑΠΑ της να ακολουθεί στενά τον εθνικό κύκλο (άνοδος έως το 2009, πτώση στην κρίση, υποχώρηση το 2020 λόγω πανδημίας και ισχυρή ανάκαμψη μετά το 2021), αλλά με αυξημένη ευαισθησία σε εξωγενείς διαταραχές λόγω της ισχυρής εξάρτησης από τον τουρισμό. Παρά τη σχετικά καλή της θέση στο ελληνικό πλαίσιο, η Περιφέρεια εξακολουθεί να υπολείπεται σημαντικά του μέσου ευρωπαϊκού επιπέδου, γεγονός που αναδεικνύει ότι η αναπτυξιακή της δυναμική δεν βρίσκεται ακόμη σε σύγκλιση με τους ευρωπαϊκούς δείκτες.

Στο εσωτερικό της, η οικονομική δραστηριότητα εμφανίζει σαφή χωρική συγκέντρωση: ο Ν. Ηρακλείου λειτουργεί ως βασικός πόλος παραγωγής, συγκεντρώνοντας σχεδόν τη μισή ΑΠΑ της Περιφέρειας· ενώ το εισοδηματικό προφίλ διαφοροποιείται αισθητά, με τον Ν. Λασιθίου να αναδεικνύεται σε νομό υψηλής επίδοσης και τους υπόλοιπους νομούς, την περίοδο 2009-2022, να κινούνται χαμηλότερα. Παρά τις ενδοπεριφερειακές ανισότητες, η συνολική εικόνα παραπέμπει σε μια περιφέρεια με εσωτερικές αποκλίσεις μεν, αλλά όχι ακραίες, όπου οι «ισχυροί» πυρήνες συνυπάρχουν με τρωτότητες και εποχικότητα.

Σε εθνικό επίπεδο, η Κρήτη διατηρεί σταθερά ένα μερίδιο περίπου 5% στο ΑΕΠ της χώρας: έχει δηλαδή αξιοσημείωτο οικονομικό ειδικό βάρος, αλλά χωρίς τάση ουσιαστικής διεύρυνσης της συμβολής στο σύνολο της οικονομίας.

Η επενδυτική εικόνα είναι συγκριτικά θετική: η Κρήτη ενισχύει το μερίδιό της στις ΑΕΠΚ και εμφανίζει υψηλότερη επενδυτική ένταση από τον εθνικό μέσο όρο, με ανάκαμψη μετά το 2016 και ειδικά την περίοδο 2021-2022. Ωστόσο, η κατανομή των επενδύσεων και η κλαδική διάρθρωση υποδηλώνουν ότι σημαντικό μέρος της δυναμικής εξακολουθεί να στηρίζεται σε δραστηριότητες συνδεδεμένες με τον τουρισμό, την αγροδιατροφή, τις υποδομές και (σε έναν βαθμό) την ακίνητη περιουσία, ενώ παραμένει περιορισμένη η ισχυρή διεύρυνση κλάδων υψηλής τεχνολογίας και έντασης γνώσης.

Η ανάλυση περιφερειακής εξειδίκευσης αποτυπώνει καθαρά αυτή τη συνέχεια. Η Κρήτη παραμένει από τις πιο έντονα αγροτικά εξειδικευμένες περιφέρειες της χώρας, ενώ ταυτόχρονα διατηρεί ισχυρό τουριστικό προσανατολισμό. Αντίθετα, ο δευτερογενής τομέας και ειδικά η μεταποίηση εμφανίζονται διαχρονικά υποεκπροσωπημένοι. Η μεταποίηση δεν αποκτά βαρύτητα συγκρίσιμη με τον εθνικό μέσο όρο ούτε κατά την περίοδο ανάκαμψης, κάτι που υποδηλώνει ότι δεν διαμορφώνεται επαρκής μεταποιητική βάση ώστε να λειτουργήσει ως μηχανισμός διαφοροποίησης και αύξησης της προστιθέμενης αξίας. Παράλληλα, οι υπηρεσίες έντασης γνώσης παραμένουν σχετικά αδύναμες, παρά την παρουσία μιας κρίσιμης μάζας πανεπιστημιακών και ερευνητικών δομών. Το συμπέρασμα είναι ότι η ύπαρξη γνώσης και υποστηρικτικών θεσμών δεν αρκεί από μόνη της: λείπουν οι μηχανισμοί που μετατρέπουν αυτή τη γνώση σε παραγωγική εξειδίκευση και σε κλάδους με βάθος, κλίμακα και δυναμική εξαγωγών.

Το ίδιο μοτίβο αναδεικνύεται ακόμη πιο έντονα όταν περάσουμε από το «πού εξειδικεύεται η Κρήτη» στο «πώς συνδέονται οι κλάδοι μεταξύ τους». Οι δείκτες των προς τα πίσω διασυνδέσεων δείχνουν ότι οι ισχυρότερες ενδοπεριφερειακές αλληλεξαρτήσεις συγκροτούνται κυρίως στο πεδίο των υπηρεσιών. Δημόσιες και κοινωνικές υπηρεσίες, επαγγελματικές/διοικητικές δραστηριότητες και λοιπές υπηρεσίες εμφανίζουν μεγαλύτερη εξάρτηση από ενδιάμεσες εισροές της ίδιας περιφέρειας. Αντίθετα, η μεταποίηση και οι κατασκευές έχουν χαμηλούς δείκτες, γεγονός που σημαίνει ότι, όπως λειτουργούν στο περιφερειακό σύστημα, δεν δημιουργούν πυκνές αλυσίδες ενδιάμεσων συναλλαγών εντός Κρήτης. Αυτό είναι κρίσιμο, καθώς χωρίς τέτοιες αλυσίδες, η παραγωγή δεν αποκτά εύκολα βάθος, και οι δευτερογενείς επιδράσεις μιας ενίσχυσης της ζήτησης «διαρρέουν» ευκολότερα εκτός περιφέρειας.

Στην ίδια κατεύθυνση, οι προς τα μπρος διασυνδέσεις υποδεικνύουν ότι κομβικό ρόλο ως προμηθευτές προς άλλους κλάδους έχουν δραστηριότητες όπως η διαχείριση ακίνητης περιουσίας και το εμπόριο, μεταφορές, εστίαση, ενώ και η γεωργία λειτουργεί ως τροφοδότης άλλων δραστηριοτήτων. Ωστόσο, η μεταποίηση δεν αναδεικνύεται ως βασικός ενδιάμεσος προμηθευτής. Άρα, οι «κόμβοι» του παραγωγικού δικτύου της Κρήτης είναι κυρίως διαμεσολαβητικοί/υπηρεσιακοί και όχι βιομηχανικοί/τεχνολογικοί. Αυτό εξηγεί γιατί το σύστημα παραμένει λειτουργικό και συνεκτικό γύρω από τον τουρισμό και την κατανάλωση, αλλά δεν δημιουργεί εύκολα τις προϋποθέσεις για παραγωγική αναβάθμιση με όρους τεχνολογίας, εξαγωγικού προσανατολισμού και υψηλής προστιθέμενης αξίας.

Οι πολλαπλασιαστές προϊόντος και απασχόλησης συμπληρώνουν την εικόνα, δείχνοντας ότι οι ισχυρότερες επιδράσεις στο συνολικό προϊόν προέρχονται κυρίως από τους κλάδους των υπηρεσιών, σε συμφωνία με τη δομή του περιφερειακού παραγωγικού δικτύου. Αντίθετα, η απασχόληση ενισχύεται ιδιαίτερα με κλάδους υψηλής έντασης εργασίας, όπως είναι η αγροτική δραστηριότητα και ορισμένες υπηρεσίες, γεγονός που υποδηλώνει ισχυρή ικανότητα δημιουργίας θέσεων εργασίας στο πλαίσιο του υφιστάμενου προτύπου, χωρίς αντίστοιχη αύξηση της παραγωγικότητας.

Η αντίφαση αυτή αποτυπώνεται καθαρά στον δείκτη παραγωγικότητας. Ο πρωτογενής τομέας δημιουργεί σχετικά πολλές θέσεις εργασίας σε σχέση με το προϊόν που κινητοποιεί και χαρακτηρίζεται από χαμηλότερη παραγωγικότητα, ενώ η βιομηχανία εμφανίζει καλύτερη επίδοση σε όρους παραγωγικότητας, παρά το μικρό της μέγεθος και την ασθενή ενσωμάτωσή της στις ενδοπεριφερειακές αλυσίδες. Η Κρήτη βρίσκεται, έτσι, σε ένα σχήμα όπου οι κλάδοι που στηρίζουν την απασχόληση και τη βραχυχρόνια ζήτηση δεν είναι κατ' ανάγκη εκείνοι που μπορούν να στηρίξουν την ταχύτερη αύξηση της παραγωγικότητας και τη μακροχρόνια σύγκλιση. Το υφιστάμενο πρότυπο είναι ικανό να παράγει δραστηριότητα, αλλά διαθέτει περιορισμένη ικανότητα διαρθρωτικού μετασχηματισμού.

Η τουριστική δραστηριότητα αποτελεί τον κεντρικό άξονα γύρω από τον οποίο οργανώνεται η οικονομία της Κρήτης. Η Περιφέρεια αποτελεί τουριστικό υπόδειγμα υψηλής κλίμακας, ισχυρής αποδοτικότητας και δομικής ωρίμανσης, με υψηλό αριθμό επισκέψεων, μεγάλη μέση διάρκεια παραμονής και κυριαρχία του διεθνούς τουρισμού.

Η υψηλή δαπάνη ανά επίσκεψη δεν προκύπτει από ακραία ημερήσια τιμολόγηση αλλά από τον συνδυασμό ικανοποιητικής δαπάνης ανά διανυκτέρευση και μεγάλης διάρκειας παραμονής, γεγονός που επιτρέπει τη συνύπαρξη μαζικού και ποιοτικά αναβαθμισμένου τουρισμού. Οι τουριστικές εισπράξεις κατατάσσουν την Κρήτη στις κορυφαίες περιφέρειες της χώρας, με καθοριστική συμβολή τόσο στο περιφερειακό εισόδημα όσο και στη συνολική εξωτερική ισορροπία της ελληνικής οικονομίας.

Η τουριστική δυναμική αποτυπώνεται άμεσα στη διάρθρωση της αγοράς εργασίας. Κεντρικό συμπέρασμα της ανάλυσης αποτελεί η έντονη υπερεξάρτηση της απασχόλησης από τον τουρισμό και τις υπηρεσίες, σε συνδυασμό με τη σταδιακή υποβάθμιση της ποιότητας της εργασίας. Η επιδείνωση αυτή δεν εκδηλώνεται μόνο μέσω της στροφής σε μορφές ελαστικής και μερικής απασχόλησης αλλά και μέσω της έντασης της προσωρινότητας και αστάθειας στις σχέσεις μισθωτής πλήρους απασχόλησης. Το ισχύον παραγωγικό υπόδειγμα εγκλωβίζει την οικονομία σε ένα μονοπάτι χαμηλής παραγωγικότητας, βασισμένο στην εντατικοποίηση της εργασίας. Συνοπτικά, παρατηρείται το αδιέξοδο πρότυπο: «περισσότερη εργασία, χαμηλότερη παραγόμενη αξία».

Στην Κρήτη, η αγορά εργασίας διαρθρώνεται σχεδόν αποκλειστικά γύρω από τις ανάγκες της τουριστικής οικονομίας. Περίπου 7 στους 10 απασχολούμενους συγκεκριμένους στον τριτογενή τομέα, ενώ ο πρωτογενής τομέας απορροφά περίπου 2 στους 10 εργαζομένους. Ως εκ τούτου, ο δευτερογενής τομέας περιορίζεται σε μια οριακή συμμετοχή. Η τουριστική «μονοκαλλιέργεια» ενισχύεται ειδικά στα χρόνια της κρίσης και συνιστά την άλλη όψη της απότομης υποχώρησης της βιομηχανικής απασχόλησης και παραγωγής.

Μετά τη διπλή κρίση, οι συνθήκες στην αγορά εργασίας στην Κρήτη εμφανίζονται βελτιωμένες με βάση τα συμβατικά μεγέθη, δεδομένου ότι η απασχόληση αυξάνεται, ενώ η ανεργία και η υποαπασχόληση μειώνονται. Ωστόσο, οι νέες θέσεις αφορούν κυρίως μισθωτή και πλήρη απασχόληση σε κλάδους χαμηλής και ενδιάμεσης προστιθέμενης αξίας, περιορισμένης τεχνολογικής έντασης και αδύναμης ικανότητας απορρόφησης καινοτομίας. Η ζήτηση εργασίας προέρχεται κατά βάση από τα ξενοδοχεία, τις υπηρεσίες εστίασης-αναψυχής, τις προσωπικές υπηρεσίες και το εμπόριο, και αφορά κυρίως επαγγέλματα μεσαίας εξειδίκευσης, με ενδιάμεσο τυπικό επίπεδο δεξιοτήτων.

Υπό αυτές τις συνθήκες, η μετάβαση προς ένα νέο παραγωγικό υπόδειγμα βασισμένο στη γνώση και την τεχνολογία παραμένει βραδεία. Καίρια αδυναμία συνιστά η χαμηλή ικανότητα του επιχειρηματικού τομέα να απορροφήσει ανθρώπινο δυναμικό υψηλών γνώσεων και δεξιοτήτων, κάτι που παραπέμπει σε υστέρηση σε επενδύσεις σε δραστηριότητες Ε&Α.

Οι εξελίξεις στην αγορά εργασίας της Κρήτης δεν μπορούν να ερμηνευθούν αποκομμένα από τις ευρύτερες χωρικές και διαρθρωτικές μεταβολές. Συναρτώνται με τις αναδιαρθρώσεις του εγχώριου οικονομικού συστήματος και με τη δυναμική άλλων περιφερειών και περιοχών. Σε εθνικό επίπεδο, ήδη από τις αρχές της κρίσης καταγράφεται ένας σημαντικός δομικός μετασχηματισμός με ενίσχυση των επαγγελματιών μεσαίων και υψηλών επιπέδων εξειδίκευσης και δεξιοτήτων. Η τάση αυτή είναι διαφοροποιη-

μένη στην Αττική, υπέρ της εργασίας υψηλού επιπέδου δεξιοτήτων, ενώ στις λοιπές περιφέρειες, συμπεριλαμβανομένης της Κρήτης, η σύγκλιση προς την «οικονομία της γνώσης» εξελίσσεται αργά και με μεγαλύτερη αβεβαιότητα για το μέλλον. Οι μεγάλες δεξαμενές επαγγελματιών, έχοντας υψηλή τυποποίηση καθηκόντων και ρουτίνα, καθίστανται ιδιαίτερα ευάλωτες στις πιέσεις της τεχνολογικής αλλαγής και της αυτοματοποίησης. Η Κρήτη καταλαμβάνει ενδιάμεση θέση, με πιο έντονη την πώλωση στο μεσαίο επίπεδο δεξιοτήτων του εργατικού δυναμικού.

Τα παραπάνω δεν αντανακλούν έλλειψη υψηλής κατάρτισης και εξειδίκευσης εργαζομένων ή περιορισμένο ανθρώπινο κεφάλαιο. Η ανεργία μεταξύ ατόμων με υψηλά τυπικά εκπαιδευτικά προσόντα διατηρείται σε συγκριτικά αυξημένα επίπεδα, ενώ, παράλληλα, η ανεργία στην Περιφέρεια αφορά κυρίως τα επαγγέλματα ενδιάμεσης εξειδίκευσης, που είναι και τα κύρια και πιο «δυναμικά» στην αγορά εργασίας. Το κρίσιμο ζήτημα δεν θεωρείται η προσφορά δεξιοτήτων αλλά η αξιοποίησή τους στις θέσεις εργασίας.

Τελικά, η αύξηση της απασχόλησης στην Κρήτη δεν αντανακλά μια ριζική οικονομική αλλαγή ή στρατηγική διαφοροποίηση στο πλαίσιο του εγχώριου καταμερισμού της εργασίας. Ο συνδυασμός υψηλών επιπέδων απασχόλησης, υπερεργασίας και τουριστικής μονοειδίκευσης παγώνει ένα «κατηφορικό μονοπάτι» ανάπτυξης (low road), με έμφαση στη συμπίεση του κόστους αντί στη διαφοροποίηση, την ποιότητα και την καινοτομία. Πρόκειται για μια κατ' ουσίαν παραδοσιακή «αμυντική στρατηγική» των επιχειρήσεων απέναντι στην παγκοσμιοποίηση, η οποία, ακόμα και αν αποδίδει βραχυπρόθεσμα, μακροπρόθεσμα υπονομεύει τη βιωσιμότητα σε όλες τις διαστάσεις της (οικονομική, κοινωνική και περιβαλλοντική).

Οι διαρθρωτικές αυτές αδυναμίες αντανακλώνται στις κοινωνικές συνθήκες. Ειδικότερα, το ποσοστό του πληθυσμού σε κίνδυνο φτώχειας ή κοινωνικού αποκλεισμού μειώνεται αισθητά μετά το 2020 και σταθεροποιείται την περίοδο 2023-2024 γύρω στο 20%, καταγράφοντας απόκλιση άνω των 6 ποσοστιαίων μονάδων από τον εθνικό μέσο όρο. Παρά τη θετική αυτή εξέλιξη, ένα σημαντικό τμήμα του πληθυσμού εξακολουθεί να βιώνει συνθήκες κοινωνικής επισφάλειας.

Αντίστοιχα, ο κίνδυνος εισοδηματικής φτώχειας στην Κρήτη παραμένει διαχρονικά χαμηλότερος από τον εθνικό μέσο όρο και σαφώς χαμηλότερος σε σύγκριση με περιφέρειες όπως η Δυτική Ελλάδα, το Βόρειο Αιγαίο και η Δυτική Μακεδονία. Ωστόσο, η ανοδική τάση του δείκτη εισοδηματικής φτώχειας μετά το 2022 υποδηλώνει την ανάγκη διατήρησης στοχευμένων πολιτικών κοινωνικής προστασίας. Ιδιαίτερα θετική είναι η εξέλιξη στους δείκτες σοβαρής υλικής και κοινωνικής στέρησης, καθώς από το 2022 η Κρήτη εμφανίζει έντονη αποκλιμάκωση, κατατάσσοντάς τη μεταξύ των περιφερειών με τα χαμηλότερα ποσοστά πανελλαδικά. Αντίστοιχα, βελτίωση καταγράφεται και στη διατροφική επάρκεια, με σημαντική μείωση του ποσοστού του πληθυσμού που αδυνατεί να καλύψει βασικές διατροφικές ανάγκες, αν και η ύπαρξη επισιτιστικής επισφάλειας για ένα μη αμελητέο ποσοστό παραμένει ζήτημα πολιτικής παρέμβασης.

Στον τομέα της ενεργειακής επισφάλειας, η Κρήτη παρουσιάζει σαφή βελτίωση μετά

το 2021, με αισθητά χαμηλότερα ποσοστά από τον εθνικό μέσο όρο, ακόμη και κατά την περίοδο της ενεργειακής κρίσης. Παρά ταύτα, περίπου 1 στους 7 κατοίκους εξακολουθεί να αντιμετωπίζει δυσκολίες επαρκούς θέρμανσης, αναδεικνύοντας την ανάγκη για παρεμβάσεις, μεταξύ άλλων, ενεργειακής αναβάθμισης των κατοικιών.

Σε αντίθεση με τους παραπάνω δείκτες, αρνητική εξέλιξη καταγράφεται στο ποσοστό των νοικοκυριών με οφειλές, το οποίο αυξάνεται συνεχώς την περίοδο 2021-2024 και υπερβαίνει σταθερά τον εθνικό μέσο όρο, ξεπερνώντας το 2024 το 50%. Παράλληλα, παραμένει υψηλό το ποσοστό των νοικοκυριών που αδυνατούν να καλύψουν μια έκτακτη δαπάνη· στοιχείο που καταδεικνύει δομική οικονομική επισφάλεια, παρά τη βελτίωση σε δείκτες φτώχειας και υλικής στέρσης. Επιπλέον, ως προς το ποσοστό των ατόμων σε νοικοκυριά με χαμηλή ένταση εργασίας, η Κρήτη εμφανίζει μετά το 2022 σαφή αποκλιμάκωση και συγκαταλέγεται, μετά την προσωρινή επιδείνωση της πανδημικής περιόδου, στις περιφέρειες με τα χαμηλότερα ποσοστά.

Όπως προκύπτει από την ανάλυση των διαθέσιμων δεδομένων, παρά τη συνολική βελτίωση βασικών δεικτών φτώχειας, υλικής στέρσης και ενεργειακής επισφάλειας την περίοδο 2019-2024, η κοινωνική ευαλωτότητα στην Κρήτη δεν εκδηλώνεται κυρίως ως ακραία φτώχεια αλλά ως κατάσταση οικονομικής επισφάλειας. Πολλά νοικοκυριά κατορθώνουν να καλύπτουν τις βασικές τους ανάγκες και να παραμένουν εντός της αγοράς εργασίας, χωρίς όμως να διαθέτουν τα αναγκαία αποθέματα για να αντεπεξέλθουν σε έκτακτες οικονομικές πιέσεις. Η συγκεκριμένη εικόνα καθιστά αναγκαία τη χάρση πολιτικών που θα στοχεύουν όχι μόνο στη μείωση της φτώχειας αλλά και στην ενίσχυση της οικονομικής ανθεκτικότητας των νοικοκυριών.

Με βάση τη συνολική διάγνωση της περιφερειακής οικονομίας της Κρήτης, προκύπτει η ανάγκη αναπροσανατολισμού της αναπτυξιακής στρατηγικής από ένα πρότυπο που παράγει υψηλά επίπεδα δραστηριότητας, αλλά περιορισμένη διαρθρωτική μεταβολή, προς ένα υπόδειγμα που ενισχύει συστηματικά την παραγωγικότητα και τη δημιουργία προστιθέμενης αξίας. Η ισχυρή εξάρτηση από τον τουρισμό και τον πρωτογενή τομέα, σε συνδυασμό με τη διαχρονική υποεκπροσώπηση της μεταποίησης και των δραστηριοτήτων έντασης γνώσης, καθιστά την Περιφέρεια ευάλωτη σε εξωγενείς διαταραχές και περιορίζει τις δυνατότητες σύγκλισης με τους ευρωπαϊκούς δείκτες. Στο πλαίσιο αυτό, απαιτείται στρατηγική διαφοροποίηση του παραγωγικού υποδείγματος μέσω του σχεδιασμού και της εφαρμογής περιφερειακής βιομηχανικής πολιτικής με έμφαση σε κλάδους μεσαίας και υψηλής προστιθέμενης αξίας, όπως είναι η σύγχρονη αγροδιατροφή, οι πράσινες τεχνολογίες, οι πολιτιστικές και δημιουργικές βιομηχανίες και οι ψηφιακές υπηρεσίες, αξιοποιώντας τα υφιστάμενα συγκριτικά πλεονεκτήματα αλλά μετασχηματίζοντάς τα σε βαθύτερες αλυσίδες αξίας.

Η κατεύθυνση αυτή συνδέεται άμεσα με την ανάγκη ενίσχυσης των ενδοπεριφερειακών διασυνδέσεων και περιορισμού των διαρροών προστιθέμενης αξίας εκτός Κρήτης. Η ανάλυση των διακλαδικών σχέσεων δείχνει ότι οι ισχυρότερες πολλαπλασιαστικές επιδράσεις προέρχονται σήμερα από υπηρεσιακούς και διαμεσολαβητικούς κλάδους, ενώ η μεταποίηση δεν λειτουργεί ως κόμβος του παραγωγικού δικτύου. Συνεπώς, η πολιτική δεν θα πρέπει να στοχεύει απλώς στη μεγέθυνση της ζήτησης αλλά στην αναδι-

άρθρωση της προσφοράς, ώστε οι βασικοί πυλώνες της περιφερειακής οικονομίας να συνδεθούν λειτουργικά με μεταποιητικές, τεχνολογικές και επιχειρηματικές υπηρεσίες που αυξάνουν το βάθος και την ανθεκτικότητα του παραγωγικού συστήματος.

Κρίσιμη διάσταση αυτής της στρατηγικής αποτελεί η καλύτερη αξιοποίηση του ανθρώπινου κεφαλαίου της Περιφέρειας. Παρά την παρουσία σημαντικών πανεπιστημιακών και ερευνητικών δομών, οι δραστηριότητες έντασης γνώσης παραμένουν περιορισμένες και ασθενώς ενσωματωμένες στην παραγωγική διαδικασία, γεγονός που υποδηλώνει υποαξιοποίηση δεξιοτήτων. Στο πλαίσιο αυτό, κρίνεται αναγκαία η διεύρυνση των κινήτρων προς τις επιχειρήσεις για την απορρόφηση και αξιοποίηση εργατικού δυναμικού υψηλών δεξιοτήτων, μέσω της σύνδεσης επενδυτικών και φορολογικών κινήτρων με τη δημιουργία θέσεων εργασίας σε δραστηριότητες έρευνας και ανάπτυξης, καθώς και με επενδύσεις στην οργανωσιακή καινοτομία. Με τον τρόπο αυτό, η γνώση μπορεί να μετατραπεί σε παραγωγική εξειδίκευση με μετρήσιμο οικονομικό και κοινωνικό αποτύπωμα.

Ταυτόχρονα, η ανάλυση των πολλαπλασιαστών απασχόλησης και παραγωγικότητας αναδεικνύει μια βασική αναπτυξιακή αντίφαση: οι κλάδοι που δημιουργούν περισσότερες θέσεις εργασίας είναι κατά κανόνα χαμηλότερης παραγωγικότητας και υψηλής εποχικότητας. Για τον λόγο αυτό, η πολιτική απασχόλησης στην Κρήτη δεν μπορεί να περιορίζεται στη διατήρηση ή την αύξηση της απασχόλησης, αλλά οφείλει να στοχεύει στην αναβάθμιση της ποιότητάς της. Η ενίσχυση των ελεγκτικών και θεσμικών μηχανισμών και των συλλογικών συμβάσεων εργασίας, ιδίως στους κλάδους του τουρισμού και των υπηρεσιών, είναι αναγκαία για τον περιορισμό της επισφάλειας, τη μείωση της εντατικοποίησης της εργασίας και τη δημιουργία συνθηκών που ευνοούν τον τεχνολογικό εκσυγχρονισμό και τη βιωσιμότητα της ανάπτυξης.

Συμπληρωματικά, απαιτείται ενίσχυση των δημόσιων δαπανών για την τεχνολογική ανάπτυξη και τις δεξιότητες, με στοχευμένα προγράμματα στήριξης των μικρομεσαίων επιχειρήσεων, των πανεπιστημίων, των φορέων τοπικής αυτοδιοίκησης και άλλων οργανισμών που δραστηριοποιούνται στο περιφερειακό οικοσύστημα καινοτομίας. Οι παρεμβάσεις αυτές θα πρέπει να εστιάζουν στην υιοθέτηση ψηφιακών τεχνολογιών, στην αναβάθμιση των δεξιοτήτων του εργατικού δυναμικού και στην ανάπτυξη ικανοτήτων διαχείρισης, οργάνωσης και επιχειρηματικότητας, οι οποίες συνδέονται άμεσα με την άνοδο της παραγωγικότητας και τη βελτίωση της ανταγωνιστικότητας.

Ειδικότερα για τον τουρισμό, η συνθετική αποτίμηση δείχνει ότι το τουριστικό υπόδειγμα της Κρήτης έχει εισέλθει σε φάση ωρίμανσης. Η περαιτέρω ενίσχυση των οικονομικών αποτελεσμάτων δεν προϋποθέτει αναγκαστικά αύξηση του όγκου των επισκέψεων, αλλά αναβάθμιση των ποιοτικών χαρακτηριστικών της ζήτησης και διατήρηση ή αύξηση της μέσης διάρκειας παραμονής, η οποία λειτουργεί ως βασικός μηχανισμός αύξησης της τουριστικής αξίας χωρίς αντίστοιχη επιβάρυνση των υποδομών και των φυσικών πόρων. Αντίστοιχα, η πολιτική για την προσφορά θα πρέπει να συνεχίσει να ευνοεί τον εκσυγχρονισμό και την ποιοτική αναβάθμιση του υφιστάμενου ξενοδοχειακού δυναμικού, αποφεύγοντας την άκριτη ποσοτική επέκταση.

Τέλος, η ισχυρή διεθνής εξάρτηση της τουριστικής ζήτησης καθιστά αναγκαία τη στρατηγική διαφοροποίηση των αγορών και την ενίσχυση της ανθεκτικότητας της περιφερειακής οικονομίας. Στο πλαίσιο αυτό, απαιτούνται παρεμβάσεις που θα ενισχύουν τη σταθερότητα και την ποιότητα της απασχόλησης, θα περιορίζουν την εποχικότητα και θα ενδυναμώνουν τα εργασιακά δικαιώματα, καθώς και στοχευμένες πολιτικές ενεργειακής και διατροφικής ασφάλειας και μηχανισμοί αντιμετώπισης έκτακτων οικονομικών αναγκών. Η κοινωνική πολιτική στην Κρήτη οφείλει να έχει σαφή περιφερειακό προσανατολισμό, να λαμβάνει υπόψη τα ιδιαίτερα χαρακτηριστικά της τοπικής οικονομίας και να στηρίζεται σε συνεχή παρακολούθηση δεικτών κοινωνικής ευαλωτότητας, ώστε οι παρεμβάσεις να είναι έγκαιρες, στοχευμένες και διατηρήσιμες.

Η συνολική αποτίμηση των ευρημάτων οδηγεί στο συμπέρασμα ότι η Κρήτη διαθέτει ισχυρή ικανότητα παραγωγής οικονομικής δραστηριότητας και απασχόλησης, αλλά το υφιστάμενο αναπτυξιακό της πρότυπο παρουσιάζει περιορισμένη δυνατότητα διαρθρωτικής αναβάθμισης και σύγκλισης, καθώς παραμένει έντονα προσανατολισμένο σε κλάδους χαμηλότερης παραγωγικότητας και υψηλής ευαισθησίας σε εξωγενείς διαταραχές. Η βασική πρόκληση πολιτικής δεν έγκειται στην περαιτέρω μεγέθυνση της ζήτησης αλλά στη μετατροπή των υφιστάμενων συγκριτικών πλεονεκτημάτων, ιδίως στον τουρισμό και στο αγροτροφικό σύστημα, σε βαθύτερες αλυσίδες αξίας, μέσω της ενίσχυσης της μεταποίησης, των δραστηριοτήτων έντασης γνώσης και της ποιότητας της απασχόλησης, ώστε η περιφερειακή οικονομία να καταστεί πιο ανθεκτική, παραγωγική και ικανή να στηρίξει βιώσιμη μακροχρόνια ανάπτυξη.

Βιβλιογραφία

Ελληνόγλωσση

- Ακουμιανάκης, Κ. (2011). Τα θερμοκήπια της Ιεράπετρας, στο Κ. Χατζημικαλάς (επιμ.), *Σύγχρονα Ελληνικά Τοπία*, Αθήνα: Μέλισσα.
- Αργεΐτης, Γ., Γούλας, Χ. & Μιχοπούλου, Στ. (2025). *Η ποιότητα της εργασίας στην Ελλάδα: Κοινωνικό περιβάλλον, καθήκοντα εργασίας, ανάπτυξη δεξιοτήτων*, Κείμενο Πολιτικής 23, Αθήνα: Ινστιτούτο Εργασίας ΓΣΕΕ.
- Αργεΐτης, Γ. & Μιχοπούλου, Στ. (2025). *Η ποιότητα της εργασίας στην Ελλάδα: Το φυσικό περιβάλλον της εργασίας*, Κείμενο Πολιτικής 21, Αθήνα: Ινστιτούτο Εργασίας ΓΣΕΕ.
- Παννίτσας, Τ. (2025). *Ελλάδα 1953-2024: Χρόνος και Πολιτική Οικονομία*, Αθήνα: Πατάκη.
- Γούλας, Χ. & Μιχοπούλου, Στ. (2025). *Η ποιότητα της εργασίας στην Ελλάδα: Διευθέτηση του χρόνου εργασίας*, Κείμενο Πολιτικής 22, Αθήνα: Ινστιτούτο Εργασίας ΓΣΕΕ.
- Δρακάκη, Ε. & Καραμάνης, Κ. (2023). *Διεθνείς εξελίξεις στα επαγγέλματα και τις δεξιότητες και η θέση της Ελλάδας*, Αθήνα: Ινστιτούτο Εργασίας ΓΣΕΕ.
- Δρακάκη, Ε., Μανιούδης, Μ., Μυλωνάκης, Δ. & Τζωτζές, Σ. (2018). Στρατηγικές επενδύσεις και περιφερειακή ανάπτυξη: Μία προκαταρκτική αποτύπωση για την Περιφέρεια Κρήτης, στο Μ. Σαματάς, Δ. Μυλωνάκης, Μ. Δαφέρμος & Α. Καστελλάκης (επιμ.), *Η Κρήτη στον 21ο αιώνα*, Αθήνα: Πεδίο.
- Κορατζάνης, Ν. (2021). *Η ποιότητα της εργασίας στην Ελλάδα: Εξέλιξη και προοπτικές*, Κείμενο Πολιτικής 20, Αθήνα: Ινστιτούτο Εργασίας ΓΣΕΕ.
- Νικολαΐδης, Ευ. & Στασινόπουλος, Γ. (2015). *Οι αναπτυξιακές δυνατότητες του αγροτικού συστήματος στην Ελλάδα*, Μελέτη 34, Αθήνα: Παρατηρητήριο Οικονομικών και Κοινωνικών Εξελίξεων, ΙΝΕ ΓΣΕΕ.
- Ντεμίρογλου, Ν. (2022). *Ο σραφφαιάνος πολλαπλασιαστής: Θεωρητική και εμπειρική διερεύνηση*, Διδακτορική Διατριβή, Τομέας Οικονομίας, Τμήμα Δημόσιας Διοίκησης, Πάντειο Πανεπιστήμιο.

Ξενόγλωσση

- Autor, D.H., Levy, F. & Murnane, R.J. (2003). The skill content of recent technological change: An Empirical Exploration, *Quarterly Journal of Economics*, 118(4), 1279-1333.
- Backinezos, C., Panagiotou, S. & Vourvachaki, E. (2020). Multiplier effects by sector: An input-output analysis of the Greek economy, *Economic Bulletin, Bank of Greece*, 52, 7-28.

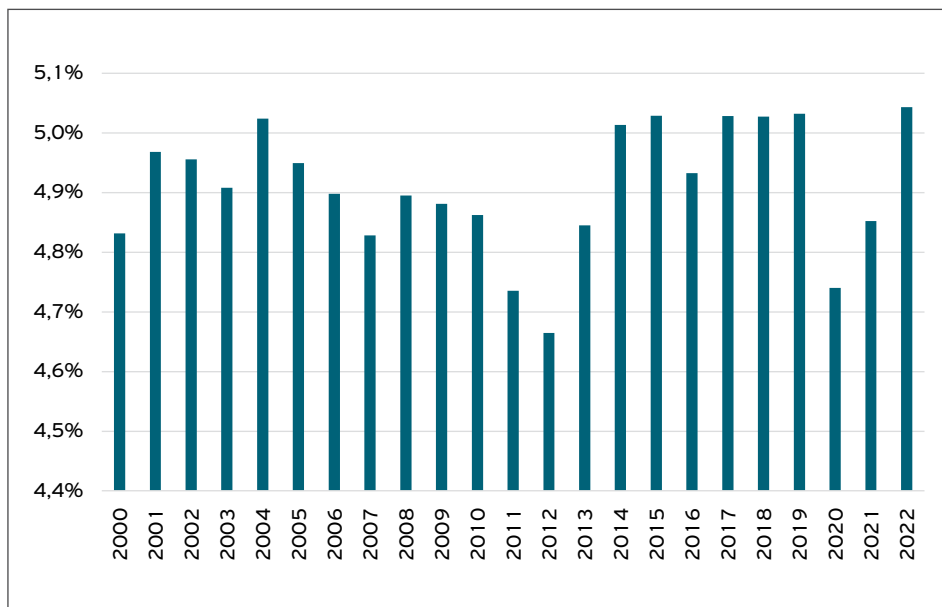
- CEDEFOP. (2012). *Future skills supply and demand in Europe Forecast methodology*, Research Paper No 26, Luxembourg: Publications Office of the European Union.
- Chenery, H.B. & Watanabe, T. (1958). International comparisons of the structure of production, *Econometrica*, 26(4), 487-521.
- European Commission. (2025). *European Innovation Scoreboard 2025: Country Profile Greece*, Brussels: Publications Office of the European Union. https://ec.europa.eu/assets/rtd/eis/2025/ec_rtd_eis-country-profile-el.pdf
- Frey, C.B. & Osborne, M. (2013). The future of employment: How susceptible are jobs to computerisation? *Technological Forecasting & Social Change*, 114, 254-280.
- Goos, M. & Manning, A. (2007). Lousy and Lovely Jobs: The Rising Polarization of Work in Britain, *Review of Economics and Statistics*, 89(1), 118-133.
- ILO. (2012). *International Standard Classification of Occupations: ISCO-08 – Structure, group definitions and correspondence tables*, Geneva: ILO.
- Kurz, H.D. (1985). Effective demand in a "classical" model of value and distribution: The multiplier in a Sraffian framework, *The Manchester School*, 53(2), 121-137.
- Mariolis, T. (2008). Pure joint production, income distribution, employment and the exchange rate, *Metroeconomica*, 59(4), 656-665.
- Mariolis, T. & Ntemiroglou, N. (2023). Matrix multipliers, demand composition and income distribution: Post-Keynesian–Sraffian theory and evidence from the world's ten largest economies, *Metroeconomica*, 74(4), 658-697.
- Metcalfe, J.S. & Steedman, I. (1981). Some long-run theory of employment, income distribution and the exchange rate, *The Manchester School*, 49(1), 1-20.
- Miller, R.E. & Blair, P.D. (2009). *Input-output analysis: Foundations and extensions* (2nd ed.), Cambridge: Cambridge University Press.
- OECD. (2020). *OECD Regions and Cities at a Glance 2020*, Paris: OECD. <https://doi.org/10.1787/959d5ba0-en>.
- Oosterhaven, J. & Stelder, D. (2002). Net multipliers avoid exaggerating impacts: With a bi-regional illustration for the Dutch transportation sector, *Journal of Regional Science*, 42(3), 533-543.
- Rasmussen, P.N. (1956). *Studies in inter-sectoral relations*, Amsterdam: North-Holland.
- Rodousakis, N. & Tsekeris, T. (2025). *Sectoral and regional multiplier values of the Greek economy*, Athens: Centre of Planning and Economic Research (KEPE), forthcoming.
- Strassert, G. (1968). Zur Bestimmung strategischer Sektoren mit Hilfe von Input-Output-Modellen, *Jahrbücher für Nationalökonomie und Statistik*, 182(3), 211-215.

Παράρτημα

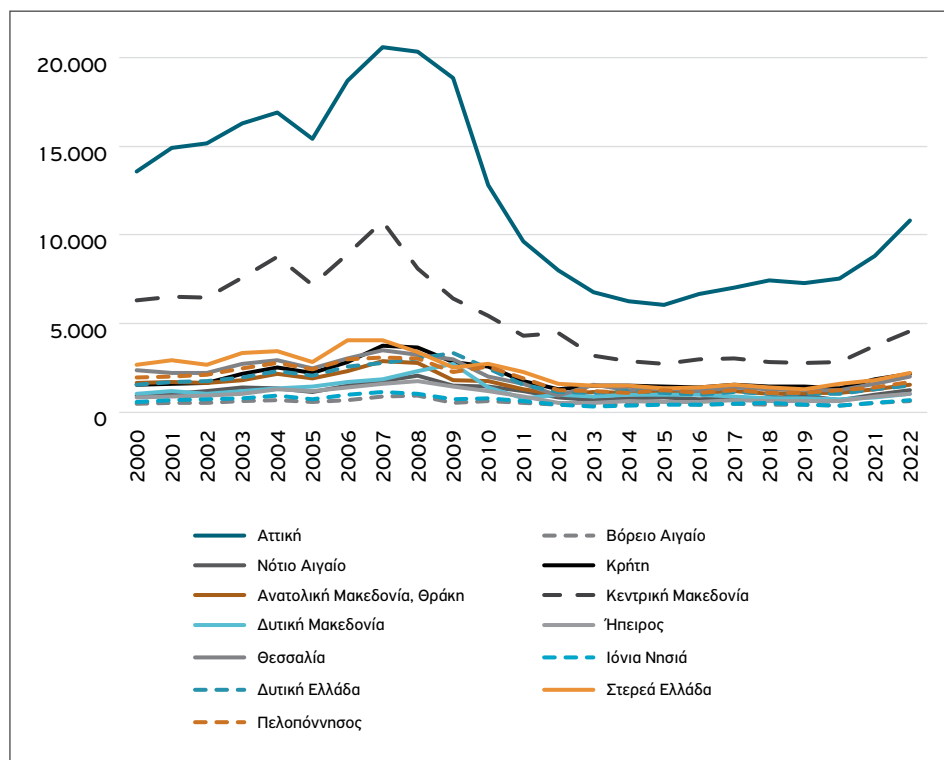
Παράρτημα Ι

Διαρθρωτική ανάλυση της Περιφέρειας Κρήτης

Διάγραμμα Π-1: Μεταβολή της ποσοστιαίας (%) συμμετοχής της Περιφέρειας Κρήτης στο ΑΕΠ (2000-2022)

Πηγή: ΕΛΣΤΑΤ (επεξεργασία συγγραφέων)

Διάγραμμα Π-2: ΑΕΠΚ ανά περιφέρεια (σε εκατ. ευρώ)

Πηγή: ΕΛΣΤΑΤ (επεξεργασία συγγραφέων)

Πίνακας Π- 1: Μεταβολή στη σειρά κατάταξης των νομών σύμφωνα με το κατά κεφαλήν ΑΕΠ, 2009-2022 (σε ευρώ, τρέχουσες τιμές)

Θέση	Νομοί	2009	Νομοί	2022
1	Αττική	28.379	Βοιωτία	28.287
2	Άνδρος, Θήρα, Κέα, Μήλος, Μύκονος, Νάξος, Πάρος, Σύρος, Τήνος	27.492	Αττική	27.008
3	Βοιωτία	25.130	Αρκαδία	24.128
4	Ζάκυνθος	23.521	Άνδρος, Θήρα, Κέα, Μήλος, Μύκονος, Νάξος, Πάρος, Σύρος, Τήνος	23.233
5	Ιθάκη, Κεφαλληνία	21.331	Ζάκυνθος	20.212
6	Κοζάνη	20.214	Λασιόθι	20.180
7	Κάλυμνος, Κάρπαθος, Κως, Ρόδος	19.935	Φλώρινα	19.277
8	Φλώρινα	19.534	Κορινθία	18.087
9	Αργολίδα	19.489	Αργολίδα	18.015
10	Κέρκυρα	19.253	Κοζάνη	18.003
11	Αρκαδία	19.220	Ιθάκη, Κεφαλληνία	17.076
12	Λασιόθι	18.958	Εύβοια	16.919
13	Χανιά	18.928	Χανιά	16.917
14	Θεσσαλονίκη	18.599	Κάλυμνος, Κάρπαθος, Κως, Ρόδος	16.906
15	Ηράκλειο	18.391	Θεσσαλονίκη	16.878
16	Ικαρία, Σάμος	17.741	Λάρισα	16.713
17	Αχαΐα	17.551	Πέλλα	16.240
18	Θάσος, Καβάλα	17.538	Κέρκυρα	16.088
19	Εύβοια	17.528	Χαλκιδική	15.874
20	Λάρισα	17.427	Ρέθυμνο	15.855
21	Φθιώτιδα	17.190	Ηράκλειο	15.848
22	Ρέθυμνο	17.174	Αχαΐα	15.318
23	Κορινθία	16.972	Θάσος, Καβάλα	15.146
24	Χαλκιδική	16.692	Μαγνησία	15.087
25	Μαγνησία	16.541	Λακωνία	14.999
26	Λέσβος, Λήμνος	16.472	Φθιώτιδα	14.751
27	Χίος	16.447	Λευκάδα	14.541

Θέση	Νομοί	2009	Νομοί	2022
28	Θεσπρωτία	15.908	Μεσσηνία	14.416
29	Λευκάδα	15.574	Ημαθία	14.140
30	Λακωνία	15.388	Αιτωλοακαρνανία	13.804
31	Μεσσηνία	15.315	Έβρος	13.750
32	Έβρος	15.286	Κιλκίς	13.712
33	Φωκίδα	14.987	Φωκίδα	13.535
34	Ημαθία	14.879	Πιερία	13.033
35	Κιλκίς	14.629	Ιωάννινα	12.994
36	Πιερία	14.403	Ηλεία	12.855
37	Ιωάννινα	14.393	Θεσπρωτία	12.757
38	Ροδόπη	14.392	Τρίκαλα	12.737
39	Πέλλα	14.390	Ροδόπη	12.592
40	Αιτωλοακαρνανία	14.253	Σέρρες	12.579
41	Τρίκαλα	13.754	Χίος	12.347
42	Πρέβεζα	13.622	Πρέβεζα	12.332
43	Ξάνθη	13.590	Καρδίτσα	12.237
44	Ηλεία	13.576	Γρεβενά	11.970
45	Δράμα	13.065	Άρτα	11.934
46	Ευρυτανία	13.003	Καστοριά	11.916
47	Καστοριά	12.833	Λέσβος, Λήμνος	11.882
48	Άρτα	12.274	Ικαρία, Σάμος	11.820
49	Καρδίτσα	12.258	Δράμα	11.602
50	Γρεβενά	11.737	Ευρυτανία	11.427
51	Σέρρες	11.300	Ξάνθη	11.095

Πηγή: ΕΛΣΤΑΤ (επεξεργασία συγγραφέων)

Πίνακας Π-2: ΑΕΠΚ ως ποσοστό (%) της ΑΠΑ ανά περιφέρεια (2009-2022)

Περιφέρεια	2009	2010	2011	2012	2013	2014	2015	2016	2017	2018	2019	2020	2021	2022
Αττική	19	13	11	10	9	8	8	9	10	10	9	11	11	12
Βόρειο Αιγαίο	17	22	21	18	18	19	23	19	22	18	18	19	23	25
Νότιο Αιγαίο	22	22	21	16	12	14	15	15	15	14	17	15	19	21
Κρήτη	28	27	21	17	19	19	18	18	20	18	18	19	24	23
Ανατολική Μακεδονία και Θράκη	22	22	19	15	19	18	19	18	20	17	18	19	21	22
Κεντρική Μακεδονία	22	20	18	20	15	14	13	14	14	13	13	14	17	18
Δυτική Μακεδονία	59	30	18	21	19	22	24	26	24	20	22	22	25	28
Ήπειρος	33	28	23	15	15	18	17	18	20	19	18	21	26	29
Θεσσαλία	28	21	19	11	19	16	17	16	18	16	15	16	19	22
Ιόνια Νησιά	19	23	20	15	11	13	15	15	18	18	15	17	20	22
Δυτική Ελλάδα	35	26	19	15	15	16	15	14	16	15	15	16	19	18
Στερεά Ελλάδα	27	31	28	22	21	22	20	20	22	19	17	22	23	25
Πελοπόννησος	25	30	24	17	17	16	17	16	17	15	15	18	19	20
Σύνολο	23	19	16	14	13	13	13	13	14	13	13	14	16	17

Πηγή: ΕΛΣΤΑΤ (επεξεργασία συγγραφέων)

Πίνακας Π-3: Συμμετοχή των ΑΕΠΚ της Περιφέρειας Κρήτης στο σύνολο χώρας κατά κλάδο (%)*

	2009	2010	2011	2012	2013	2014	2015	2016	2017	2018	2019	2020	2021	2022
A	11,5	11,0	10,7	10,4	10,9	9,3	9,5	9,5	10,0	10,0	9,7	9,2	9,8	8,9
B, Γ, Δ, Ε	2,5	4,2	2,2	2,5	5,7	5,6	5,5	4,7	3,7	3,0	3,2	3,3	4,2	4,0
Ξ, Ο, Π	3,2	7,0	3,8	6,6	1,1	4,3	6,1	4,9	6,9	13,6	13,4	11,8	11,1	10,4
Λ	4,3	5,6	5,5	3,6	5,6	8,8	7,6	6,0	7,1	7,6	8,5	8,6	9,2	7,6
Ρ, Σ, Τ, Υ	2,3	3,9	3,6	3,6	3,9	4,4	2,2	3,4	3,9	4,5	3,2	2,9	3,5	3,3
ΣΤ	3,2	3,5	3,2	2,8	3,3	3,6	3,6	3,6	3,7	3,6	3,4	3,8	4,0	3,7
M, N	7,7	8,4	5,8	6,0	7,7	6,3	6,8	8,9	7,6	7,7	10,1	7,0	8,7	8,1
K	3,6	3,6	3,3	3,4	3,7	4,3	4,0	4,2	4,3	4,6	3,8	3,8	3,9	3,9
Z, H, Θ	6,1	7,2	10,5	8,4	9,1	9,2	9,2	9,1	9,2	9,1	9,1	9,1	9,1	9,1
I	4,4	6,1	5,6	6,2	6,2	7,5	7,0	5,8	5,6	5,6	5,5	5,6	4,8	4,7
Σύνολο	5,9	6,8	6,2	5,5	7,1	7,4	7,2	6,9	7,1	6,9	7,0	6,6	7,4	6,9

Πηγή: ΕΛΣΤΑΤ (επεξεργασία συγγραφέων)

(*) Περιγραφή κωδικών

A	Γεωργία, δασοκομία και αλιεία	ΣΤ: Κατασκευές
Γ	Μεταποίηση	Z, H, Θ
Ρ, Σ, Τ, Υ	Ρ: Τέχνες, διασκέδαση και ψυχαγωγία, Σ: Άλλες δραστηριότητες παροχής υπηρεσιών, Τ: Δραστηριότητες νοικοκυριών ως εργοδοτών, μη διαφοροποιημένες δραστηριότητες νοικοκυριών που αφορούν την παραγωγή αγαθών και υπηρεσιών για ίδια χρήση, Υ: Δραστηριότητες ετεροδίκων οργανισμών και φορέων	Θ: Δραστηριότητες υπηρεσιών παροχής καταλύματος και εστίασης
Ξ, Ο, Π	Ξ: Δημόσια διοίκηση και άμυνα, Ο: Εκπαίδευση, Π: Δραστηριότητες σχετικές με την ανθρώπινη υγεία και την κοινωνική μέριμνα	Λ: Διαχείριση ακίνητης περιουσίας
B, Δ, Ε	B: Ορυχεία και λατομεία, Δ: Παροχή ηλεκτρικού ρεύματος, φυσικού αερίου, ατμού και κλιματισμού, Ε: Παροχή νερού, επεξεργασία λυμάτων, διαχείριση αποβλήτων και δραστηριότητες εξυγίανσης	K: Χρηματοπιστωτικές και ασφαλιστικές δραστηριότητες
		M, N
		I
		M: Επαγγελματικές, επιστημονικές και τεχνικές δραστηριότητες, N: Διοικητικές και υποστηρικτικές δραστηριότητες
		I: Ενυμέρωση και επικοινωνία

Πίνακας Π-4: Διαρθρωτική μεταβολή ανά τομέα (2009-2022)

Περιοχή	Πρωτογενής τομέας	Δευτερογενής τομέας	Τριτογενής τομέας
Ελλάδα	1,30	1,05	0,98
Κρήτη	1,47	0,87	0,99
Ν. Ηρακλείου	1,11	0,94	1,00
Ν. Λασιθίου	2,00	0,88	0,90
Ν. Ρεθύμνης	1,71	0,65	1,01
Ν. Χανίων	1,49	0,84	1,00

Πηγή: ΕΛΣΤΑΤ (επεξεργασία συγγραφέων)

Ορισμένες κρίσιμες πτυχές της οικονομίας της Περιφέρειας Κρήτης

Πίνακας Π-5: Εξέλιξη βασικών οικονομικών μεγεθών του πρωτογενούς τομέα στην Περιφέρεια Κρήτης και στο σύνολο της χώρας (τρέχουσες τιμές)

	Σύνολο Ελλάδος			Κρήτη			Συμμετοχή Κρήτης	
	Μ.Ο. 2011, 2012, 2013 (εκατ. ευρώ)	Μ.Ο. 2021, 2022, 2023 (εκατ. ευρώ)	Μεταβολή (%)	Μ.Ο. 2011, 2012, 2013 (εκατ. ευρώ)	Μ.Ο. 2021, 2022, 2023 (εκατ. ευρώ)	Μεταβολή (%)	Μ.Ο. 2011, 2012, 2013 (%)	Μ.Ο. 2021, 2022, 2023 (%)
Συνιστώσες εισοδήματος γεωργικού κλάδου								
1 Φυτική παραγωγή	7.040	10.158	144,3	645	1.113	172,6	9,2	11,0
2 Ζωική παραγωγή	2.563	2.969	115,9	204	311	152,7	8,0	10,5
3 ΓΕΩΡΓΙΚΗ ΠΑΡΑΓΩΓΗ ΑΓΑΘΩΝ (1+2)	9.603	13.127	136,7	849	1.425	167,9	8,8	10,9
4 Γεωργική παραγωγή υπηρεσιών	269	407	151,2	25	45	180,2	9,2	10,9
5 ΓΕΩΡΓΙΚΗ ΠΑΡΑΓΩΓΗ (3+4)	9.872	13.534	137,1	873	1.469	168,2	8,8	10,9
6 Μη γεωργικές δευτερεύουσες δραστηριότητες	713	589	82,7	49	61	125,5	6,8	10,4
7 ΠΑΡΑΓΩΓΗ ΓΕΩΡΓΙΚΟΥ ΚΛΑΔΟΥ ΔΡΑΣΤΗΡΙΟΤΗΤΑΣ (5+6)	10.585	14.123	133,4	922	1.530	166,0	8,7	10,8
8 Συνολική ενδίαμεση ανάλωση	5.199	7.472	143,7	417	723	173,6	8,0	9,7
9 ΑΚΑΘΑΡΙΣΤΗ ΠΡΟΣΤΙΘΕΜΕΝΗ ΑΞΙΑ (βασικές τιμές) (7-8)	5.386	6.651	123,5	505	807	159,7	9,4	12,1
10 Ανάλωση παγίου κεφαλαίου	1.395	1.626	116,6	99	99	99,6	7,1	6,1
11 ΚΑΘΑΡΗ ΠΡΟΣΤΙΘΕΜΕΝΗ ΑΞΙΑ (βασικές τιμές) (9-10)	3.992	5.328	133,5	406	671	165,2	10,2	12,6

	Συνιστώσες εισοδήματος γεωργικού κλάδου	Σύνολο Ελλάδος		Κρήτη		Συμμετοχή Κρήτης		
12	Εισόδημα εξαρτημένης εργασίας	551	788	49	86	174,8	8,9	10,9
13	Λοιποί φόροι επί της παραγωγής	183	526	16	57	358,5	8,7	10,8
14	Λοιπές επιδοτήσεις παραγωγής	2.666	2.609	310	369	119,0	11,6	14,1
15	ΕΙΣΟΔΗΜΑ ΣΥΝΤΕΛΕΣΤΩΝ ΠΑΡΑΓΩΓΗΣ (11-13+14)	6.475	6.880	700	863	123,3	10,8	12,5
16	ΛΕΙΤΟΥΡΓΙΚΟ ΠΛΕΟΝΑΣΜΑ (ΜΕΙΚΤΟ ΕΙΣΟΔΗΜΑ)	5.924	6.625	651	897	137,8	11,0	13,5
17	ΠΛΗΡΩΤΕΑ ΓΑΙΟΠΡΟΣΟΔΟΣ ΚΑΙ ΛΟΙΠΕΣ ΔΑΠΑΝΕΣ ΜΙΣΘΩΣΗΣ ΓΗΣ	681	469	29	21	71,8	4,3	4,5
18	Καταβληθέντες τόκοι	146	234	3	8	288,9	1,8	3,3
19	ΕΠΙΧΕΙΡΗΜΑΤΙΚΟ ΕΙΣΟΔΗΜΑ (16-17-18)	5.096	5.915	619	866	139,8	12,1	14,6

Πηγή: ΕΛΣΤΑΤ (επεξεργασία συγγραφέων)

Πίνακας Π-6: Ο λόγος μεταξύ βασικών οικονομικών μεγεθών του πρωτογενούς τομέα στο σύνολο χώρας και στην Περιφέρεια Κρήτης

	Σχέση μεταξύ βασικών μεγεθών	Σύνολο χώρας	Κρήτη
Ακαθάριστη προστιθέμενη αξία/Παραγωγή γεωργικού κλάδου δραστηριότητας	Μ.Ο. 2011, 2012, 2013	50,9	54,8
	Μ.Ο. 2021, 2022, 2023	47,1	52,7
	Διαρθρωτική μεταβολή	0,93	0,96
Καθαρή προστιθέμενη αξία/Παραγωγή γεωργικού κλάδου δραστηριότητας	Μ.Ο. 2011, 2012, 2013	37,7	44,0
	Μ.Ο. 2021, 2022, 2023	37,7	43,9
	Διαρθρωτική μεταβολή	1,00	1,00
Καθαρή προστιθέμενη αξία/Ακαθάριστη προστιθέμενη αξία	Μ.Ο. 2011, 2012, 2013	74,1	80,4
	Μ.Ο. 2021, 2022, 2023	75,6	83,2
	Διαρθρωτική μεταβολή	1,02	1,03

Πηγή: ΕΛΣΤΑΤ (επεξεργασία συγγραφέων)

Πίνακας Π-7: Οι λοιπές επιδοτήσεις παραγωγής, ως ποσοστό (%) της συνολικής ενδιάμεσης ανάλωσης και του επιχειρηματικού εισοδήματος, στο σύνολο χώρας και στην Περιφέρεια Κρήτης

Συνιστώσες εισοδήματος γεωργικού κλάδου	Σύνολο Ελλάδος		Κρήτη	
	Μ.Ο. 2011-2013	Μ.Ο. 2021-2023	Μ.Ο. 2011-2013	Μ.Ο. 2021-2023
	(εκατ. ευρώ)			
Λοιπές επιδοτήσεις παραγωγής	2.666	2.609	310	369
Συνολική ενδιάμεση ανάλωση	5.199	7.472	417	723
Επιχειρηματικό εισόδημα	5.096	5.915	619	866
	%			
Λοιπές επιδοτήσεις παραγωγής/Συνολική ενδιάμεση ανάλωση	51,3	34,9	74,3	51,0
Λοιπές επιδοτήσεις παραγωγής/Επιχειρηματικό εισόδημα	52,3	44,1	50,1	42,6

Πηγή: ΕΛΣΤΑΤ (επεξεργασία συγγραφέων)

Πίνακας Π-8: Διαχρονική μεταβολή της καλλιεργούμενης γεωργικής γης κατά κατηγορία στο σύνολο χώρας και στην Περιφέρεια Κρήτης (μέσοι όροι διετίας, σε στρ.)

Κατηγορία	Σύνολο χώρας		Κρήτη		Σύνολο χώρας	Κρήτη	Σύνολο χώρας	Κρήτη
	2012, 2013	2022, 2023	2012, 2013	2022, 2023				
	Μεταβολή				(2022, 2023) – (2012, 2013) (στρ.)	(2022, 2023) – (2012, 2013) (%)		
Αροτραίες	19.292.940	16.304.906	270.993	196.693	-2.988.034	-74.301	84,5	72,6
Κηπευτική γη	976.417	447.772	85.117	46.005	-528.645	-39.112	45,9	54,0
Δενδρώδεις	10.181.940	9.760.877	1.915.547	2.027.415	-421.063	111.869	95,9	105,8
Αμπέλια και σταφιδάμπελα	1.131.729	680.606	221.522	116.593	-451.123	-104.929	60,1	52,6
Σύνολο	31.583.025	27.194.161	2.493.178	2.386.705	-4.388.864	-106.473	86,1	95,7

Πηγή: ΕΛΣΤΑΤ (επεξεργασία συγγραφέων)

Πίνακας Π-9: Θερμοκηπικές καλλιέργειες, εκμεταλλεύσεις και εκτάσεις στο σύνολο της χώρας και στην Περιφέρεια Κρήτης (2023)

Περιοχή	Εκμεταλλεύσεις (αριθμός)	Έκταση (στρ.)	Μέσο μέγεθος (στρ./εκμετάλλευση)
Σύνολο χώρας	8.193	58.276	7,1
Κρήτη	3.286	18.141	5,5
Κρήτη/Σύνολο χώρας (%)	40,1	31,1	-
Κρήτη			
Κρήτη	3.286	18.141	5,5
Ν. Ηρακλείου	1.062	5.462	5,1
Ν. Λασιθίου	1.658	9.538	5,8
Ν. Ρεθύμνης	129	528	4,1
Ν. Χανίων	437	2.612	6,0
Συμμετοχή νομών, Κρήτη = 100 (%)			
Ν. Ηρακλείου	32,3	30,1	-
Ν. Λασιθίου	50,5	52,6	-
Ν. Ρεθύμνης	3,9	2,9	-
Ν. Χανίων	13,3	14,4	-

Πηγή: ΕΛΣΤΑΤ (επεξεργασία συγγραφέων)

Πίνακας Π-10: Παραγωγή ελαιόλαδου και μούστου στο σύνολο χώρας και στην Περιφέρεια Κρήτης, μέσος όρος 2012, 2013 και 2022, 2023

Περιοχή	Παραγωγή (τόνοι)				Μεταβολή (2022, 2023) - (2012, 2013) (%)	
	2022, 2023	2012, 2013	2022, 2023	2012, 2013	Ελαιόλαδο	Μούστος
	Ελαιόλαδο		Μούστος		Ελαιόλαδο	Μούστος
Σύνολο χώρας	238.563	331.946	253.855	337.339	71,9	75,3
Κρήτη	75.543	100.252	35.974	45.640	75,4	78,8
Ν. Ηρακλείου	33.160	57.023	19.480	33.719	58,2	57,8
Ν. Λασιθίου	9.607	16.586	4.643	2.763	57,9	168,1
Ν. Ρεθύμνης	8.455	5.387	5.739	3.011	156,9	190,6
Ν. Χανίων	24.322	21.256	6.113	6.147	114,4	99,4
Σύνολο χώρας = 100 (%)						
Κρήτη	31,7	30,2	14,2	13,5		
Κρήτη = 100 (%)						
Ν. Ηρακλείου	43,9	56,9	54,2	73,9		
Ν. Λασιθίου	12,7	16,5	12,9	6,1		
Ν. Ρεθύμνης	11,2	5,4	16,0	6,6		
Ν. Χανίων	32,2	21,2	17,0	13,5		

Πηγή: ΕΛΣΤΑΤ (επεξεργασία συγγραφέων)

Πίνακας Π-11 Έκταση και παραγωγή, ντομάτες και αγγούρια θερμοκηπίου, στο σύνολο χώρας και στην Περιφέρεια Κρήτης

Περιοχή	2013			2023			2013			2023		
	Ντομάτες			Αγγούρια			Ντομάτες			Αγγούρια		
	Έκταση (στρ.)	Παραγωγή (τόνοι)	Έκταση (στρ.)	Παραγωγή (τόνοι)	Έκταση (στρ.)	Παραγωγή (τόνοι)	Έκταση (στρ.)	Παραγωγή (τόνοι)	Έκταση (στρ.)	Παραγωγή (τόνοι)	Έκταση (στρ.)	Παραγωγή (τόνοι)
Σύνολο χώρας	33.234	246.691	26.725	264.045	14.877	136.042	15.780	203.346				
Κρήτη	13.020	123.763	16.047	183.480	7.188	65.714	10.529	144.354				
Ν. Ηρακλείου	4.651	40.534	3.494	21.348	3.923	45.095	4.726	25.682				
Ν. Λασιθίου	5.813	54.346	9.247	127.670	2.873	16.969	4.090	54.427				
Ν. Ρεθύμνης	221	1.052	273	1.498	121	525	192	877				
Ν. Χανίων	2.335	27.830	3.033	32.964	271	3.124	510	2.657				
Σύνολο χώρας = 100 (%) 2022, 2023												
Κρήτη	39,2	50,2	60,0	69,5	48,3	48,3	66,7	71,0				
Κρήτη = 100 (%) 2022, 2023												
Ν. Ηρακλείου	35,7	32,8	21,8	11,6	54,6	68,6	44,9	17,8				
Ν. Λασιθίου	44,6	43,9	57,6	69,6	40,0	25,8	38,8	37,7				
Ν. Ρεθύμνης	1,7	0,8	1,7	0,8	1,7	0,8	1,8	0,6				
Ν. Χανίων	17,9	22,5	18,9	18,0	3,8	4,8	4,8	1,8				

Πηγή: ΕΛΣΤΑΤ (επεξεργασία συγγραφέων)

Πίνακας Π-12: Εκμεταλλεύσεις και αριθμός ζώων κατά είδος, στο σύνολο χώρας και στην Περιφέρεια Κρήτης

Περιοχή	Προβατοειδή		Αίγες		Κουνέλια		Κυψέλες μελισσών	
	Εκμετ.	Αρ. ζώων	Εκμετ.	Αρ. ζώων	Εκμετ.	Αρ. ζώων	Εκμετ.	Αρ. κυψελών
2023								
Σύνολο χώρας	53.710	7.994.140	31.958	2.836.064	10.430	241.781	9.796	1.097.351
Κρήτη	11.693	2.379.775	7.631	553.066	7.389	161.061	1.267	188.364
Ν. Ηρακλείου	3.667	608.309	2.837	179.550	3.747	62.803	375	65.539
Ν. Λασιθίου	753	98.674	560	40.211	310	5.331	136	16.013
Ν. Ρεθύμνης	4.384	1.290.194	2.088	197.616	1.403	59.329	215	33.346
Ν. Χανίων	2.889	382.598	2.145	135.689	1.929	33.597	542	73.465
2013								
Σύνολο χώρας	94.448	8.686.117	68.274	3.654.793	24.881	548.231	9.331	883.873
Κρήτη	14.545	1.742.072	12.514	492.092	9.737	136.272	899	96.525
Ν. Ηρακλείου	3.713	407.355	3.733	125.274	2.404	28.684	300	47.635
Ν. Λασιθίου	1.737	82.269	2.015	40.931	1.732	22.138	140	9.470
Ν. Ρεθύμνης	4.926	887.581	2.940	167.357	1.895	33.947	118	11.017
Ν. Χανίων	4.169	364.867	3.826	158.530	3.706	51.503	340	28.403
Μεταβολή 2023-2013								
Σύνολο χώρας	-40.738	-691.977	-36.316	-818.729	-14.451	-306.450	465	213.478
Κρήτη	-2.852	637.703	-4.883	60.974	-2.348	24.789	368	91.839
Ν. Ηρακλείου	-46	200.954	-896	54.276	1.343	34.119	75	17.904
Ν. Λασιθίου	-984	16.405	-1.455	-720	-1.422	-16.807	-4	6.543
Ν. Ρεθύμνης	-542	402.613	-852	30.259	-492	25.382	97	22.329
Ν. Χανίων	-1.280	17.731	-1.681	-22.841	-1.777	-17.906	202	45.062
Μεταβολή 2023/2013								
Σύνολο χώρας	56,9	92,0	46,8	77,6	41,9	44,1	105,0	124,2
Κρήτη	80,4	136,6	61,0	112,4	75,9	118,2	140,9	195,1
Ν. Ηρακλείου	98,8	149,3	76,0	143,3	155,9	218,9	125,0	137,6
Ν. Λασιθίου	43,4	119,9	27,8	98,2	17,9	24,1	97,1	169,1
Ν. Ρεθύμνης	89,0	145,4	71,0	118,1	74,0	174,8	182,2	302,7
Ν. Χανίων	69,3	104,9	56,1	85,6	52,1	65,2	159,4	258,7
Συμμετοχή Κρήτης, Σύνολο χώρας = 100 (%)								
2023	21,8	29,8	23,9	19,5	70,8	66,6	12,9	17,2
2013	15,4	20,1	18,3	13,5	39,1	24,9	9,6	10,9

Πηγή: ΕΛΣΤΑΤ (επεξεργασία συγγραφέων)

Πίνακας Π-13: Κάτοχοι αγροτικών εκμεταλλεύσεων (2016 και 2023)

Περιοχή	Κάτοχοι εκμεταλλεύσεων			Μεταβολή (%)
	2016	2023	2023-2016	2023/2016
Σύνολο χώρας	684.250	525.190	-159.060	76,8
Κρήτη	87.004	73.948	-13.056	85,0
Ν. Ηρακλείου	41.142	33.845	-7.297	82,3
Ν. Λασιθίου	12.980	12.493	-487	96,2
Ν. Ρεθύμνης	13.014	11.593	-1.421	89,1
Ν. Χανίων	19.869	16.017	-3.852	80,6
	Σύνολο χώρας = 100 (%)			
Κρήτη	12,7	14,1	-	-
	Κρήτη = 100 (%)			
Ν. Ηρακλείου	47,3	45,8	-	-
Ν. Λασιθίου	14,9	16,9	-	-
Ν. Ρεθύμνης	15,0	15,7	-	-
Ν. Χανίων	22,8	21,7	-	-

Πηγή: ΕΛΣΤΑΤ (επεξεργασία συγγραφέων)

Πίνακας Π-14: Απασχολούμενοι στη γεωργία-κτηνοτροφία κατά κατηγορία, το 2023 (%)

Κατηγορία	Σύνολο χώρας			Κρήτη		
	Εκμετ.	Απασχο- λούμενοι	Ημέρες εργασίας	Εκμετ.	Απασχο- λούμενοι	Ημέρες εργασίας
Κάτοχοι και μέλη της οικογένειας που απασχολήθηκαν στην εκμετάλλευση	99,6	34,7	76,6	99,8	37,2	75,4
Τακτικά απασχολούμενοι	2,9	1,2	5,8	3,4	1,4	6,8
Εποχικοί εργάτες	48,0	37,2	14,6	60,8	39,3	14,0
Απασχόληση στο πλαίσιο αλληλοβοήθειας	14,9	6,3	2,0	21,8	13,2	3,4
Απασχόληση λοιπών εργατιών (κατά αποκοπή)	47,8	20,5	1,0	30,2	8,9	0,4
Σύνολο	100	100	100	100	100	100

Πηγή: ΕΛΣΤΑΤ (επεξεργασία συγγραφέων)

Πίνακας Π-15: Κύκλος εργασιών στο αγροτροφικό σύστημα των περιφερειών (2023)

Περιοχή	Πρωτογενής τομέας	Βιομηχανία τροφίμων-ποτών	Αγροτροφικό σύστημα	Αγροτροφικό σύστημα = 100	
				Πρωτογενής τομέας	Βιομηχανία τροφίμων-ποτών
			(χιλ. ευρώ)		
			(%)		
Ανατολική Μακεδονία και Θράκη	1.131.378	888.697	2.020.075	56,0	44,0
Κεντρική Μακεδονία	2.459.754	4.614.122	7.073.876	34,8	65,2
Δυτική Μακεδονία	405.916	295.941	701.857	57,8	42,2
Ήπειρος	671.174	1.717.897	2.389.071	28,1	71,9
Θεσσαλία	1.405.558	2.620.711	4.026.270	34,9	65,1
Στερεά Ελλάδα	1.115.088	1.019.827	2.134.915	52,2	47,8
Ιόνια Νησιά	151.549	102.844	254.394	59,6	40,4
Δυτική Ελλάδα	1.143.205	1.348.303	2.491.508	45,9	54,1
Πελοπόννησος	1.036.450	1.522.906	2.559.356	40,5	59,5
Αττική	1.203.138	7.773.159	8.976.297	13,4	86,6
Βόρειο Αιγαίο	220.586	286.958	507.544	43,5	56,5
Νότιο Αιγαίο	144.845	277.257	422.102	34,3	65,7
Κρήτη	1.077.054	1.173.710	2.250.764	47,9	52,1
Συνολο χώρας	12.165.695	23.642.333	35.808.028	34,0	66,0

Πηγή: ΕΛΣΤΑΤ (επεξεργασία συγγραφέων)

Πίνακας Π-16: Ο κύκλος εργασιών του πρωτογενούς τομέα και της βιομηχανίας τροφίμων-ποτών, στο σύνολο χώρας και στην Περιφέρεια Κρήτης (2016 και 2023)

Κλάδος	Κύκλος εργασιών (χιλ. ευρώ)		Συμμετοχή (%)		Μεταβολή 2023/2016 (%)
	2016	2023	2016	2023	
	Σύνολο χώρας				
Πρωτογενής τομέας	7.786.514	12.165.695	34,2	34,0	156
Βιομηχανία τροφίμων-ποτών	15.001.837	23.642.333	65,8	66,0	158
Σύνολο αγροτροφικού συστήματος	22.790.367	35.810.051	100	100	157
	Κρήτη				
Πρωτογενής τομέας	551.753	1.077.054	42,0	47,9	195
Βιομηχανία τροφίμων-ποτών	761.929	1.173.710	58,0	52,1	154
Σύνολο αγροτροφικού συστήματος	1.313.682	2.250.764	100	100	171

Πηγή: ΕΛΣΤΑΤ (επεξεργασία συγγραφέων)

Πίνακας Π-17: Ο κύκλος εργασιών του πρωτογενούς τομέα, της βιομηχανίας τροφίμων-ποτών και συνολικά του αγροτροφικού συστήματος στους νομούς της Περιφέρειας Κρήτης (2016 και 2023)

Κλάδος	N. Ηρακλείου	N. Λασιθίου	N. Ρεθύμνης	N. Χανίων
	2023 (χιλ. ευρώ)			
Πρωτογενής τομέας	471.726	240.589	161.808	200.148
Βιομηχανία τροφίμων-ποτών	588.169	70.355	252.474	262.712
Σύνολο αγροτροφικού συστήματος	1.059.895	310.944	414.281	462.861
	Σύνολο αγροτροφικού συστήματος = 100 (%)			
Πρωτογενής τομέας	44,5	77,4	39,1	43,2
Βιομηχανία τροφίμων-ποτών	55,5	22,6	60,9	56,8
	2016 (χιλ. ευρώ)			
Πρωτογενής τομέας	228.642	137.782	69.727	110.805
Βιομηχανία τροφίμων-ποτών	300.797	45.646	220.124	195.361
Σύνολο αγροτροφικού συστήματος	529.440	183.428	289.852	306.167
	Σύνολο αγροτροφικού συστήματος = 100 (%)			
Πρωτογενής τομέας	43,2	75,1	24,1	36,2
Βιομηχανία τροφίμων-ποτών	56,8	24,9	75,9	63,8

Πηγή: ΕΛΣΤΑΤ (επεξεργασία συγγραφέων)

Πίνακας Π-18: Κύκλος εργασιών της βιομηχανίας τροφίμων-ποτών στην Περιφέρεια Κρήτης ανά νομό (2023)

Κλάδος		Ν. Ηρακλείου	Ν. Λασιθίου	Ν. Ρεθύμνης	Ν. Χανίων	Σύνολο
101	Επεξεργασία και συντήρηση κρέατος και παραγωγή προϊόντων κρέατος	10.948	0	8.399	0	19.346
103	Επεξεργασία και συντήρηση φρούτων και λαχανικών	40.912	0	0	15.557	56.470
104	Παραγωγή φυτικών και ζωικών ελαίων και λιπών	231.326	41.426	57.585	95.931	426.268
105	Παραγωγή γαλακτοκομικών προϊόντων	57.875	0	38.618	18.526	115.019
106	Παραγωγή προϊόντων αλευρόμυλων· παραγωγή αμύλων και προϊόντων αμύλου	2.589	0	0	38.851	41.440
107	Παραγωγή ειδών αρτοποιίας και αλευρωδών προϊόντων	119.367	17.832	30.620	61.553	229.371
108	Παραγωγή άλλων ειδών διατροφής	26.401	1.515	16.380	4.296	48.592
109	Παραγωγή παρασκευασμένων ζωοτροφών	0	0	89.781	0	89.781
110	Ποτοποιία	77.646	5.245	2.865	27.627	113.384
ΣΥΝΟΛΟ		567.063	66.017	244.248	262.341	1.139.670
		Συμμετοχή (%)				
101	Επεξεργασία και συντήρηση κρέατος και παραγωγή προϊόντων κρέατος	56,6	0,0	43,4	0,0	100
103	Επεξεργασία και συντήρηση φρούτων και λαχανικών	72,4	0,0	0,0	27,6	100
104	Παραγωγή φυτικών και ζωικών ελαίων και λιπών	54,3	9,7	13,5	22,5	100
105	Παραγωγή γαλακτοκομικών προϊόντων	50,3	0,0	33,6	16,1	100
106	Παραγωγή προϊόντων αλευρόμυλων· παραγωγή αμύλων και προϊόντων αμύλου	6,2	0,0	0,0	93,8	100
107	Παραγωγή ειδών αρτοποιίας και αλευρωδών προϊόντων	52,0	7,8	13,3	26,8	100
108	Παραγωγή άλλων ειδών διατροφής	54,3	3,1	33,7	8,8	100

Κλάδος		Ν. Ηρακλείου	Ν. Λασιθίου	Ν. Ρεθύμνης	Ν. Χανίων	Σύνολο
109	Παραγωγή παρασκευασμένων ζωοτροφών	0,0	0,0	100,0	0,0	100
110	Ποτοποιία	68,5	4,6	2,5	24,4	100
ΣΥΝΟΛΟ		49,8	5,8	21,4	23,0	100

Πηγή: ΕΛΣΤΑΤ (επεξεργασία συγγραφέων)

Πίνακας Π-19: Η σύνθεση του κύκλου εργασιών της βιομηχανίας τροφίμων-ποτών ανά νομό της Περιφέρειας Κρήτης (2023)

Κλάδος		Ν. Ηρακλείου	Ν. Λασιθίου	Ν. Ρεθύμνης	Ν. Χανίων
101	Επεξεργασία, συντήρηση κρέατος, παραγωγή προϊόντων κρέατος	1,9	0,0	3,4	0,0
103	Επεξεργασία συντήρηση φρούτων, λαχανικών	7,2	0,0	0,0	5,9
104	Παραγωγή φυτικών και ζωικών ελαίων, λιπών	40,8	59,8	23,6	36,6
105	Παραγωγή γαλακτοκομικών προϊόντων	10,2	4,7	15,8	7,1
106	Παραγωγή προϊόντων αλευρόμυλων, παραγωγή αμύλων	0,5	0,0	0,0	14,8
107	Παραγωγή ειδών αρτοποιίας	21,0	25,7	12,5	23,5
108	Παραγωγή άλλων ειδών διατροφής	4,7	2,2	6,7	1,6
109	Παραγωγή παρασκευασμένων ζωοτροφών	0,0	0,0	36,8	0,0
110	Ποτοποιία	13,7	7,6	1,2	10,5
Σύνολο βιομηχανίας τροφίμων-ποτών		100	100	100	100

Πηγή: ΕΛΣΤΑΤ (επεξεργασία συγγραφέων)

Μεταποίηση

Πίνακας Π-20: Αριθμός μονάδων, κύκλος εργασιών και απασχόληση στη μεταποίηση, στην Περιφέρεια Κρήτης (2011 και 2023)

Κλάδος	2011			2023		
	Αριθμός νομικών μονάδων	Κύκλος εργασιών (1.000 ευρώ)	Αριθμός απασχολούμενων	Αριθμός νομικών μονάδων	Κύκλος εργασιών (1.000 ευρώ)	Αριθμός απασχολούμενων
10 Βιομηχανία τροφίμων	1396	584.619	5.978	1331	1.060.326	7.160
11 Ποτοποιία	89	77.952	634	116	113.384	553
13 Παραγωγή κλωστοϋφαντουργικών υλών	82	44.863	463	81	112.811	1.066
14 Κατασκευή ειδών ένδυσης	87	4.514	185	67	7.902	185
15 Βιομηχανία δέρματος και δερμάτινων ειδών	47	5.106	101	0	0	0
16 Βιομηχανία ξύλου και προϊόντων από ξύλο	311	20.432	628	210	42.975	473
17 Χαρτοποιία και κατασκευή χάρτινων προϊόντων	32	33.963	227	25	46.075	184
18 Εκτυπώσεις και αναπαραγωγή προεγγεγραμμένων μέσων	130	18.854	464	131	21.516	443
20 Παραγωγή χημικών ουσιών και προϊόντων	42	10.307	137	77	19.669	191
22 Κατασκευή προϊόντων από ελαστικό, πλαστικές ύλες	36	151.856	658	40	274.294	911
23 Παραγωγή άλλων μη μεταλλικών ορυκτών προϊόντων	324	97.193	1.278	276	150.244	1.130
24 Παραγωγή βασικών μετάλλων	17	1.806	41	9	2.522	18
25 Κατασκευή μεταλλικών προϊόντων	800	88.555	1.945	608	128.499	1.660
26 Κατασκευή ηλεκτρονικών υπολογιστών, ηλεκτρονικών	22	1.724	42	21	9.009	63
27 Κατασκευή ηλεκτρολογικού εξοπλισμού	61	7.964	178	44	12.645	140
28 Κατασκευή μηχανημάτων, ειδών εξοπλισμού π.δ.κ.α.	112	35.620	355	87	26.316	304
29 Κατασκευή μηχανοκίνητων, ρυμολκούμενων οχημάτων	23	900	44	34	1.659	53
30 Κατασκευή λοιπού εξοπλισμού μεταφορών	16	4.403	68	11	1.992	14
31 Κατασκευή επίπλων	338	35.017	900	237	55.335	863
32 Άλλες μεταποιητικές δραστηριότητες	276	10.153	531	278	18.076	554
Σύνολο	4.241	1.235.801	14.857	3.683	2.105.248	15.965

Πηγή: ΕΛΣΤΑΤ (επεξεργασία συγγραφέων)

Πίνακας Π-21: Αριθμός μονάδων, κύκλος εργασιών και απασχόληση στη μεταποίηση, στην Περιφέρεια Κρήτης (2023)

Κλάδος (κατάταξη των κλάδων σύμφωνα με τον κύκλο εργασιών)	Αριθμός νομικών μονάδων	Κύκλος εργασιών (1.000 ευρώ)	Αριθμός απασχο- λουμένων	Αριθμός νομικών μονάδων		Αριθμός εργασιών		Αριθμός απασχολούμενων	
				Συμμετοχή (%)	Σωρευμένη συμμετοχή (%)	Συμμετοχή (%)	Σωρευμένη συμμετοχή (%)	Συμμετοχή (%)	Σωρευμένη συμμετοχή (%)
10 Βιομηχανία τροφίμων	1.331	1.060.326	7.160	36,1	50,4	44,8	44,8	44,8	
22 Κατασκευή προϊόντων από ελαστικό, πλαστικές ύλες	40	274.294	911	1,1	13,0	5,7	5,7	50,6	
23 Παραγωγή άλλων μη μεταλλικών ορυκτών προϊόντων	276	150.244	1.130	7,5	7,1	7,1	7,1	57,6	
25 Κατασκευή μεταλλικών προϊόντων	608	128.499	1.660	16,5	6,1	10,4	10,4	68,0	
11 Πιστοποιία	116	113.384	553	3,1	5,4	3,5	3,5	71,5	
13 Παραγωγή κλωστοϋφαντουργικών υλών	81	112.811	1.066	2,2	5,4	6,7	6,7	78,2	
31 Κατασκευή επίπλων	237	55.335	863	6,4	2,6	5,4	5,4	83,6	
17 Χαρτοποιία κατασκευή χάρτινων προϊόντων	25	46.075	184	0,7	2,2	1,2	1,2	84,7	
16 Βιομηχανία ξύλου και προϊόντων από ξύλο	210	42.975	473	5,7	2,0	3,0	3,0	87,7	
28 Κατασκευή μηχανημάτων, εξοπλισμού π.δ.κ.α.	87	26.316	304	2,4	1,3	1,9	1,9	89,6	
18 Εκτιπώσεις και αναπαραγωγή προεγγεγραμμένων μέσων	131	21.516	443	3,6	1,0	2,8	2,8	92,4	
20 Παραγωγή χημικών ουσιών και προϊόντων	77	19.669	191	2,1	0,9	1,2	1,2	93,6	
32 Άλλες μεταποιητικές δραστηριότητες	278	18.076	554	7,5	0,9	3,5	3,5	97,0	
27 Κατασκευή ηλεκτρολογικού εξοπλισμού	44	12.645	140	1,2	0,6	0,9	0,9	97,9	
26 Κατασκευή Η/Υ, ηλεκτρονικών	21	9.009	63	0,6	0,4	0,4	0,4	98,3	
14 Κατασκευή ειδών ένδυσης	67	7.902	185	1,8	0,4	1,2	1,2	99,5	
24 Παραγωγή βασικών μετάλλων	9	2.522	18	0,2	0,1	0,1	0,1	99,6	
30 Κατασκευή λοιπού εξοπλισμού μεταφορών	11	1.992	14	0,3	0,1	0,1	0,1	99,7	
29 Κατασκευή μηχανοκίνητων, ρυθμιζόμενων οχημάτων	34	1.659	53	0,9	0,1	0,3	0,3	100	
Σύνολο	3.683	2.105.248	15.965	100	100	100	100	-	

Πηγή: ΕΛΣΤΑΤ (επεξεργασία συγγραφέων)

Πίνακας Π-22: Αριθμός μονάδων, κύκλος εργασιών και απασχόληση στη μεταποίηση, ανά νομό στην Περιφέρεια Κρήτης (2023)

	Αριθμός νομικών μονάδων	Κύκλος εργασιών (1.000 ευρώ)	Αριθμός απασχολούμενων	Κύκλος εργασιών		Απασχολούμενοι	
				Συμμετοχή (%)	Σωρευμένη συμμετοχή (%)	Συμμετοχή (%)	Σωρευμένη συμμετοχή (%)
104	269	231.326	633	26,9	26,9	8,8	8,8
107	251	119.367	2.184	13,9	40,7	30,3	39,0
139	48	108.047	977	12,6	53,3	13,5	52,6
110	69	77.646	346	9,0	62,3	4,8	57,4
251	218	64.028	722	7,4	69,7	10,0	67,4
105	37	57.875	223	6,7	76,5	3,1	70,5
103	34	40.912	162	4,8	81,2	2,2	72,7
310	131	34.049	535	4,0	85,2	7,4	80,1
Υποσύνολο	1.057	733.249	5.782	85,2	14,8	80,1	19,9
Λοιποί κλάδοι	475	127.579	1.435	14,8	100	19,9	100
Σύνολο μεταποίησης	1.532	860.829	7.217	100	-	100	-

	Αριθμός νομικών μονάδων	Κύκλος εργασιών (1.000 ευρώ)	Αριθμός απασχολούμενων	Κύκλος εργασιών		Απασχολούμενοι	
				Συμμετοχή (%)	Σωρευμένη συμμετοχή (%)	Συμμετοχή (%)	Σωρευμένη συμμετοχή (%)
104	61	41.426	214	25,8	25,8	15,7	15,7
172	5	36.337	115	22,6	48	8,4	24,2

236	Κατσακευή προϊόντων από σκυρόδεμα, τσιμέντο, γύψο	11	31.865	148	19,9	68	10,9	35,0
107	Παραγωγή ειδών αρτοποιίας και αλευρωδών προϊόντων	81	17.832	397	11,1	79	29,1	64,2
251	Κατσακευή δομικών μεταλλικών προϊόντων	73	13.883	202	8,6	88	14,8	79,0
110	Ποτοποιία	12	5.245	32	3,3	91	2,3	81,4
Υποσύνολο		243	146.587	1.108	91,3	8,7	81,4	18,6
Λοιποί κλάδοι		115	13.936	254	8,7	100	18,6	100
Σύνολο μεταποίησης		358	160.523	1362	100	-	100	-

Ν. ΡΕΘΥΜΝΗΣ		Αριθμός νομικών μονάδων	Κύκλος εργασιών (1.000 ευρώ)	Αριθμός απασχολούμενων	Κύκλος εργασιών		Απασχολούμενοι	
					Συμμετοχή (%)	Σωρευμένη συμμετοχή (%)	Συμμετοχή (%)	Σωρευμένη συμμετοχή (%)
109	Παραγωγή παρασκευασμένων ζωοτροφών	11	89.781	191	29,5	29,5	10,5	10,5
104	Παραγωγή φυτικών και ζωικών ελαίων και λιπών	56	57.585	118	18,9	48,4	6,5	17,1
105	Παραγωγή γαλακτοκομικών προϊόντων	32	38.618	133	12,7	61,1	7,3	24,4
107	Παραγωγή ειδών αρτοποιίας και αλευρωδών προϊόντων	75	30.620	515	10,1	71,2	28,4	52,8
236	Κατσακευή προϊόντων από σκυρόδεμα, τσιμέντο, γύψο	15	29.378	142	9,7	80,9	7,8	60,7
108	Παραγωγή άλλων ειδών διατροφής	11	16.380	131	5,4	86,3	7,2	67,9
310	Κατσακευή επίπλων	27	9.903	121	3,3	89,5	6,7	74,6
251	Κατσακευή δομικών μεταλλικών προϊόντων	59	8.532	128	2,8	92,3	7,1	81,7
Υποσύνολο		286	280.797	1.479	92,3	7,7	81,7	18,3
Λοιποί κλάδοι		147	23.378	332	7,7	100	18,3	100
Σύνολο μεταποίησης		433	304.174	1.811	100	-	100	-

	N. ΧΑΝΙΩΝ	Αριθμός νομικών μονάδων	Κύκλος εργασιών (1.000 ευρώ)	Αριθμός απασχολούμενων	Κύκλος εργασιών		Απασχολούμενοι	
					Συμμετοχή (%)	Σερεμμένη συμμετοχή (%)	Συμμετοχή (%)	Σερεμμένη συμμετοχή (%)
104	Παραγωγή φυτικών και ζωικών ελαίων και λιπών	101	95.931	303	30,3	30,3	10,7	10,7
107	Παραγωγή ειδών αρτοποιίας και αλευρωδών προϊόντων	146	61.553	1.065	19,4	50	37,4	48,1
106	Παραγωγή προϊόντων αλευρόμυλων	3	38.851	150	12,3	62	5,3	53,4
110	Ποτοποιία	20	27.627	142	8,7	71	5,0	58,4
236	Κατασκευή προϊόντων από σκυρόδεμα, τσιμέντο, γύψο	17	25.349	140	8,0	79	4,9	63,3
105	Παραγωγή γαλακτοκομικών προϊόντων	31	18.526	117	5,8	84	4,1	67,4
251	Κατασκευή δομικών μεταλλικών προϊόντων	107	18.116	269	5,7	90	9,5	76,9
310	Κατασκευή επίπλων	70	10.500	195	3,3	93	6,9	83,7
	Υποσύνολο	495	296.452	2.381	93,5	6,5	83,7	16,3
	Λοιποί κλάδοι	199	20.638	463	6,5	100	16,3	100

Πηγή: ΕΛΣΤΑΤ (επεξεργασία συγγραφέων)

Παράρτημα ΙΙ

Ερμηνεία της τετραμερούς ταξινόμηση των παραγωγικών κλάδων

Η τετραμερής ταξινόμηση των παραγωγικών κλάδων είναι η πιο κοινή ταξινόμηση των κανονικοποιημένων δεικτών των προς τα πίσω και προς τα εμπρός διασυνδέσεων· είναι αυτή που απεικονίζεται σε πίνακα 2×2 , με βάση τις τιμές (μεγαλύτερες ή μικρότερες της μονάδας).

Οι *Γενικά ανεξάρτητοι κλάδοι* (Κατηγορία Ι) χαρακτηρίζονται από χαμηλό βαθμό διασύνδεσης τόσο προς τα πίσω όσο και προς τα εμπρός. Δεν εξαρτώνται σε μεγάλο βαθμό από άλλους τομείς για την προμήθεια εισροών, ούτε αποτελούν σημαντικούς προμηθευτές για άλλους κλάδους. Κατά συνέπεια, η λειτουργία τους έχει περιορισμένες αλυσιδωτές επιδράσεις στο παραγωγικό σύστημα και η συμβολή τους στη διάχυση των επιδράσεων της ανάπτυξης είναι σχετικά μικρή.

Αντίθετα, οι *Γενικά διασυνδεδεμένοι ή βασικοί κλάδοι* (Κατηγορία ΙΙ) εμφανίζουν ισχυρές διασυνδέσεις τόσο προς τα πίσω όσο και προς τα εμπρός. Πρόκειται για τομείς που επηρεάζουν και επηρεάζονται έντονα από το σύνολο της οικονομίας, αποτελώντας πυρήνες της παραγωγικής δραστηριότητας. Η ενίσχυση αυτών των κλάδων έχει τη δυνατότητα να προκαλέσει ευρείες δευτερογενείς επιδράσεις, ενεργοποιώντας πολλαπλασιαστικές αλυσίδες αξίας. Για τον λόγο αυτό, η ενίσχυση των κλάδων της Κατηγορίας ΙΙ συχνά αποτελεί βασικό στόχο της βιομηχανικής πολιτικής και των στρατηγικών αναπτυξιακής μετάβασης.

Οι Κλάδοι που εξαρτώνται από την προσφορά (Κατηγορία ΙΙΙ) παρουσιάζουν υψηλές προς τα πίσω διασυνδέσεις αλλά χαμηλές προς τα εμπρός. Βασίζονται σε σημαντικό βαθμό στις εισροές από άλλους κλάδους για την παραγωγή τους, χωρίς να αποτελούν οι ίδιοι σημαντική πηγή εισροών για την υπόλοιπη οικονομία. Επομένως, η παραγωγική τους δραστηριότητα εξαρτάται αποφασιστικά από τη διαθεσιμότητα και την ομαλή ροή των εισροών, γεγονός που καθιστά την τροφοδοσία τους κρίσιμο παράγοντα για τη σταθερότητά τους.

Αντιθέτως, οι *Κλάδοι που εξαρτώνται από τη χρήση* (Κατηγορία ΙV) έχουν σχετικά χαμηλές προς τα πίσω αλλά υψηλές προς τα εμπρός διασυνδέσεις. Η παραγωγή τους δεν απαιτεί εκτεταμένες εισροές, ωστόσο, τα προϊόντα τους αποτελούν απαραίτητες εισροές για άλλους τομείς. Με άλλα λόγια, η δραστηριότητά τους είναι θεμελιώδης για τη λειτουργία ενός ευρύτερου φάσματος κλάδων, οι οποίοι εξαρτώνται από τη ζήτηση για τα προϊόντα τους. Έτσι, αυτοί οι κλάδοι διαδραματίζουν κρίσιμο ρόλο στη συνολική αποδοτικότητα και στη διαρθρωτική συνοχή της οικονομίας.

Από αναπτυξιακή οπτική, οι κλάδοι της Κατηγορίας ΙΙ διαθέτουν τη μεγαλύτερη δυναμική μεγέθυνσης. Η ενίσχυσή τους, μέσω επενδύσεων ή πολιτικών στήριξης, μπορεί να ενεργοποιήσει εκτεταμένες παραγωγικές αλυσίδες, να ενισχύσει την τομεακή συνοχή και να δημιουργήσει σημαντικά πολλαπλασιαστικά αποτελέσματα στο εισόδημα και στην απασχόληση.

Από διαρθρωτική οπτική, η Κατηγορία III αναδεικνύει τους κλάδους με υψηλή εξάρτηση από την προμήθεια εισροών, γεγονός που καθιστά αναγκαία τη διασφάλιση της απρόσκοπτης λειτουργίας των αλυσίδων εφοδιασμού τους. Αντίστοιχα, οι κλάδοι της Κατηγορίας IV, με την υψηλή εξερχόμενη συνδεσιμότητά τους, αποτελούν κρίσιμους κρίκους για τη λειτουργία της υπόλοιπης οικονομίας, καθώς τυχόν διαταραχές στη λειτουργία τους μπορούν να επιφέρουν εκτεταμένες συνέπειες στην παραγωγική διαδικασία.

Ινστιτούτο Εργασίας Γ.Σ.Ε.Ε.

ISBN: 978-618-234-044-8